

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Новак В. Гајић

**НАСТАНАК ХИБРИДНИХ
ПОЛИТИЧКИХ ИДЕОЛОГИЈА
У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ
НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА**

докторска дисертација

Београд, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Novak V. Gajić

**THE EMERGENCE OF
HYBRID POLITICAL IDEOLOGIES
IN THE CONTEXT OF GLOBALISATION
AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Ментор:

проф. др Вукашин Павловић
професор емеритус, Факултет политичких наука Универзитета у Београду

Чланови комисије:

проф. др Зоран Стојиљковић
редовни професор, Факултет политичких наука Универзитета у Београду

проф. др Славиша Орловић
редовни професор, Факултет политичких наука Универзитета у Београду

др Миша Ђурковић
научни саветник, Институт за европске студије

Датум одбране: _____

НАСТАНАК ХИБРИДНИХ ПОЛИТИЧКИХ ИДЕОЛОГИЈА У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА

Сажетак

Ова дисертација бави се идеолошким трансформацијама у демократским друштвима у условима глобализације на почетку 21. века. У њој је изнета минимална дефиниција идеологије као скупа политичких идеја о начелима устројства заједнице, чија је сврха да надахне спровођење тих идеја и да их оправда. Она је развијена на претпоставци да феномен идеологије има два основна елемента – садржај (идеје о начелима устројства заједнице) и сврху (надахњивање спровођења и оправдавање тих идеја).

У овој дисертацији идеологије су проучаване према њиховом садржају, а не према контекстуалном позиционирању на левицу и десницу, па су за основне аналитичке јединице узете три велике идеолошке породице – либерализам, социјализам и конзервативизам. Стога је употребљена и додатно развијена теоријска парадигма хибридних идеологија, досад веома ретко коришћена, којој је дата предност у односу на теорију потковице којом се објашњава појава приближавања крајње леве и крајње деснице.

Пошто се процес идеолошког хибридизовања догађа у домену идеолошког садржаја, хибридна идеологија се разуме као идеологија чији је садржај настао мешањем или комбиновањем елемената садржаја различитих већ постојећих идеологија. Хибридне идеологије стављене су у општи контекст идеологија развијањем нове типологије, наслоњене на поделу идеологија према обухвату њиховог садржаја на целовите и уско усредсређене, коју је увео Мајкл Фриден, а којој су додате још две категорије идеологија – редуковане и хибридне.

Упоредном историјском анализом хибридних идеологија, њихов настанак и развој разврстан је у пет историјских таласа: друга половина 19. века, међуратно раздобље, време после Другог светског рата, крај 20. века и почетак 21. века. Последња два обележена су глобализацијом. Током четвртог таласа одвијао се процес деидеологизовања политике, а током петог реидеологизовања. У дисертацији је установљено да је глобализација у четири своја аспекта – политичком, економском, демографском и информационом – кључно утицала на настанак хибридних идеологија на почетку 21. века.

Кључне речи: *идеологија, глобализација, хибридне идеологије, идеолошки садржај, историјски таласи идеолошког хибридизовања, деидеологизовање, реидеологизовање*

Научна област: политичке науке

Ужа научна област: социолошко-политиколошке студије

УДК: 316.75:316334(321.01)

THE EMERGENCE OF HYBRID POLITICAL IDEOLOGIES IN THE CONTEXT OF GLOBALISATION AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Abstract

This dissertation concentrates on ideological transformations in democratic societies in the context of globalisation at the beginning of the 21st century. A minimal definition of ideology is proposed, which says that it is a set of political ideas on the principles of organising a polity, with the purpose to inspire the implementation of these ideas and to justify them. It has been developed on the assumption that the phenomenon of ideology has two basic elements: content (ideas on the principles on organising a polity) and purpose (inspiring the implementation of these ideas and to their justification).

Ideologies are in this dissertation studied through their content, rather than through the contextual left-right positioning, so its basic analytical units are three great ideological families: liberalism, socialism, and conservatism. For this purpose, a rarely used theoretical paradigm of hybrid ideologies is employed and further developed, rather than the horseshoe theory which aims to explain the phenomenon of closeness between the extremes left and the extremes right.

Since the process of ideological hybridisation takes place in the domain of ideological content, a hybrid ideology is seen as an ideology with a content developed through mixing or combining the elements of contents of some already existing ideologies. Hybrid ideologies are also placed within a general context of ideologies, by developing a new typology, which rests on Michael Freedén's differentiation of full and thin-centred ideologies, depending on the scope of their content. Two new categories have been added: reduced and hybrid ideologies.

A comparative historical analysis of the emergence and development of hybrid ideologies was undertaken, and five historical waves have been identified: second half of the 19th century, interwar era, period after World War II, the end of the 20th century, and the beginning of the 21st century. The ultimate two waves have been marked by globalisation. The fourth wave saw the process of deideologisation of politics, while the fifth sees its reideologisation. The dissertation concludes that globalisation had a key impact on the emergence of hybrid ideologies at the beginning of the 21st century, through its four aspects: political, economic, demographic, and informational.

Key words: *ideology, globalisation, hybrid ideologies, ideological content, historical waves of ideological hybridisation, deideologisation, reideologisation*

Scientific Field: Political Science

Scientific Subfield: Political Sociology

UDC: 316.75:316334(321.01)

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
1.1. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ДИСЕРТАЦИЈЕ	1
1.2. ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР.....	7
1.3. МЕТОДИ.....	8
1.4. ОПИС СТРУКТУРЕ И САДРЖАЈА ДИСЕРТАЦИЈЕ	8
2. НАСТАНАК ПОЈМА ИДЕОЛОГИЈЕ И ЊЕГОВА РАЗЛИЧИТА ТУМАЧЕЊА, РАЗУМЕВАЊА И ОДРЕЂЕЊА	13
2.1. ХВАТАЊЕ У КОШТАЦ СА ПОЈМОМ – ПОЧЕТНЕ НАПОМЕНЕ О ТЕШКОЋАМА ЗА РАЗУМЕВАЊЕ ПОЈМА ИДЕОЛОГИЈЕ	14
2.2. ПРВЕ УПОТРЕБЕ ПОЈМА ИДЕОЛОГИЈА – НАСТАНАК И КРАТКИ ОПСТАНАК „НАУКЕ О ИДЕЈАМА“	17
2.2.1. Антоан Дести де Траси – живот са идеологијом.....	19
2.2.2. „Наука о идејама“	22
2.2.3. Оспоравања „науке о идејама“	28
2.3. ГЛАВНА ВИЂЕЊА ПОЈМА ИДЕОЛОГИЈЕ	31
2.3.1. Карл Маркс и Фридрих Енгелс – идеологија као лажна и обрнута свест	31
2.3.2. Карл Манхајм – идеологија као трансцендирање егзистенције и као неостварена утопија.....	35
2.3.3. Антонио Грамши – идеологија као средство хегемоније	38
2.3.4. Клифорд Герц – идеологија као културни систем.....	40
2.3.5. Филип Конверс – идеологија као систем уверења	42
2.3.6. Луј Алтисер – идеологија као део државног апарата	45
2.3.7. Ђуро Шушњић – идеологија као наметање рационализованих групних интереса	46

2.3.8. Мартин Зелигер – идеологија као делатни систем политичких уверења.....	49
2.3.9. Пол Рикер – идеологија као израз друштвене маште и преносник оснивачког мита политичке заједнице	50
2.3.10. Мајкл Фриден – морфолошко разумевање идеологије	52
2.3.11. Тома Пикети – идеологија као легитимизација друштвено-економске једнакости и неједнакости	56
2.4. ГЛАВНА РАЗВРСТАВАЊА ПРИСТУПА ДЕФИНИСАЊУ ИДЕОЛОГИЈЕ.....	58
2.4.1. Мартин Зелигер – ограничавајућа и укључујућа концепција идеологије.....	58
2.4.2. Џон Томсон – критичка и неутрална концепција идеологије	59
2.4.3. Синиша Малешевић – структуралистички и постструктуралистички приступи идеологији.....	60
3. РАЗУМЕВАЊЕ ПОЈМА ИДЕОЛОГИЈЕ И ЊЕГОВА МИНИМАЛНА ДЕФИНИЦИЈА	65
3.1. ПРИСТУП ДЕФИНИСАЊУ ИДЕОЛОГИЈЕ У ОВОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ.....	65
3.2. ПРЕДЛОГ МИНИМАЛНЕ ДЕФИНИЦИЈЕ ИДЕОЛОГИЈЕ	68
3.2.1. Садржај и сврха – основни и незаобилазни елементи за дефинисање идеологије	71
3.2.1.1. <i>Садржај идеологије</i>	72
3.2.1.2. <i>Сврха идеологије</i>	74
3.2.2. Минимална радна дефиниција идеологије у овој дисертацији.....	75
4. ХИБРИДНЕ ИДЕОЛОГИЈЕ.....	77
4.1. ОСНОВНО И ПРЕНЕСЕНО ЗНАЧЕЊЕ ИЗРАЗА „ХИБРИД“	78
4.2. РАСПРОСТРАЊЕНА И РАЗНОРОДНА УПОТРЕБА ИЗРАЗА „ХИБРИД“ У РЕЛИГИЈИ, МИТОЛОГИЈИ, ТЕХНИЦИ И НАУЦИ.....	78
4.3. УПОТРЕБА ИЗРАЗА „ХИБРИДНА ИДЕОЛОГИЈА“	82
4.3.1. Израз „хибридна идеологија“ између колоквијалног и научног – неки примери употребе	83
4.3.2. Бенџамин Франкс – четири фенотипа идеолошких хибрида.....	87
4.3.2.1. <i>Фенотип I – неодрживи хибриди</i>	88
4.3.2.2. <i>Фенотип II – минорна варијанта доминантног родитеља</i>	89
4.3.2.3. <i>Фенотип III – заједничке особине</i>	90
4.3.2.4. <i>Фенотип IV – трансцендентни облици</i>	92
4.3.3. Разумевање хибридне идеологије у овој дисертацији	93
4.4. МЕСТО ХИБРИДНИХ ИДЕОЛОГИЈА У ТИПОЛОГИЈИ ИДЕОЛОГИЈА.....	95
4.4.1. Мајкл Фриден – целовите и уско усредсређене идеологије	95
4.4.2.1. <i>Уско усредсређене идеологије</i>	96
4.4.2.2. <i>Целовите идеологије</i>	99
4.4.2.2. <i>Екскурс: Посебне идеологије</i>	100

4.4.2.	Предлог допуне Фриденовог разврставања — редуковане и хибридне идеологије	102
4.4.2.1.	<i>Редуковане идеологије</i>	102
4.4.2.2.	<i>Хибридне идеологије</i>	105
4.4.2.	Предлог друге допуне Фриденовог разврставања — првостепено и другостепено разврставање идеологија по садржају	107
4.5.	ДВА НАЈВАЖНИЈА ОСНОВА ЗА РАЗВРСТАВАЊЕ ИДЕОЛОГИЈА — ПРЕМА КОНТЕКСТУ И ПРЕМА САДРЖАЈУ	109
4.5.1.	Контекстуална подела — левица и десница	112
4.5.2.	Садржинска подела — социјализам, либерализам и конзервативизам	120
4.5.2.1.	<i>Основни и одређујући елементи идеолошког садржаја социјализма</i>	121
4.5.2.2.	<i>Основни и одређујући елементи идеолошког садржаја либерализма</i>	122
4.5.2.3.	<i>Основни и одређујући елементи идеолошког садржаја конзервативизма</i>	123
4.5.3.	Теорија потковице или хибридна идеологија?	124

5. ПЕТ ИСТОРИЈСКИХ ТАЛАСА НАСТАНКА И РАЗВОЈА ХИБРИДНИХ ИДЕОЛОГИЈА

5.1.	ПЕРИОДИ ИЛИ ТАЛАСИ ИДЕОЛОШКЕ ХИБРИДИЗАЦИЈЕ?	128
5.2.	ПЕТ ТАЛАСА ИДЕОЛОШКЕ ХИБРИДИЗАЦИЈЕ	130
5.2.1.	Први талас идеолошке хибридикације	131
5.2.2.	Други талас идеолошке хибридикације	137
5.2.3.	Трећи талас идеолошке хибридикације	147
5.2.4.	Четврти талас идеолошке хибридикације	152
5.2.5.	Пети талас идеолошке хибридикације	154
5.3.	ХИБРИДИЗОВАЊЕ ИДЕОЛОГИЈА ИЗВАН ПЕТ ТАЛАСА	155
5.4.	ДВА ЗАКЉУЧКА О ПЕТ ИСТОРИЈСКИХ ТАЛАСА ХИБРИДИЗОВАЊА ИДЕОЛОГИЈА	156
5.4.1.	Први закључак — Зашто се идеологије хибридикају?	156
5.4.2.	Други закључак — Зашто се хибридикавање идеологија временом усложњава?	158

6. ГЛОБАЛИЗАЦИЈА КАО ЧИНИЛАЦ УСПОСТАВЉАЊА ИСТОРИЈСКИХ УСЛОВА И ОКОЛНОСТИ ЗА ИДЕОЛОШКО ХИБРИДИЗОВАЊЕ

6.1.	ГЛОБАЛИЗАЦИЈА КАО ПОЗОРНИЦА ЗА ХИБРИДИЗОВАЊЕ ИДЕОЛОГИЈА	162
6.1.1.	Разумевање глобализације у овој дисертацији	162
6.1.2.	Временска димензија сусрета идеологије и глобализације	164
6.2.	РЕЛЕВАНТНОСТ ЧЕТИРИ АСПЕКТА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ ЗА МЕЊАЊЕ УСТАЉЕНИХ И НАСТАНАК ХИБРИДНИХ ИДЕОЛОГИЈА	167

6.2.1. Политичка глобализација	168
6.2.2. Економска глобализација	172
6.2.3. Демографска глобализација	176
6.2.4. Информациона глобализација	177
7. ДЕИДЕОЛОГИЗАЦИЈА И РЕИДЕОЛОГИЗАЦИЈА У ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ	180
7.1. ОВЕРТОНОВ ПРОЗОР КАО СРЕДСТВО РАЗУМЕВАЊА ПРОЦЕСА ДЕИДЕОЛОГИЗОВАЊА И РЕИДЕОЛОГИЗОВАЊА ПОЛИТИКЕ.....	181
7.2. ПРИТВАРАЊЕ ОВЕРТОНОВОГ ПРОЗОРА – ДЕИДЕОЛОГИЗАЦИЈА ПОЛИТИКЕ НА КРАЈУ 20. ВЕКА	182
7.2.1. Теорије о крају идеологије.....	183
7.2.2. Гужва на центру или борба за средњег бирача	186
7.2.3. Идеолошка неизбежност као одлика идеолошке хегемоније	186
7.3. ШИРЕЊЕ ОВЕРТОНОВОГ ПРОЗОРА – РЕИДЕОЛОГИЗАЦИЈА ПОЛИТИКЕ НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА.....	187
7.3.1. Изазови неолибералном консензусу и неолибералној идеолошкој хегемонији	187
7.3.2. Четири врсте испољавања политичких одговора на неолибералну идеолошку хегемонију	188
7.3.2.1. Антиполитика, антисистемска политика, политичка сатира или протестна политика	189
7.3.2.2. Пиратске странке	189
7.3.2.3. Повратак традиционалним идеологијама	190
7.3.2.4. Пети талас идеолошке хибридизације.....	191
7.3.3. Одлике петог таласа идеолошке хибридизације.....	192
8. ЗАКЉУЧАК.....	198
9. СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ.....	202

СПИСАК ТАБЕЛА

Табела 2.1. Дистрибуција укупног узорка америчког бирачког тела и гласача на изборима одржаним 1956. године, према нивоу концептуализовања [идеологије].....	44
Табела 4.1. Разврставање идеологија по садржају — према Мајклу Фридену	102
Табела 4.2. Разврставање идеологија по распону и обухвату садржаја — допуна Фриденовог разврставања	106
Табела 4.3. Двостепена допуна Фриденовог разврставања идеологија по садржају	109
Табела 4.4. Два главна разврставања идеологија — по контексту и по садржају	111
Табела 4.5. Нијансирања поделе политичког контекста (система) на левицу и десницу	112
Табела 4.6. Пет мерила разликовања левице и деснице према Марку Равелију	116
Табела 4.7. Политичка типологија за другу модерност: плурализација левице.....	117
Табела 4.8. Политичка типологија за другу модерност: плурализација деснице	118
Табела 5.1. Пет таласа хибридних идеологија	131
Табела 5.2. Хибридне идеологије првог и другог таласа разврстане према врстама садржаја њихових (целовитих) градивних идеологија.....	158
Табела 5.3. Хибридне идеологије трећег таласа разврстане према врсти садржаја њихових градивних идеологија.....	159
Табела 5.4. Трећи пут као једина хибридна идеологија четвртог таласа приказана према врсти садржаја њених градивних идеологија	160

1. УВОД

1.1. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Предмет ове дисертације јесу околности које су омогућиле и условиле феномен настанка нових идеологија на почетку 21. века, које ће овде бити назване и хибридни. Оне знатно одступају од устаљених идеологија које су током протекла два столећа доминирале политичким поприштем друштва политичког плурализма, у којима се политичко надметање легитимише демократијом.

Истраживачко питање на које ова дисертација треба да одговори јесте: на које начине глобализација утиче на мењање устаљених и настанак хибридних идеологија на почетку 21. века?

Истраживање спроведено за израду ове дисертације припада научној области политиколошко-социолошких студија.

Политички живот друштва политичког плурализма на почетку 21. века обележава појава и јачање нових снага које веома одударају од устаљених.¹ Њихово одударање од устаљеног не значи да су оне изван традиционалних токова и тема политике, него да на нове начине комбинују различите елементе три доминантне нововековне идеолошке баштине — либерализма, социјализма и конзервативизма. Иако трају деценијама, оне су на најдрастичнији начин испољене 2016. године, када су британски бирачи на референдуму изгласали излазак из Европске уније (енг. *Brexit*) и када су амерички бирачи за председника изабрали Доналда Трампа (Donald John

¹ Cf. Tilly, Charles (2004) *Social Movements, 1768–2004* (Boulder, CO: Paradigm Publishers).

Cf. Pavlović, Vukašin (2009 [2006]) *Društveni pokreti i promene. III izdanje* (Beograd: Službeni glasnik i Zavod za udžbenike).

Cf. Tilly, Charles & Lesley Wood (2009) *Social Movements, 1768–2008. 2nd Edition* (London: Routledge).

Cf. Tarrow, Sidney G. (2011) *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics. Revised and Updated Third Edition* (Cambridge: Cambridge University Press).

Trump, рођ. 1946). Оба догађаја узбуркала су свет, изазвала различите реакције и навела на разна тумачења. Међу тим тумачењима треба издвојити она према којима иза ова два планетарно важна догађаја, макар делимично, стоји и незадовољство бирача дотадашњом устаљеном политиком. Многи политиколози и политички аналитичари посегли су за објашњењем кроз пораст популистичке политике,² а неретке су и паралеле са злокобним политичким појавама из раздобља између два светска рата,³ мада се за те паралеле углавном не може рећи да припадају науци. Мањи број истраживача трагао је за дубљим социолошким и економским узроцима ових преокрета.⁴ На сличан начин посматра се и успон политичких покрета који се подводе под конзервативни популизам, конзервативну десницу или десни популизам у Европи – попут Странке права и правде у Пољској, Фидеса у Мађарској, Алтернативе за Немачку, Странке за слободу у Холандији или Националног фронта у Француској. Поред њих, приметан је и раст покрета који су каткад на граници политике и супкултуре, као што су они који се сами називају или их други именују алтернативном десницом (скр. алт-рајт, енг. *alternative right*, скр. *alt-right*), идентитарцима или нипстерима.

Све ове идеолошке промене изазивају и реакције, неретко формулисане тако да се могу сврстати у феномен моралне панике.⁵ Тако је у пролеће 2016. године један од најутицајнијих светских листова „Вашингтон пост“ објавио колумну америчко-пољске историчарке Ен Еплбаум (Anne Applebaum, рођ. 1964), апокалиптички насловљену „Да ли је ово крај Запада каквог знамо?“⁶ Ауторка је у њој предвидела четири догађаја која би уништила постојећи међународни поредак – избор Трампа за председника Сједињених Америчких Држава, избор Марин Ле Пен (Marion Anne Perrine Marine Le Pen, рођ. 1968) за председницу Француске, излазак Велике Британије из Европске уније и долазак Џеремија Корбина (Jeremy Bernard Corbyn, рођ. 1949) на чело њене владе. Све четири ствари, од којих су се две у међувремену догодиле, итекако имају идеолошку залеђину – све су на један или други начин реакција на глобализацију. Још драстичнија реаговања јесу етикетирање нових политичких појава старим етикетама, као што је фашизам, или пак тумачење овог феномена страним утицајима и заверама.⁷

² Cf. Canovan, Margaret (2002) "Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy", in: Yves Meny & Yves Surel (eds) *Democracies and the Populist Challenge* (Basingstoke: Palgrave), pp. 25 – 44.

Cf. Mudde, Cas (2004) "The populist Zeitgeist" *Government and Opposition* 39(4), pp. 541 – 563.

Cf. Mudde, Cas (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press).

Cf. Mudde, Cas (2010) "The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy" *West European Politics*, 33(6), pp. 1167 – 1186.

Cf. Moffit, Benjamin & Simon Tormey (2014) "Rethinking Populism: Politics, Mediatisation and Political Style" *Political Studies*, 62(2), pp. 381 – 397.

Cf. Betz, Hans-Georg (2017) "The New Politics of Resentment: Radical Right-wing Populism in Western Europe", in: Cas Mudde (ed.) *The Populist Radical Right: A Reader* (London: Routledge), pp. 429 – 446.

³ Albright, Madeleine (2018) *Fascism: A Warning* (New York: Harper Collins).

⁴ Furedi, Frank (2018) *Populism and the European Culture Wars: The Conflict of Values between Hungary and the EU* (London: Routledge).

⁵ Cf. Tompson, Kenet (2003) *Moralna panika* (Beograd: Clio).

⁶ Applebaum, Anne (2016) "Is this the end of the West as we know it?" *WashingtonPost*, 4 March. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/opinions/donald-trump-and-the-end-of-nato/2016/03/04/e8c4b9ca-e146-11e5-8d98-4b3d9215ade1_story.html (Приступљено: 21. април 2018).

⁷ Cf. Shekhovtsov, Anton (2018) *Russia and the Western Far Right: Tango Noir* (London: Routledge).

Поред успона новог конзервативизма у срцу капиталистичког поретка, на његовој географској периферији, пре свега у Латинској Америци (где је овај феномен назван ружичастом плимом – шп. *marea rosa*, пор. *onda rosa*), у истом периоду појавили су се покрети који том поретку упућују изазов из социјалистичке традиције, али комбинован са национализмом (најпознатији је чавизам у Венецуели – шп. *chavismo*). Трагична историја друге четвртине 20. века налаже велики опрез и зазор при стављању појмова национализам и социјализам у исти контекст, али овај национализам корене нема у шовинизму и расизму, него у традицији борбе за еманципацију од колонијализма и неоколонијализма. Овакви покрети нашли су идеолошке савезнике у Европи и Северној Америци, међу антиглобалистима и алтерглобалистима који наступају под крилатицом „другачији свет је могућ”, који засад не остварују веће политичке успехе,⁸ али утичу на креирање антиглобалистичког расположења у јавном мњењу.⁹ Део разлога за то можда треба тражити у томе што је њихово залагање за „глобализацију правде” (енг. *justice globalisation*¹⁰) интернационалистичко, па не стиче довољно упориште у традиционалној гласачкој бази социјалистичких странака – све пауперизованијем радништву које постепено али видљиво губи социјална права стечена током Хладног рата, када је Совјетски Савез поред геополитичког ривалства пружао и опипљиву идеолошку алтернативу, а које своје незадовољство све већом социо-економском неизвесношћу (прекаризацијом¹¹) окреће ка слободној трговини, елитама које сматрају отуђеним и приливу миграната из неразвијених земаља, нарочито муслиманских. Помена вредан изузетак јесте Шкотска национална странка, која је остварила политички успех спајајући идеје социјализма са нешовинистичким национализмом.

Уз политичке снаге које идеолошке корене вуку из традиција конзервативизма и социјализма, треба свакако поменути и антиелитистичке протестне покрете, попут исландске Најбоље странке или италијанског Покрета пет звездица, а донекле и пиратских странака у више земаља, који су само на први поглед лишене идеолошког садржаја. Овакве политичке снаге често се називају антиполитичким или антисистемским, а њихово деловање каткад и политичком сатиром.

Све поменуте политичке појаве створиле су и велике термилошке нејасноће, јер политикологија тек треба да изнедри класификације које би на потпуно одговарајући начин обухватила идеолошке феномене који су предмет ове дисертације, зато што нове идеолошке мешавине доводе у питање устаљене класификације идеологија. Стога је у овој дисертацији употребљена и развијена теоријска парадигма хибридне идеологије, до сада изузетно ретко коришћена.

⁸ Изузеци су донекле, свако на свој начин, Сириза у Грчкој, Подемос у Шпанији и Берни Сандерс (Bernie Sanders, рођ. 1941) у Сједињеним Америчким Државама.

⁹ Milkman, Ruth, Stephanie Luce & Penny Lewis (2015) “Occupy Wall Street”, in: Goodwin, Jeff & James M. Jasper (eds) *The Social Movements Reader: Cases and Concepts. Third Edition* (Chichester: Wiley Blackwell).

¹⁰ Steger, Manfred B. & Erin K. Wilson (2012) “Anti-Globalization or Alter-Globalization? Mapping the Political Ideology of the Global Justice Movement” *International Studies Quarterly* 56(3), pp. 439 – 454.

¹¹ Standing, Guy (2011) *The Precariat: The New Dangerous Class* (London: Bloomsbury).

У овој дисертацији пажња је посвећена идеолошком садржају свих ових нових политичких снага, односно новинама које се у њему налазе. Како им је заједнички именоване незадовољство глобализацијом, посебна пажња посвећена је томе како је глобализација утицала на настајање тог идеолошког садржаја.

*
* *

После неочекивано брзог и релативно мирног окончања Хладног рата, настало је велико смиривање идеолошких борби. Либерализам је као победничка идеологија, преваходно у својој неолибералној инкарнацији, загосподарио светским политичким попрштем. Његова је доминација тада изгледала тако утемељена и тако неповратна, да је актуелизована идеја о „крају идеологије”,¹² па је чак проглашаван и „крај историје”,¹³ чије су коначно исходиште либерална демократија и тржишна привреда. У овом раздобљу опало је занимање за изучавање идеологија, а само малобројни политиколози стајали су на становишту да оне нису прошлост и да их и даље треба изучавати.¹⁴ Ова безмало „есхатолошка” доминација неолиберализма у политичкој пракси огледала се у феномену притварања „Овертоновог прозора”,¹⁵ односно у сужавању поља политичког сучељавања. Овај историјски феномен, кога одликују све већа униформност и једноличност политичког живота, у овој ће дисертацији бити назван деидеологизацијом политике, а преваходно је доминирао последњом деценијом 20. века. Социјализам и конзервативизам, који уз либерализам чине тријаду модерних идеолошких баштина, такође су се прилагођавали либералном консензусу. С једне стране, замаглила су се њихова разликовања од либерализма, коме су се по многим темама приближили (борећи се за „средњег бирача”¹⁶), а с друге стране отвориле су нови политички фронт на пољу политике идентитета. Тако су, уместо раније борбе за права све маргинализоване радништва, политичке снаге које су потекле из социјалистичке традиције отпочеле нове борбе за права различитих друштвених мањина, односно за ствари које припадају ономе што се назива четвртом генерацијом људских права и трећим таласом феминизма. Супарнике су лако нашле у политичким снагама потеклим из конзервативне традиције. Сучељавања на овом новом фронту политике идентитета неретко се називају и културним ратовима.

Гледано из историјске перспективе, овај феномен, назван још и (нео)либералним консензусом, није дуго потрајао. Почетком 21. века настаје феномен који је у овој дисертацији именован реидеологизацијом политике. Тај процес одликује повратак великих дебата у политичко поље, односно поновно ширење Овертоновог прозора.

¹² Bell, Daniel (1988 [1960]) *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties, with a new Afterword* (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press).

¹³ Fukujama, Francis (1997 [1992]) *Kraj istorije i poslednji čovek* (Podgorica: CID).

¹⁴ Cf. Laclau, Ernesto (1996) “The death and resurrection of the theory of ideology” *Journal of Political Ideologies* 1(3), pp. 201 – 220.

Cf. Freeden, Michael (2003b) *Ideology: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press).

¹⁵ Овертоновим прозором назива се распон унутар кога се у неком историјском тренутку или периоду налазе све друштвено прихватљиве политичке идеје, односно све политичке идеје о којима се у неком друштву може легитимно расправљати. Све политичке идеје изван тог распона сматрају се друштвено неприхватљивим, односно радикалним или чак и незамисливим.

¹⁶ Downs, Anthony (1957) *An Economic Theory of Democracy* (New York: Harper & Row).

То се у неким случајевима догодило кроз повратак традиционалних идеолошких и политичких борби,¹⁷ а у неким је пак дошло до настанка нових идеолошких облика, које се могу назвати и хибридним. Тако су се многи конзервативци окренули заступању радничких права, док су се многи социјалисти, раније баштеници интернационализма, окренули национализму.

У овој дисертацији се окидачима нарушавања неолибералног консензуса сматрају три крупна историјска догађаја, можда је тачније рећи процеса, која су дубоко уздрмала постхладноратовски идеолошки поредак и утицала на преобликовање политичког поља, што је породило и идеолошке новине. *Први* је „рат против тероризма“, праћен феноменом секуритизације,¹⁸ током којег је међу људе и друштва широм света усађен осећај животне несигурности и страха, што је за последицу имало велико предавање права на приватност у руке државе, као и велико довођење у питање и других људских права, а све зарад очекивања да држава грађанима пружи заштиту и безбедност. *Други* је повезан са првим, а реч је о све чешћој унилатералној употреби војне силе Сједињених Америчких Држава и њених савезника широм света, која је 2003. године кулминирала ратом против Ирака. Овај рат је војнички лако добијен, али је изазвао велике политичке отпоре који су пак водили ерозији легитимности оваквог поступања у међународним односима. *Трећи* је светска економска криза, отпочета сломом финансијских тржишта 2008. године, током којег је међу људе и друштва широм света усађен осећај економске и егзистенцијалне несигурности и страха, што је за последицу имало довођење у питање дотад безмало аксиоматских економских претпоставки неолиберализма.

Колико год да је велики значај ових процеса, они у овој дисертацији нису посматрани као дубљи узроци мењања устаљених и настанка нових идеологија. Они су овде посматрани на два начина — из првог угла посматрања они се виде као поводи и историјске вододелнице овога феномена, док је други угао посматрања хеуристички, где се ова три процеса виде првенствено као временски оријентирани, а не чврсти граничници епоха. Као дубљи узрок, који је успоставио структурне предуслове, односно поставио историјску позорницу за велике идеолошке трансформације, овде је посматрана глобализација, односно одлике и последице четири њена аспекта који се у овој дисертацији сматрају релевантним за процесе идеолошког хибридизовања у нашем времену. Та четири аспекта глобализације су политички, економски, демографски и информациони.

Под политичком глобализацијом разматране су промене у међународним односима које су произвеле доминацију „глобалног Запада“ после Хладног рата, као и следствени тренд слабљења државне суверености, самим тим и домета демократије која се практикује на националном нивоу. Ова дисертација бави се реакцијама на ове појаве, односно глобално незадовољство које ствара тежње ка променама таквог

¹⁷ Ова појава је можда највидљивија била у Великој Британији, на парламентарним изборима одржаним 2017. године, кроз враћање Лабуристичке странке традиционалном социјализму, после дугогодишње доминације новолабуристичке идеологије трећег пута, односно кроз враћање Конзервативне странке неким елементима традиционалног британског конзервативизму у њеном изборном програму.

¹⁸ Buzan, Barry, Ole Wæver & Jaap de Wilde (1998) *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder: Lynne Rienner Publishers).

међународног поретка. Под економском глобализацијом сматра се све већа и све интензивнија економска повезаност света. Она је видљива кроз читаву мрежу међународних институционалних економских и финансијских односа, као и кроз гигантска транснационална предузећа. Економска глобализација има велике последице по ранију друштвену структуру и нарушава је све већим јазом између богатих и сиромашних, што је политички посебно релевантно због пауперизације средње класе (традиционалног стабилизатора демократског друштва) и радништва (традиционалне базе подршке социјалистичким покретима). Код демографске глобализације разматране су светске миграције, посебно најбројније – из неразвијених крајева света у развијене.¹⁹ Оне су током деценија створиле све већу мултикултуралност развијених друштава, раније монокултуралних или са јасно доминантном културом (нем. *Leitkultur*²⁰). Мултикултуралност наилази и на отпоре, често испољене ксенофобијом, као врстом шовинизма, односно нативизмом као аспектом ксенофобије која је специфично усмерена на усељенике, односно на становништво које није домородачко или староседелачко. Томе на руку иде појава перцепције домаћег живља о угрожености, што се политички артикулише не само као шовинизам (посебно као расизам и исламофобија), већ и употребом традиционално социјалистичке бриге за радништво, која пак губи раније својствен интернационалистички карактер и све више добија националистичку и нативистичку боју. Ова политичка артикулација садржи одбојност и према дошљацима и према домаћим елитама за које се сматра да подстичу миграције. Под информационом глобализацијом разматран је феномен светског информационог друштва (прво глобалним телевизијским каналима, па медијима на Интернету, а сада све децентрализоване на друштвеним мрежама), које је омогућило брзу размену политичких идеја и спајање политичких снага из различитих делова света.

Истраживање феномена идеолошке еволуције у ери глобализације не би било потпуно без разматрања различитих класификација и типологија политичких идеологија. У овој дисертацији разматране су два најчешћа разврставања идеологија. Прво је контекстуално или ситуационо на левицу и десницу, а друго је расврставање идеологија према опсегу њиховог садржаја на три велике нововековне идеолошке баштине – либерализам, социјализам и конзервативизам. Пошто се хибридизовање идеологија дешава у домену њиховог садржаја, другом разврставању дата је предност, уз указивање на неке епистемолошке и експланаторне мањкавости контекстуалне поделе на левицу и десницу. Три велике идеолошке породице узете су као оријентири, па је стога методолошки било неопходно описати њихове идеалтипове, који би били темена политичког поља, унутар кога је могуће посматрати хибридизовање политичких идеологија. Сврха ових идеалтипова није да буду строги, безмало математизовани граничници, него да превасходно буду оријентири за тумачење хибридних идеологија и њихово позиционирање према великим традицијама политичких идеја. Поврх тога, хибридне идеологије стављене су у општи контекст идеологија, предлогом нове типологије на основу распона и обухвата њиховог садржаја. За основ је узета подела идеологија на целовите и уско

¹⁹ Held, David, Anthony G. McGrew, David Goldblatt & Jonathan Perraton (2000) *Global Transformation: Politics, Economics, and Culture* (Cambridge: Polity Press).

²⁰ Tibi, Bassam (2016) *Europa ohne Identität? Europäisierung oder Islamisierung* (Stuttgart: ibidem-Verlag).

усредсређене, коју је увео Мајкл Фриден, а која је проширена двома новим категоријама — редукованим и хибридним идеологијама.

У овој дисертацији разматрана су и испољавања четири врсте политичких одговора на униформност и једноличност политике деидеологизиване у ери глобализације и неолибералног консензуса: (1) антиполитика, антисистемска политика, политичка сатира или протестна политика, (2) пиратске странке, (3) повратак традиционалним идеологијама и (4) пети талас идеолошке хибридизације. Код потоњег облика истакнуте су његове главне одлике.

1.2. ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР

Општа хипотеза

На основу истраживачког питања, општа хипотеза ове дисертације јесте да глобализација утиче на корените промене устаљених политичких идеологија на почетку 21. века, као и да се може говорити о настанку нових, хибридних идеологија.

Посебне хипотезе

Прва посебна хипотеза

Четири аспекта глобализације имају одлучујући утицај на корените промене устаљених идеологија — политички, економски, демографски и информациони.

Друга посебна хипотеза

Услед доминације неолибералне парадигме крајем 20. века дошло је до сужавања простора за садржајну политичку дебату (односно до деидеологизације политике).

Трећа посебна хипотеза

Нарушавање доминације неолибералне парадигме почетком 21. века довело је до ширења простора за садржајну политичку дебату (односно до реидеологизације политике), али и до настанка нових идеологија.

Четврта посебна хипотеза

Већина класификација и типологија политичких идеологија не располаже категоријалним апаратом потребним да на одговарајући начин разврста нове идеологије, него је потребан повратак на класичну политиколошку терминологију,

односно на оријентисање према три главна нововековна идеолошка тока (либерализам, социјализам и конзервативизам), чије идеалтипове треба користити као полазишне тачке за смештање идеологија унутар политичког поља.

1.3. МЕТОДИ

У истраживању за израду ове дисертације примењен је методолошки приступ којим се обухватају квалитативни методи.

Рад на дисертацији углавном почива на интерпретативном приступу и интензивном коришћењу анализе садржаја. Пошто је истраживање било усмерено на претпоставку да глобализација кључно утиче на трансформације идеологија, интерпретативни приступ и анализа садржаја одговарају предмету истраживања, док је обимна литература, која је у органској вези с предметом и циљевима рада, упутила на потребу коришћења метода анализе садржаја.

Предмет ове дисертације има просторну и временску димензију, односно географску и историјску. Широко географски опсег истраживања, односно чињеница да су њиме обухваћени политички феномени из различитих земаља и делова света, са разноврсним политичким системима, налагао је употребу компаративног метода. С друге стране, временски опсег истраживаних појава, који највећма обухвата последње три деценије, али и потреба да те појаве буду посматране спрема идеолошких кретања током 19. и 20. века, упућује пак на коришћење компаративно-историјског метода.

На крају, употребљен је и идеалтипски метод, ради предлога формулисања идеалних типова три темељне нововековне идеологије (социјализма, либерализма и конзервативизма), како би они у овој дисертацији били коришћени као полазишне тачке и оријентирани за позиционирање хибридних идеологија унутар политичког поља, односно као прилог типологији политичких идеологија.

1.4. ОПИС СТРУКТУРЕ И САДРЖАЈА ДИСЕРТАЦИЈЕ

Дисертација је структурисана у осам целина у којима је изложен проблем истраживања, као и резултати добијени применом одређених теоријских приступа и методолошких поступака.

У првој целини ове дисертације („Увод“) најпре су представљени и дефинисани њен предмет и истраживачко питање. У њој је изложен преглед структуре рада, као и методолошки приступ и хипотетички оквир. Овде су такође изнете битне тезе разрађене у поглављима која следе. Назначене су и теоријске парадигме коришћене у истраживању.

Поглавље насловљено „**Настанак појма идеологије и његова различита тумачења, разумевања и одређења**” посвећено је различитим теоријским приступима феномену идеологије, као кључном појму ове дисертације, а истовремено и једном од најважнијих, најсложенијих и најотпорнијих политиколошких појмова. Ово поглавље почиње напоменом о тешкоћама за разумевање појма идеологије, које свој настанак дугују његовој разнородној употреби – и у политичкој историји и у историји идеја – као и готово небројеним тумачењима, разумевањима и одређењима која су му придавана током историје. Поглавље се наставља излагањем о настанку самог појма идеологије у револуционарној Француској поткрај 18. века, као и о историјским, политичким и научним околностима у којима је тај појам сковао Антоан Дести де Траси. Објашњено је значење које му је изворно било намењено, да њиме буде именована нова наука о идејама (што је и дословна етимологија израза „идеологија”), а изложена је и првобитно замишљена улога новопроглашене науке и њена намена у свеобухватној друштвеној реформи. Ово је све илустровано и кратким освртом на животопис аутора овог израза, као и излагањем о првим критикама које је ова новоскована реч привукла у свом изворном значењу. Томе следи преглед 11 различитих теорија идеологије, из пера неких од најважнијих мислилаца који су се бавили овим феноменом, у временском распону од 1846. до 2019. године. Реч је о приступима (1) Карла Маркса и Фридриха Енгелса, који су идеологију сматрали лажном и обрнутом свешћу, (2) Карла Манхајма који ју је сматрао трансцендирањем егзистенције и неоствареном утопијом, (3) Антонија Грамшија, који је идеологија видео као средство хегемоније, (4) Клифорда Герца који ју је сматрао културним системом, (5) Филипа Конверса, за кога је идеологија била систем уверења, (6) Луја Алтисера, који је писао о улози идеологије као дела државног апарата, (7) Ђура Шушњића, који је идеологију дефинисао као механизам наметања рационализованих групних интереса, (8) Мартина Зелигера, који ју је сматрао делатним системом политичких уверења, (9) Пола Рикера, за кога је идеологија била израз друштвене маште и преносник оснивачког мита политичке заједнице, (10) Мајкла Фридена, који је развио морфолошко разумевање идеологије и (11) Томе Пикетија, који је у њој видео чиниоца легитимизовања друштвено-економске једнакости и неједнакости. Ово поглавље завршава се излагањем о три настојања да теоријских погледи и приступи идеологији буду обједињени и класификовани. Реч је о приступима (1) Мартина Зелигера, који је идентификовао ограничавајуће и укључујуће концепције идеологије, (2) Џона Томсона, који је концепције идеологије поделио на критичке и неутралне, као и (3) Синише Малешевића, који је приступе идеологији разврстао на структуралистичке и постструктуралистичке.

Трећа целина овога рада носи наслов „**Разумевање појма идеологије и његова минимална дефиниција**”. После прегледа разноликости и ширине мноштва различитих и разнородних разумевања, тумачења и одређивања појма идеологије, у њој је приступљено излагању о поимању феномена идеологије у овој дисертацији, односно изношењу и разјашњавању тога шта се у њој подразумева под изразом „идеологија”. Ово поглавље започиње излагањем вредносно неутралног приступа који је у овој дисертацији заузет у разумевању и тумачењу феномена идеологије, а изнети су и методолошки разлози због којих је такав приступ одабран. Томе следи предлог минималне дефиниције израза „идеологија” као оперативног, употребљивог и радно способног појма, који се даље може користити и примењивати на политичке

појаве које се могу назвати идеолошким. У склопу тога објашњене су и епистемолошке одлике минималног дефинисања као начина постизања разумевања, тумачења и одређења идеологије, према коме је она овде одређена као скуп политичких идеја о начелима устројства заједнице, чија је сврха да надахне спровођење тих идеја и да их оправда. Излагању саме минималне дефиниције претходило је идентификовање и објашњавање два основна и незаобилазна елемента идеологије, а то су садржај овога феномена (политичке идеје о начелима устројства заједнице) и његова сврха (надахњивање спровођења и оправдавање тих идеја).

Четврто целина ове дисертације је поглавље **„Хибридне идеологије“**, које носи име појаве којој је посвећено. У њему је изнето разумевање хибридних идеологија (или идеолошких хибрида) одређени као идеологија чији је садржај настао мешањем или комбиновањем елемената садржаја различитих већ постојећих идеологија. Имајући на уму претходно изнету минималну дефиницију идеологије, посебно је истакнуто да је поље у коме се испољава хибридност идеологија њихов садржај, али не и сврха, која је константа код свих идеологија. Овоме следи представљање изворног и пренесеног значења појма „хибрид“, као и његове разнолике употребе у разним областима људског стваралаштва, посебно у политикологији. Ту је нарочита пажња посвећена четирима фенотипима идеолошких хибрида које је дефинисао Бенџамин Франкс. У овоме поглављу хибридне идеологије стављене су у општи контекст идеологија развијањем нове типологије, наслоњене на поделу идеологија према распону и обухвату њиховог садржаја на целовите и уско усредсређене, коју је увео Мајкл Фриден, а која је проширена додавањем још две категорије идеологија – редуковане и хибридне. Пошто се у овој дисертацији идеологије проучавају на основу њиховог садржаја, а не на основу контекстуалног или ситуационог позиционирања на левицу и десницу, за основне аналитичке јединице узете су три велике идеолошке породице – либерализам, социјализам и конзервативизам – па је изнет и предлог њихових идеалтипских одређења. Додатно развијање досад веома ретко коришћене теоријске парадигме хибридних идеологија закључено је излагањем епистемолошких разлога због којих је, у проучавању идеолошких трансформација на почетку 21. века, њој дата предност у односу на теорију потковице, којом се објашњава појава приближавања крајње левнице и крајње деснице.

Пета целина ове дисертације носи наслов **„Пет историјских таласа настанка и развоја хибридних идеологија“** и посвећена је систематизовању историјских примера политичког феномена идеолошког хибридизовања. У овом поглављу изложена је упоредна историјска анализа којом је настанак и развој хибридних идеологија разврстан у пет историјских таласа: друга половина 19. века, међуратно раздобље, време после Другог светског рата, крај 20. века и почетак 21. века. Представљене су различите друштвене, економске и политичке околности идеолошког хибридизовања у различитим епохама, као и њихов значај за генезу хибридних идеологија, како појединачно, у различитим испољавањима овог политичког феномена, тако и као самог тог феномена у целини. Такође су изнети епистемолошки разлози због којих ово није класична периодизација, односно зашто се не говори о периодима него о таласима хибридних идеологија. Указано је и на настанак хибридних идеологија ван пет историјских таласа, а представљена су и два начина таквог „ванисторијског“ идеолошког хибридизовања. На крају поглавља

изнети су закључци који се могу извући из ове упоредне историјске анализе, а који се тичу разлога за појаву хибридизовања идеологија, као и разлога за усложњавање тог процеса протоком времена.

Шеста целина ове дисертације је поглавље насловљено **„Глобализација као чинилац успостављања историјских услова и околности за идеолошко хибридизовање“**. Оно је написано да би разјашњавањем овог феномена био објашњен његов утицај на успостављања историјских услова и околности настанка и развоја хибридних идеологија у четвртој и петом историјском таласу. После изношења разумевања глобализације у овој дисертацији, установљена је временска подударност тог феномена са последња два таласа идеолошког хибридизовања. У овом поглављу посебна пажња посвећена је четирима аспектима глобализације који су релевантни за идеолошко хибридизовање, односно кроз које глобализација превасходно може да утиче на те процесе: (1) политичка глобализација, (2) економска глобализација, (3) демографска глобализација и (4) информациона глобализација. Прва три аспекта претпостављена су као узрочници незадовољства које води настанку и развоју хибридних идеологија, а последњи као чинилац олакшавања тог настанка и развоја, односно као оквир којим је омогућена брза размена политичких идеја.

У седмој целини ове дисертације, названој **„Деидеологизација и реидеологизација у глобализацији“**, расправља се о два историјска процеса којима су обележени историјски услови и околности четвртог и петог таласа идеолошког хибридизовања. Четврти је био обележен процесом деидеологизовања политике, а током петог се одвија процес њеног реидеологизовања. Глобализација се посматра као кључна формативна околност оба процеса. Важно место у овом поглављу има разматрање парадигми краја идеологије и краја историје, феномену гужве на центру или трке за средњег бирача, као и концепту идеолошке хегемоније. Овде је анализирано и како политичка, економска и демографска глобализација утичу на идеолошко хибридизовање. Код политичке глобализације анализиран је њен утицај на десуверенизацију држава и на стварање осећаја да демократски процеси у њима губе релевантност. Утицај економске глобализације разматран је у светлу ширења парадигме слободног тржишта, али и кроз ефекте на продубљивање социоекономских неједнакости унутар многих држава. Посебно је истакнута економска стагнација средње и радничке класе на Западу, која је основ великог дела захтева за политичким променама неолибералног поретка. У оквиру утицаја демографске глобализације овде су разматрана велика пресељења становништва из различитих крајева света, која доводе до стварања мултикултуралних друштава. Мултикултуралност наилази и на отпоре, често испољене ксенофобијом, као врстом шовинизма, односно нативизмом као сепектом ксенофобије која је специфично усмерена на усељенике, односно на становништво које није домородачко или староседелачко. Нативизам пораћа одбојност и према дошљацима и према домаћим елитама које подстичу миграције, а та одбојност неретко добија и политичку артикулацију. Посебна пажња посвећена је различитим антагонистичким одговорима на идеолошку доминацију неолиберализма, а они најчешће долазе из идеолошког садржаја социјализма, конзервативизма, национализма и популизма.

Последња целина ове дисертације је „**Закључак**“, а у њој су на синтетички начин приказана истраживачка сазнања о идеолошким новинама насталим почетком 21. века спрам устаљених идеологија и о утицају глобализације на њихов настанак, као и најбитнији резултати који произилазе из овог истраживања и који оправдавају и научно и друштвено бављење овом темом, односно саму дисертацију.

2. НАСТАНАК ПОЈМА ИДЕОЛОГИЈЕ И ЊЕГОВА РАЗЛИЧИТА ТУМАЧЕЊА, РАЗУМЕВАЊА И ОДРЕЂЕЊА

Кључни појам ове дисертације је „идеологија”, један од најважнијих, најсложенијих и најотпорнијих политиколошких појмова, а ово поглавље посвећено је упознавању са њиме. Може се већ сада рећи да се идеологија у овој дисертацији разуме као **скуп политичких идеја о начелима устројства заједнице, чија је сврха да надахне спровођење тих идеја и да их оправда**, али се до тог одређења стигло путем који ће бити изложен у овом и у наредном поглављу, а посебно у одељку 3.2. „Предлог минималне дефиниције идеологије”.

Ово поглавље почиње напоменом о тешкоћама за разумевање појма идеологије, које свој настанак дугују његовој разнородној употреби – и у политичкој историји и у историји идеја – као и готово небројеним тумачењима, разумевањима и одређењима која су му кроз историју придавана. Поглавље се наставља излагањем о настанку сâмог појма идеологије у револуционарној Француској поткрај 18. века, као и о историјским, политичким и научним околностима у којима је тај појам настао. Објашњено је значење које му је изворно било намењено, да њиме буде именована нова наука о идејама (што је и дословна етимологија израза „идеологија”), а изложена је и првобитно замишљена улога новопроглашене науке и њена намена у свеобухватној друштвеној реформи. Ово је све илустровано и кратким освртом на животопис аутора овог израза, као и излагањем о првим критикама које је ова новоскована реч привукла у свом изворном значењу. Томе следи излагање прегледа неких од најважнијих мислилаца који су писали о идеологији, у временском распону од 1846. до 2019. године, односно прегледа њихових разумевања, тумачења, поимања и одређивања овога феномена, што је пак водило и развијању различитих погледа на идеологију и различитих теоријских приступа идеологији. Ово поглавље завршава се излагањем о

неколико различитих настојања да ти теоријских погледи и приступи буду обједињени и класификовани.

2.1. ХВАТАЊЕ У КОШТАЦ СА ПОЈМОМ – ПОЧЕТНЕ НАПОМЕНЕ О ТЕШКОЋАМА ЗА РАЗУМЕВАЊЕ ПОЈМА ИДЕОЛОГИЈЕ

Изучаваоци идеологије безмало редовно констатују како је тај појам веома бременит значењима и нимало лак за разумевање, па неретко чак и за најпростије разазнавање, а некимли за јасно и прецизно дефинисање. „Оседлани смо једном тешком речју”²¹ – сликовито је на овај проблем указао британски политиколог Мајкл Фриден²² (Michael Freedен, рођ. 1944), који је идеологију назвао још и „проблематичним чедом политичке анализе.”²³ Ову „тешку реч” је аустријско-амерички политиколог Манфред Штегер²⁴ (Manfred B. Steger, рођ. 1961) назвао још и оптерећеном или напуњеном (у смислу да она садржи многобројна и често веома различита, а каткад и контрадикторна, значења), са историјатом обележеним небројеним и разнородним изменама и супротностима.²⁵ Деценијама пре Штегера, мађарско-немачко-британски философ и социолог Карл Манхајм (Karl Mannheim, 1893 – 1947) приметио је да је реч о концепту чија су значења кроз историју мењана,²⁶ док је шведски социолог са Кејмбрица Јеран Терборн (Göran Therborn, рођ. 1941) и сâму тему идеологије назвао безмало неисцрпном.²⁷ Амерички политиколог и истраживач јавног мњења, Филип Конверс (Philip Ernest Converse, 1928 – 2014) записао је како је и сâм израз „идеологија” темељно замућен²⁸ разнородном употребом. Осврт на ову разнородност употребе изнео је амерички политиколог Џон Геринг (John Gerring, рођ. 1962):

Некима је идеологија догматична, док за друге она има конотације политичке софистикације; некима се она односи на доминантне начине мишљења, а другима се првенствено односи на оне најотуђеније статусом кво (нпр, револуционарни покрети и странке). За неке је она утемељена у конкретним интересима неке друштвене класе, до је према другима одликује одсуство економског самоинтереса. Могло би се

²¹ Freedен, Michael (2006) “Ideology and Political Theory”, *Journal of Political Ideologies*, 11(1), pp. 3 – 22, p. 3. Изворни текст (прев. Н. Г.): “We are saddled with a difficult word, ‘ideology’.”

Напомена: Сви цитати који су наменски преведени за потребе писања ове дисертације, дати су у фуснотама и у оригиналу, како би могла бити оцењена тачност превода и исправност употребе тих навода.

²² Овај оксфордски професор можда је највећи ауторитет данашњице у области изучавања идеологије, па ће о његовом разумевању и конципирању овога феномена бити још доста речи у овој дисертацији.

²³ Ibid.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “problem-child of political analysis”

²⁴ Штегер спада међу најзначајније теоретичаре глобализације, па ће и о његовој мисли бити још речи.

²⁵ Steger, Manfred B. (2008) *The Rise of the Global Imaginary: Political Ideologies from the French Revolution to the Global War on Terror* (Oxford: Oxford University Press), p. 1.

²⁶ Mannheim, Karl (1936 [1929]) *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge* (London: Routledge & Kegan Paul), p. 54.

²⁷ Therborn, Göran (1980) *The Ideology of Power and the Power of Ideology* (London: Verso), p. 1.

²⁸ Philip E. Converse (2006 [1964]) “The Nature of Belief Systems in Mass Publics (1964)”, *Critical Review*, 18(1 – 3), pp. 1 – 74, p. 3.

наставити, али суштина је већ очигледна: не само да је идеологија разграната, него она такође обухвата и многе дефинишуће одлике које су у нескладу једна са другом.²⁹

На ово као да се својим сажетим пописом надовезао енглеско-аустралијски историчар философије Конал Кондрен (Conal Condren, рођ. 1944), побројавши неколико потпуно различитих и неретко противуречних тумачења израза „идеологија“:

Од средине деветнаестог века, израз идеологија учињен је тако пространим, да је могао бити коришћен за велики број понекад клизавих концепата. Од нове ауторитативне хуманистичке науке, брзо осуђене као илузија, постао је, на различите начине, систем идеја, *цајтгајст*^[30] неке епохе, производ неке културе, философија друге [у смислу супарничке] стране или рђав случај редуктивног рационализма.³¹

Амерички постмодернистички философ Ричард Рорти (Richard McKay Rorty, 1931 – 2007) у потпуности је одбацивао израз „идеологија“, назвавши га бескорисним³² (касније ће се у овој дисертацији видети да је одбацивање идеологије општи став постмодерниста). Сумњу у епистемолошку вредност овога појма, премда не тако драстичну, изразио је још један амерички научник, социолог Роберт Патнам (Robert David Putnam, рођ. 1941):

Свакоме надом испуњеноме поборнику друштвене „науке“, зарон у хладне и мутне воде литературе о „идеологији“ је једно шокантно и разочаравајуће искуство. Невелик је број концепата у друштвеној анализи надахнуо такву пошлаву тумачења, али је исто тако невелик број њих подстакао производњу тако мало кумулативног знања о друштву и политици.³³

Иако је кренуо са сасвим другачијег полазишта него његови земљаци Рорти и Патнам, антрополог Клифорд Герц (Clifford James Geertz, Jr., 1926 – 2006) спекулисао је и о могућности да израз „идеологија“, због овако разнородних и често нејасних тумачења, буде чак и потпуно избачен из научне употребе, навевши као пример да се то раније већ догодило са изразом „сујеверје“. Закључио је, међутим, да то ипак не

²⁹ Gerring, John (1997) "Ideology: A Definitional Analysis", *Political Research Quarterly*, 50(4), pp. 957 – 994, p. 957.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "To some, ideology is dogmatic, while to others it carries connotations of political sophistication; to some it refers to dominant modes of thought, and to others it refers primarily to those most alienated by the status quo (e.g., revolutionary movements and parties). To some it is based in the concrete interests of a social class, while to others it is characterized by an absence of economic self-interest. One could continue, but the point is already apparent: not only is ideology farflung, it also encompasses a good many definitional traits which are directly at odds with one another."

³⁰ Кондрен је овде у немачком изворнику употребио израз „цајтгајст“ (*Zeitgeist*), која значи дух времена, а која је скована од речи „време“ (нем. *Zeit*) и „дух“ (нем. *Geist*).

³¹ Condren, Conal (2011) "Reason of State and Sovereignty in Early Modern England: A Question of Ideology?", *Parergon*, 28(2), pp. 5 – 27, p. 7.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "Since the mid-nineteenth century, the term ideology has been made so capacious that it may be used for a number of sometimes slippery concepts. From being the new authoritative human science, speedily condemned as illusion, it has become variously a system of ideas, a *zeitgeist* of an epoch, a cultural digest, the other side's philosophy, or a bad case of reductive rationalism."

³² Rorty, Richard (1989) *Contingency, Irony, and Solidarity* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 59.

³³ Putnam, Robert D. (1971) "Studying Elite Political Culture: The Case of 'Ideology'", *The American Political Science Review*, 65(3), pp. 651 – 681, p. 651.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "For any hopeful advocate of social 'science' a dip in the cold and murky waters of the literature on 'ideology' is a shocking and disillusioning experience. Few concepts in social analysis have inspired such a flood of commentaries, yet few have stimulated the production of so little cumulative knowledge about society and politics."

треба чинити, јер је израз „идеологија“ одвећ дубоко укорјењен у речнику друштвених наука и да не би било нимало лако да буде замењен неким другим изразом, наводно прикладнијим. Герц је стога закључио да је, уместо једног тако радикалног захвата у вокабулару друштвених наука, потребно појму „идеологија“ наћи одговарајућу употребу, па да је „препоручљивије [...] наставити настојање да се он учини нешкодљивим.“³⁴

Британски социолози Николас Абекромби (Nicholas Abercrombie, рођ. 1944), Стивен Хил (Stephen Roderick Hill, рођ. 1946) и Брајан Тернер (Bryan Stanley Turner, рођ. 1945) оценили су да „[п]остоји широко уврежено схватање да је појам ‚идеологије‘ изазвао више аналитичких и концептуалних потешкоћа него безмало било који други израз у друштвеним наукама“, као и да је тај појам „претрпео многа рушења и обнављања.“³⁵ Пољски политиколог Рафал Соборски (Rafal Soborski) је и сâм концепт идеологије назвао оспораваним,³⁶ а британски политиколог Ендру Хејвуд (Andrew Heywood, рођ. 1952) неухватљивим.³⁷ О томе је оштро просудио немачко-британски мислилац Џорџ Ликтајм (енг. George Lichtheim, изворно нем. Георг Лихтхајм, Georg Lichtheim, јид. ג'ורג' ליכטהיים, 1912 – 1973):

Мало је концепата који играју већу улогу у данашњим расправама о историјским и политичким темама него што је игра идеологија, па ипак није увек јасно које значење овом појму придају они који га користе. Чак и ако се пажња ограничи на оно што изговоре социолози и историчари, изостављајући из рачунице појмовну злоупотребу која је изгледа неодвојива од уобичајеног политичког говора, очигледно је да су различита и супротстављена значења намера писаца који опуштено говоре о „идеологији“ овог или оног политичког покрета.³⁸

Разумевање и разазнавање појма „идеологија“ додатно је још терминолошки усложњено тиме што се политичка идеологија каткад поистовећује са политичком доктрином. То су, на пример, чинили британски политички филозоф конзервативизма, двадесетовековни настављач традиције деветнаестовековног британског идеализма, Мајкл Оукшот (Michael Joseph Oakeshott, 1901 – 1990)³⁹ и италијански историчар философије и политичких идеја Франческо Валентини (Francesco Valentini, 1924 – 2009).⁴⁰ Ово поистовећивање идеологије са доктрином није

³⁴ Gerc, Kliford (1998 [1973]) *Tumačenje kultura I* (Beograd: XX vek), str. 275.

³⁵ Abercrombie, Nicholas, Stephen Hill & Bryan S. Turner (2015 [1980]) *The Dominant Ideology Thesis* (London: George Allen & Unwin), p. 187.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “It is widely agreed that the notion of ‘ideology’ has given rise to more analytical and conceptual difficulties than almost any other term in the social sciences. The term has suffered many demolitions and reconstitutions.”

³⁶ Soborski, Rafal (2013) *Ideology in a Global Age: Continuity and Change* (London: Palgrave Macmillan), p. 8.

³⁷ Heywood, Andrew (2017) *Political Ideologies: An Introduction. Sixth Edition* (London: Palgrave), p. 23.

³⁸ Lichtheim, George (1965) “The Concept of Ideology”, *History and Theory*, 4(2), pp. 164 – 195, p. 164.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Few concepts play a larger part in present-day discussions of historical and political topics than does that of ideology, and yet it is not always clear what meaning is applied to the term by those who employ it. Even if one confines one’s attention to the utterances of sociologists and historians, leaving out of account the terminological misuse seemingly inseparable from ordinary political discourse, it is apparent that different and conflicting meanings are intended by writers who casually refer to the ‘ideology’ of this or that political movement.”

³⁹ Cf. Oakeshott, Michael (1939) *The Social and Political Doctrines of Contemporary Europe* (Cambridge: Cambridge University Press).

⁴⁰ Cf. Valentini, Francesco (1982 [1979]) *Moderna politička misao* (Zagreb: Školska knjiga).

долазило само од научника, него и од креатора и поборника појединих политичких идеологија. Можда се најпознатији пример таквог поистовећивања може наћи у идеолошком манифесту (већ и у његовом наслову) „Доктрина фашизма“ (ит. *La dottrina del fascismo*) написаном 1927, а објављеном 1932. године, који је потписан⁴¹ именом оснивача и вође фашизма, италијанског државника Бенита Мусолинија (Benito Amilcare Andrea Mussolini, 1883–1945). Поред фашизма, у овом програмском тексту су као политичке доктрине означени још и социјализам, либерализам и демократија.⁴²

Поврх свега наведеног, погледи на појам „идеологија“ и, следствено, његова различита тумачења и разумевања, могу да зависе и од идеолошких полазишта на којима стоје они који на идеологију гледају и који настоје да је тумаче и разумеју.⁴³ О овоме је Герц у есеју „Идеологија као културни систем“ (енг. *Ideology As a Cultural System*) записао: „Једна од оних мањих иронија у модерној интелектуалној историји јесте та што је термин ‚идеологија‘ и сâм постао темељно идеологизован.“⁴⁴

2.2. ПРВЕ УПОТРЕБЕ ПОЈМА ИДЕОЛОГИЈА – НАСТАНАК И КРАТКИ ОПСТАНАК „НАУКЕ О ИДЕЈАМА“

Реч „идеологија“ настала је пред сâм крај 18. столећа на француском језику, у бурној епохи Француске буржоаске револуције. На том језику она се изговара „идеологи“ (*idéologie*). Ова кованица састављена је од двеју речи које значе „идеја“ и „наука“. Њен први део је француска именица „иде“ (*idée*), која води порекло од старогрчке „идеа“ (*idéā*), која изворно значи „облик“, а изведена је из глагола „идеин“ (*ideîn*) који значи „видети“. Српски облик ове именице је „идеја“. Други део ове неокласичне кованице је француски суфикс „–логи“ (*–logie*), који води порекло од старогрчког суфикса „–логиа“ (*–λογία*), изведеног из многозначне именице „логос“ (*λογος*). Та именица у овом случају значи наука, а то је и једно од најпознатијих међу њеним многобројним значењима. Српски облик овог суфикса је „–логија“.

Ову реч сковао је „један утамничени француски аристократа који је чекао погубљење на врхунцу владавине терора.“⁴⁵ То је био гроф Антоан Дести де Траси (Antoine Louis Claude Destutt, comte de Tracy, 1754–1836). Овај просветитељски филозоф, психолог

⁴¹ Мусолини је написао други део овог документа, „Политичка и друштвена доктрина“ (ит. *Dottrina politica e sociale*), док се ауторство првог дела, „Темељне идеје“ (ит. *Idee Fondamentali*), приписује неохегелијанском филозофу Ђованију Ђентилеу (Giovanni Gentile, 1875–1944), главном идеологу фашистичког покрета и режима. Обојица су поткрај Другог светског рата погинули од куршума идеолошких противника фашизма, италијанских комунистичких партизана. Ђентилеа су партизани убили у атентату, а Мисолинија су стрељали.

⁴² Mussolini, Benito (1933 [1932]) „The Doctrine of Fascism“, *The Living Age*, November, pp. 235–244, p. 241.

⁴³ Моћник, Растко (2019) *Теорија са идеологијом* (Београд: FMK књиге), *passim*.

⁴⁴ Gerc, Kliford (1998 [1973]) *Tumačenje kultura I* (Београд: XX век), str. 265–321, str. 265.

⁴⁵ Steger, Manfred B. (2008) *The Rise of the Global Imaginary: Political Ideologies from the French Revolution to the Global War on Terror* (Oxford: Oxford University Press), p. 1.

Изворни текст (прев. Н. Г.): „an imprisoned French aristocrat awaiting execution at the height of the Reign of Terror.“

и либерални политички економиста,⁴⁶ аристократа и револуционар, разочарани бонапартиста и доследни либерал и републиканац, израз „идеологија“ смислио је као сужањ у јакобинској тамници,⁴⁷ а обелоданио га је 20. јуна 1796. године (односно 2. флореала IV године по револуционарном календару), на предавању, првом у низу о овој теми, које је држао на новооснованом Националном институту наука и уметности,⁴⁸ „теоријском крилу друштвене реконструкције Француске.“⁴⁹ То је учинио на почетку серије предавања коју је ту одржао од 1796. до 1798. године, када је представио свој „Меморандум о способности за размишљање“⁵⁰ (фр. *Mémoire sur la faculté de penser*).

Приказујући једну животописну књигу о Дести де Трасију, коју је написао амерички историчар идеја Емет Кенеди (Robert Emmet Kennedy, Jr, рођ. 1941) — не без разлога насловљену „Један философ у доба револуције: Дести де Траси и извори ,идеологије““⁵¹ — један други амерички историчар идеја, Хенри Вајверберг (Henry Vyverberg, 1921 – 2008), записао је како је и изворни настанак израза „идеологија“ плод живота његовог аутора. „Трасијева ,наука о идејама‘ развијена је унутар једног

⁴⁶ Дести де Трасијева економска мисао имала је почетком 19. века веома добар пријем у Сједињеним Америчким Државама. Изузетно га је уважавао Томас Џеферсон (Thomas Jefferson, 1743 – 1826), трећи амерички председник (1801 – 1809), који се са њиме и спријатељио када је био амерички министар у Паризу (1785 – 1789), где је уронио у оновремени француски интелектуални и културни живот и постао његов део. Он је 1817. године приредио енглески превод дотад необјављеног Дести де Трасијевог рукописа „Трактат о политичкој економији“ (фр. *Traité d'économie politique*), у поднаслову истакавши да му придодaje и његов „претходни рад о разумевању или елементима идеологије“.

Destutt Tracy, The Count (1817) *A Treatise on Political Economy; To Which is Prefixed a Supplement to a Preceding Work on the Understanding or Elements of Ideology; With an Analytical Table, and an Introduction on the Faculty of the Will* (Georgetown D.C.: Joseph Milligan).

Француско издање овог дела Дести де Траси објавио је шест година доцније, а на насловној је поред две титуле, грофовске и сенаторске, уз своје име додао и чланство у два учена друштва — у Институту Француске и у америчком Филаделфијском философском друштву.

Destutt de Tracy, M. Le Comte (1823) *Traité d'économie politique* (Paris : Bouguet et Lévi).

⁴⁷ Eagleton, Terry (1991) *Ideology: An Introduction* (London & New York: Verso), p. 66.

⁴⁸ Национални институт наука и уметности (фр. *Institut national des sciences et des arts*) био је учено друштво које је Прва република 1795. године основала наместо дотадашњих академија. Оно је 1816. године, на почетку бурбонске рестаурације монархије (овај пут уставне, а не апсолутистичке, без обзира на тада моћне ултаројалисте који су се за њу залагали и против воље свог новог краља), реорганизовано и преименовано у Институт Француске (фр. *Institut de France*), који и данас постоји као тело које обједињује пет академија наука и уметности, укључујући и најпрестижнију међу њима, четрдесеточлану „бесмртничку“ Француску академију (фр. *Académie française*).

⁴⁹ Eagleton, Terry (1991) *Ideology: An Introduction* (London & New York: Verso), pp. 66 – 67.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “theoretical wing of the social reconstruction of France”

⁵⁰ Destutt (Tracy) (Thermidor an VI [1798]) « *Mémoire sur la faculté de penser*, Par Destutt (Tracy), membre associé. Lu le 2 floréal an 4 ». Dans : Institut national des sciences et arts. *Mémoires de l'Institut national des sciences et arts, pour L'an IV de la République. Sciences morales et politiques. Tome premier* (Paris : Baudourin, Imprimeur de l'Institut national), pp. 283 – 328.

⁵¹ Kennedy, Emmet (1978) *A Philosopher in the Age of Revolution: Destutt de Tracy and the Origins of 'Ideology'* (Philadelphia: American Philosophical Society).

Кенедијева књига написана је на енглеском језику, али је реч „философ“ у њеном наслову намерно написана у француском облику (*philosophe*). Поред тога, занимљиво је приметити и да је ову књигу објавило Америчко философско друштво из Филаделфије, чији је некада члан био и Дести де Траси, који је са поносом истицао.

биографског контекста, пре него као неки изоловани философски систем.”⁵² Стога вреди направити један осврт на тај биографски контекст.

2.2.1. Антоан Дести де Траси – живот са идеологијом

Антоан Дести де Траси био је изданак једне знамените француске аристократске породице шкотског порекла,⁵³ која је Француској дала многе војнике и неке политичаре, а сâм Антоан био је и једно и друго. Био је њен богати наследник, као син и унук јединац. Са 16 година отишао је у војну школу у Стразбур, а на тамошњем универзитету студирао је философију. После кратке официрске каријере, током које је већ са 22 године постао пуковник, што у то време није било неуобичајено за племићке синове, посветио се науци, а доцније и политици, када је 1788. године постао комесар (посланик) аристократије у новообновљеним сталешким скупштинама у граду Мулану и покрајини Бурбоне. У пролеће револуционарне 1789. године изабран је за посланика аристократије у Великој скупштини сталежа (фр. *États généraux*), која није сазивана претходних 175 година, још од 1614. Као политички либерал, заједно са својим пријатељима и масонском сабраћом Ла Рошфукоом⁵⁴ и Лафајетом⁵⁵ био је међу 47 посланика из редова племства који су пришли трећем сталежу и ступили у новоосновану Народну уставотворну скупштину (фр. *Assemblée nationale constituante*). Згађен политиком, вратио се војничком позиву, па је у почетку Рата прве коалиције (1791 – 1797), у најмлађем генералском чину (фр. *maréchal-de-camp*), на фронту према Аустријској Низоземској (хабзбуршка територија која се већим делом налазила на подручју данашње Белгије) командовао коњицом Северне армије (фр. *Armée du Nord*) која се налазила под Лафајетовим заповедништвом. Војску је напустио незадовољан тиме што су у Паризу преовладали јакобински екстремисти који су почињали да спроводе крвави револуционарни терор. Његово повлачење из војске и јавног живота, које му материјално није тешко пало, јер је био један од највећих земљопоседника

⁵² Vyverberg, Henry (1978) “Emmet Kennedy. A Philosopher in the Age of Revolution: Destutt de Tracy and the Origins of ‘Ideology’”, *The American Historical Review*, 84(5), p. 1397.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Tracy’s ‘science of ideas’ is developed within a biographical context rather than as an isolated philosophical system.”

⁵³ Родоначелник ове породице Волтер Стат (Walter Stutt) и његова три брата су се 1420. године из Шкотске доселили у Француску, како би ратовали против Енглеза у служби њеног разбаштињеног дофена (престолонаследника, фр. *dauphin*), потоњег краља Шарла VII Победоносног (Charles VII le Victorieux, 1403 – 1461, владавина: 1422 – 1461). Племићем га је 1474. године прогласио наредни краљ, Луј XI Мудри (Louis XI le Prudent, 1423 – 1483, владавина: 1461 – 1483).

Head, Brian William (1985) *Ideology and Social Science: Destutt de Tracy and French Liberalism* (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers), p. 5.

⁵⁴ Војвода Ла Рошфуко (Louis-Alexandre de La Rochefoucauld d’Enville, 1743 – 1792) био је француски политичар и интелектуалац.

⁵⁵ Маркиз Лафајет (Marie-Joseph Paul Yves Gilbert du Motier, marquis de La Fayette, 1757 – 1834) био је велики француски и амерички војсковођа. Њих двојица су се касније и ородили, када се 1802. године Дести де Трасијева кћи Емили (Émilie) удала за Лафајетовог сина Жоржа Вашингтона (Georges Washington de La Fayette, 1779 – 1849).

тадашње Француске, у коме је друговао с философима Кондорсеом⁵⁶ и Кабанијем,⁵⁷ прекинуто је хапшењем 1793. године и деветомесечним тамновањем, током којег се посветио читању, посебно изучавању Лока⁵⁸ и Кондијака. Главу му је спасао пад јакобинаца у насилном државном удару који се одвијао од 8. до 10. термидора II године по револуционарном календару (26–28. јул 1794), којим је окончан терор. Свега дан пре заказаног суђења, које би Дести де Трасија највероватније послало под косо сечиво гилотине, њиме су на париском Тргу револуције (фр. *Place de la Révolution*; данашњи Трг слоге – фр. *Place de la Concorde*) погубљени Максимилијан Робеспјер⁵⁹ и још 20 јакобинских првака.

Повратком на слободу, Дести де Траси вратио се и у јавни живот Прве француске републике, сада под влашћу петочланог Директоријума (фр. *Directoire*), али се тада још и више посветио науци, као и отпочињању јавног излагања својих налаза, држећи предавања на Националном институту и објављујући своје идеје у књигама и чланцима. Тада је и обзнанио појам „идеологија“. Дести де Трасијеве идеје првобитно су наишле на добар пријем, и то на тада најважнијем месту, у чувеном и престижном салону мадам Елвесјус (или Хелвецијус)⁶⁰ у Отеју, богаташком крају на западном ободу Париза, по коме је неформални интелектуални кружок Дести де Трасијевих истомишљеника назван „отејско друштво“ (фр. *société d’Auteuil*). Ту је упознао и 15 година млађег Наполеона Бонапарту,⁶¹ не сањајући како ће тај млади и амбициозни генерал ускоро трајно обележити његово интелектуално наслеђе. Наполеон га је 1798. године позвао да се врати војничком позиву и придружи му се у египатском походу. Тај позив није прихватио, одлучивши да се посвети реформисању француског школства, па је 1800. године о томе објавио књигу „Запажања о садашњем систему јавног образовања“ (фр. *Observations sur le système actuel d’instruction publique*).

Као и многи нејакобински револуционари и републиканци, поздравио је Наполеонов бескрвни пуч 18. бримера VIII године (9. новембра 1799), очекујући од овог војсковође

⁵⁶ Маркиз Никола де Кондорсе (Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, Marquis de Condorcet, 1743–1794) био је француски философ, математичар и политичар. Био је члан Конституанте, а јакобинци су га прогласили издајником и ухапсили. Убрзо је умро у затворској ћелији, можда отрован.

⁵⁷ Пјер Кабани (Pierre Jean Georges Cabanis, 1757–1808) био је француски еволуционистички биолог (физиолог), материјалистички философ и политичар.

⁵⁸ Џон Лок (John Locke, 1632–1704) је био енглески философ емпиризма и политички мислилац, зачетник либерализма. Дести де Траси га је сматрао првим човеком који је људску интелигенцију изучавао онако како се изучавају минерали или биљке.

Destutt-Tracy, Cit. (an IX [1801]) *Projet d’éléments d’idéologie à l’usage des écoles centrales de la République française* (Paris : Pierre Didot l’aîné, Firmin Didot et Debray), pp. 2–3.

⁵⁹ Максимилијан Робеспјер (Maximilien François Marie Isidore de Robespierre, 1758–1794) био је један од водећих француских револуционара, вођа јакобинског посланичког клуба у Конституанти и креатор револуционарног терора.

⁶⁰ Ан-Катрин де Лињивил д’Отрикур Хелвецијус (Anne-Catherine de Ligniville d’Autricourt, Madame Helvétius, 1722–1800) је дуже од пола века у своме дому у Отеју држала један од најчувенијих интелектуалних салона Париза, у коме су се окупували неки од најистакнутијих књижевника, научника, философа, клирика, политичара, дипломата и официра Француске тог доба. Била је супруга (а у време о коме је овде реч удовица) француског просветитељског и материјалистичког философа швајцарског порекла Хелвецијуса (Claude Adrien Helvétius, 1715–1771).

⁶¹ Наполеон I Бонапарта (Napoléon I Bonaparte, 1769–1821), француски војсковођа и владар – први конзул Републике (1799–1804) и цар Француза (1804–1814. и 1815).

спас крхке Републике. Многи чланови отејског друштва учествовали су и у тим судбоносним догађајима, а Дести де Траси је постао један од првих 30 сенатора новоуспостављеног поретка. Иако тадашњи француски Сенат (у историји назван „конзервативним сенатом“, фр. *Sénat conservateur*) није био истинско законодавно тело, него само саветодавно, он је своје политичке ставове у томе телу увек чврсто и бескомпромисно заступао. Недуго потом, тешко се разочарао и у новог владара, тада првог конзула Француске, а од 1804. године и њеног цара. Као и почетна симпатија, тако је и потоња антипатија постала узајамна, па је Наполеон најпре почео да се изругује Дести де Трасију и његовим истомишљеницима, које је погрдно називао „идеолозима“ (фр. *idéologues*), а онда их је и прогнао из Националног института. Његови напади временом су постајали све жешћи, па их је чак оптуживао за разне недаће у које је тада западала непрестано ратујућа Француска. Ову Наполеонову нетрпељивост према Дести де Трасију и другим идеолозима Мадам де Стал⁶² је назвала „идеафобијом“ (фр. *idéophobie*). Своје републиканске и либералне идеје Дести де Траси записао је 1806. године у књизи „Коментар на Монтескјеов Дух закона“ (фр. *Commentaire sur l'Esprit des Lois de Montesquieu*), коју због цензуре није објавио све до 1819. године.⁶³ Упркос томе, сам Наполеон је веома ценио и Дести де Трасија лично и његово мишљење, па га је тако 1808. године учинио грофом Царства (фр. *comte d'Empire*). Исте године је Дести де Траси ушао и међу 40 „бесмртника“ Француске академије, наследивши место свог преминулог пријатеља Кабанија.

После Наполеонових ратних пораза, губитка трона и изгона из Француске, у тој земљи је током 1814. и 1815. године, под условима које су диктирале четири победничке силе (Русија, Велика Британија, Пруска и Аустрија), поново успостављена бурбонска⁶⁴ монархија, али она није више никада била апсолутистичка. Дести де Трасију то није било довољно, јер се он, и поред свих недаћа које му је бављење политиком донело, и даље залагао за идеале са почетака револуције. Одбио је грофовску титулу коју му је вратио краљ Луј XVIII Прижељкивани (Louis XVIII le Désiré, 1755–1824, владавина: 1814–1824), али је прихватио да настави да буде

⁶² Баронеса Жермен де Стал-Олстејн (Anne-Louise-Germaine Necker, baronne de Staël-Holstein, 1766–1817), познатија као Мадам де Стал, била је француска књижевница и јавна, политичка личност швајцарског порекла, кћи двоје знаменитих швајцарских протестаната који су живели у Паризу – Сузан Куршо (Suzanne Curchod, 1737–1794), једне од водећих салонисткиња оновременог Париза, и банкара Жака Некера (Jacques Necker, 1732–1804), министра финансија у револуцији свргнутог и погубљеног краља Луја XVI (Louis XVI, 1754–1793, владавина: 1774–1792).

⁶³ Дести де Траси је 1809. послао овај рукопис Џеферсону, који га је превео на енглески и 1811. објавио у Филаделфији. У Америци је ово Џеферсоново издање открио француски државник, дипломата и физиократски економиста Пјер Дипон де Немур (Pierre Samuel du Pont de Nemours, 1739–1817). Одушевљен, а мислећи да се ради о Џеферсоновом делу, наговарао је Дести де Трасија да га прочита, што овај није учинио због вида ослабелог катарактом. Дипон де Немур није одустајао од ове књиге, па је кренуо да је преводи на француски. Када је чуо за то и схватио о чему се ради, Дести де Траси је одлучио да више не чува тајну, и из фиоке је извадио изворни рукопис и показао га изненађеном Дипон де Немуру, после чега су се заједно смејали овом неспоразуму.

⁶⁴ Династија Бурбона (Bourbon) је европска владарска кућа, грана старије француске династије франачког порекла Капета (Capet), чији су многобројни изданци столовали на престолима Краљевине Наваре (1572–1620. и 1700–1833), Краљевине Француске (1589–1792. и 1814–1848), Краљевине Шпаније (1700–1808, 1814–1868, 1874–1931. и од 1975), Великог Војводства Луксембург (1700–1712. и од 1964), Војводства Парма (1731–1801. и 1847–1859), Напуљског краљевства (1734–1806. и 1815–1816), Краљевине Сицилије (1734–1816) и Краљевине Две Сицилије (1816–1861).

сенатор, сада као пер Француске (фр. *pair de France*), односно доживотни члан Дома перова (фр. *Chambre des pairs*), горњег дома тадашњег француског парламента, где је углавном излагао са опозиционих становишта. Не само што је одбијао да учествује у суђењима и прогону бонапартиста, него је своје дојучерашње противнике, па и прогонитеље, јавно и одлучно бранио од осветничких репресалија. Политичка страст никада га није напуштала, па је тако са 76 година, полуслеп, стајао на париским барикадама током „три славна дана“ (фр. *Trois Glorieuses*) Јулске револуције (27–29. јул 1830. године), којом је круна са главне бурбонске лозе прешла на Орлеанце, бочну грану те династије. До краја живота, Дести де Траси више се занимао за природне науке него за друштвене. Чувена политичка и етичка доследност донела му је подругљив надимак „Тврдоглавост де Траси“ (фр. *Têtu de Tracy*), којим се он пак дичио.

2.2.2. „Наука о идејама“

Саставивши неокласични⁶⁵ неологизам „идеологија“ од појмова старогрчког порекла који значе идеја и наука, Дести де Траси је истакао да је за њега идеологија била управо то — наука, и то наука о идејама (фр. *science des idées*). Тако у Ларусовом „Великом речнику 19. века“ из 1873. године стоји одредница у којој се каже да је идеологија:

[Т]еорија идеја и операција разумевања. [...] Рад који се тиче интелектуалних способности човека [...] Философски систем који искључује уопштавање у питањима метафизике, и који жели да ограничи улогу философског посматрања на истраживање душевних појава узетих појединачно.⁶⁶

Важно је нагласити да је идеје Дести де Траси овде подразумевао у посебном и терминолошки врло прецизном смислу, према Кондијаковом⁶⁷ значењу тог појма — као скуп свих психичких чињеница.⁶⁸ Поредићи изворно замишљено значење идеологије са значењима које је овај појам касније стекао, Штегер је записао:

Већина људи данас га сматра обликом догматског мишљења или политичке манипулације. Безмало га нико не повезује са аналитичком јасноћом и научном прецизношћу. [...] Гроф Дести де Траси сковао је овај израз за свој рационалистички метод разбијања сложених система идеја на њихове основне састојке.⁶⁹

⁶⁵ Неокласичним изразима називају се речи чије је етимолошко порекло у класичним језицима (превасходно у старогрчком и латинском), али које нису постојале у класично доба, него су креација потоњих времена.

⁶⁶ Larousse, Pierre (1873) *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle. Tome neuvième* (Paris : Administration du Grand dictionnaire universel), p. 549.

Изворни текст (прев. Н. Г.): « [Т]héorie des idées et des opérations de l'entendement. [...] Ouvrage qui traite des facultés intellectuelles de l'homme [...] Système de philosophie qui exclut la généralisation en matière de métaphysique, et veut borner le rôle de l'observation philosophique à l'étude des phénomènes de l'âme pris chacun en particulier. »

⁶⁷ Етјен Боно де Кондијак (Étienne Bonnot de Condillac, 1714–1780) био је француски философ просветитељства, психолог и физиократски економиста. Усвојио је Локову философију емпиризма и на њој градио своју сензуалистичку (чулну) епистемологију. Кондијакова философија имала је пресудни утицај на мисао Дести де Трасија.

⁶⁸ Kolakowski, Lešek (1980 [1976]) *Glavni tokovi marksizma I* (Beograd: BIGZ), str. 182.

⁶⁹ Steger, Manfred B. (2008) *The Rise of the Global Imaginary: Political Ideologies from the French Revolution to the Global War on Terror* (Oxford: Oxford University Press), p. 1.

Дести де Траси је увођење овог неологизма сматрао неопходним, „јер је ‚метафизика‘ била одвећ дискредитована, а ‚психологија‘ је подразумевала познавање душе, што је знање које више нико није смео да тврди да поседује”⁷⁰ и сматрајући да наука о идејама представља нешто сасвим ново и различито. Супротстављајући своју нову науку о идејама знатно старијим и увелико увреженим појмовима „метафизика” и „психологија”, Дести де Траси је пред члановима Француског института тог 2. флореала IV године Републике изрекао: „Ја бих стога много више волео да усвојимо име *идеологија*, или наука о идејама.”⁷¹

У изузетно обимном, четворотомном делу „Елементи идеологије” (*Éléments d'idéologie*), објављиваном у деловима од 1804. до 1815. године, Дести де Траси идеологију је дефинисао овако:

Ова би се наука могла назвати *Идеологија*, ако пажњу обратимо само на предмет; *Општа граматика*, ако разматрамо само средство, и *Логика*, ако разматрамо само циљ. Какво год јој име дали, она нужно садржи ова три дела; јер се не можемо разумно таћи једног без додицања друга два. *Идеологија* ми се чини општим појмом, јер наука о идејама обухвата и оно од њиховог израза и оно од њихове дедукције. То је истовремено и посебно име првог дела.⁷²

Српски политиколог и историчар идеја Војислав Становчић (1930–2017) то је овако тумачио:

[Дести де Траси] идеологију види с три стране или имајући у виду њена три елемента – предмет, средство и циљ. Реч идеологија, у значењу наука о идејама, резервише за предмет који је узимао у ширем смислу као извор човекових сазнања, а у знатној мери га је повезивао с психологијом (као уосталом и други мислиоци XVII и XVIII века који су се бавили проблемом људског разума и теоријом сазнања). Општу граматику сматра средством њеног изражавања, а логику науком која помаже да се утврди њен циљ.⁷³

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Most people today regard it as a form of dogmatic thinking or political manipulation. Virtually no one associates it with analytic clarity or scientific rigor. [...] Count Destutt de Tracy coined the term for his rationalist method of breaking complex systems of ideas into their basic components.”
⁷⁰ Kennedy, Emmet (1979) “‘Ideology’ from Destutt De Tracy to Marx”, *Journal of the History of Ideas*, 40(3), pp. 353–368, p. 354.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “because ‘metaphysics’ was too discredited and ‘psychology’ implied a knowledge of the soul, knowledge which no one could any longer claim to have.”

Cf. Vincent, Andrew (2010) *Modern Political Ideologies. Third Edition* (Oxford: Wiley-Blackwell), pp. 1–2.

⁷¹ Destutt (Tracy) (Thermidor an VI [1798]) « Mémoire sur la faculté de penser, Par Destutt (Tracy), membre associé. Lu le 2 floréal an 4 ». Dans : Institut national des sciences et arts. *Mémoires de l'Institut national des sciences et arts, pour L'an IV de la République. Sciences morales et politiques. Tome premier* (Paris : Baudourin, Imprimeur de l'Institut national), pp. 283–328, p. 324.

Изворни текст (прев. Н. Г.): « Je préférerois donc de beaucoup que l'on adoptât le nom d'*idéologie*, ou science des idées. »

⁷² Destutt Comte de Tracy (1817 [1804]) *Éléments d'idéologie. Première partie. Idéologie proprement dite. Troisième édition* (Paris : Mme Ve Courcier), pp. 4–5.

Изворни текст (прев. Н. Г.): « Cette science peut s'appeler *Idéologie*, si l'on ne fait attention qu'au sujet ; *Grammaire générale*, si l'on n'a égard qu'au moyen, et *Logique*, si l'on ne considère que le but. Quelque nom qu'on lui donne, elle renferme nécessairement ces trois parties ; car on ne peut en traiter une raisonnablement sans traiter les deux autres. *Idéologie* me paraît le terme générique, parce que la science des idées renferme celle de leur expression et celle de leur déduction. C'est en même-temps le nom spécifique de la première partie. »

⁷³ Stanovčić, Vojislav (2008) *Politička teorija I. Drugo popravljeno i dopunjeno izdanje* (Beograd: Službeni glasnik), str. 400.

Према тумачењу пољског филозофа и историчара идеја Лешека Колаковског (Leszek Kołakowski, 1927 – 2009), идеологија је код Дести де Трасија имала значење науке „која се бави поријеклом и законима дјеловања идеја [...] као и њиховим односом према језику.”⁷⁴

Сасвим у складу с духом свога времена и материјалистичким научним трендом о којима је писао Становчић, а из исте интелектуалне баштине, проистекло је и оно што је Фридрих Енгелс⁷⁵ једном назвао вулгарним материјализмом. Дести де Траси је идеологију као науку сместио у домен зоологије⁷⁶ (као науке чијим је делом сматрао и изучавање човека као животиње⁷⁷), што је био одраз његових материјалистичких уверења и религијског скептицизма. Претечама те нове науке, па можда чак и њеним правим оцима,⁷⁸ Дести де Траси сматрао је Лока и Кондијака, јер се у овом интелектуалном подухвату снажно ослањао на њихову епистемологију.

Ово је био протопозитивистички захват у сфери идејног; подразумевајући да сви аспекти људске свести свој корен имају у нашим чулима, де Траси је свој властити рад описао као грану зоологије, премда га је такође сматрао кључним у зацртавању и спровођењу једног разумног друштвеног поретка.⁷⁹

У овоме је дух Дести де Трасијевог времена препознао и британски теоретичар књижевности Тери Иглтон (Terence Francis Eagleton, рођ. 1943):⁸⁰

Као и штошта друго у савременом свету, концепт идеологије дете је просветитељства. [...] „Идеологија” дословно значи истраживање идеја или знање о идејама, па као таква она припада великом сну осамнаестовековног просветитељства да би некако било могуће мапирати људски ум оном врстом деликатне прецизности којом можемо мапирати покрете тела. Шта ако би најскривенија и најнеухватљивија међу стварностима, сама свест, могла бити научно спозната? Шта ако би било могуће показати неку закониту регуларност у њеном деловању – у начину на који идеје генеришемо из чула, у начину на који су те идеје поређане, и тако даље све до наших најузвишенијих духовних концепција? Може ли бити материјализма ума – онога што се чини суштом супротношћу материје?⁸¹

⁷⁴ Kolakowski, Lešek (1980 [1976]) *Glavni tokovi marksizma I* (Beograd: BIGZ), str. 182.

⁷⁵ Фридрих Енгелс (Friedrich Engels, 1820 – 1896) био је немачки социјалистички мислилац. О његовом поимању идеологије, као једном од темељних, које је изнео заједно са Карлом Марксом (Karl Heinrich Marx, 1818 – 1883), биће речи нешто касније.

⁷⁶ Destutt Comte de Tracy (1817 [1804]) *Éléments d'idéologie. Première partie. Idéologie proprement dite. Troisième édition* (Paris : Mme Ve Courcier), pp. 7, 279.

⁷⁷ Eagleton, Terry (1991) *Ideology: An Introduction* (London & New York), p. 66.

⁷⁸ Destutt Comte de Tracy (1817 [1804]) *Éléments d'idéologie. Première partie. Idéologie proprement dite. Troisième édition* (Paris : Mme Ve Courcier), pp. 8, 279.

⁷⁹ Soborski, Rafal (2013) *Ideology in a Global Age: Continuity and Change* (London: Palgrave Macmillan), p. 8.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “This was a proto-positivist take on the ideational sphere; assuming that all aspects of human consciousness have their roots in our senses, de Tracy described his own work as a branch of zoology though he also believed it to be crucial in designing and implementing a rational social order.”

⁸⁰ Иглтон је истакнути јавни интелектуалац данашње Велике Британије. Члан је Британске академије и професор Ланкастерског универзитета.

⁸¹ Eagleton, Terry (2013 [1994]) “Introduction”, in: Terry Eagleton (ed.) *Ideology* (London & New York: Routledge), p. 1.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Like much else in the modern world, the concept of ideology is a child of the Enlightenment. [...] ‘Ideology’ means, literally, the study or knowledge of ideas; and as such it belongs to the great dream of the eighteenth-century Enlightenment that it might somehow be possible to chart the human mind with the sort of delicate precision with which we can map the motions of the body. What if that most

Дести де Траси је у потпуности био интелектуално чедо свог времена. Пре уласка у политику, а поготово пре тамновања током кога је изучавао философију и психологију, Дести де Траси бавио се природним наукама, па је и то имало велики утицај на његову философску, психолошку и епистемолошку мисао. Он је идеологију замислио као науку на прелазу природних у друштвене, која егзактност природних наука примењује у изучавању и тумачењу друштвених појава и процеса, па заиста стоји наведена оцена Соборског да је реч о претечи позитивизма.

Група којој је припадао разматрала је идеје о људској души које би могле допринети успостављању праведније државе и одговарајућег система образовања (две идеје које налазимо и код Платона), али Де Траси је велику пажњу поклањао само чулним осећајима и у том погледу био под утицајем енглеског емпиризма.⁸²

Његове су идеје убрзо стекле популарност у повољној интелектуалној клими тадашње Француске, у којој је револуција макла све стеге које су у старом режиму спутавале размах идеја просветитељства, а Дести де Траси стекао је истомишљенике и интелектуалне следбенике. Овај нараштај француских интелектуалаца, умногоме наследника енциклопедиста, творио је својеврсну школу мишљења, грану унутар философије просветитељства, окупљену у неформалном отејском друштву, неретко називаним и друштвом идеолога (фр. *société des idéologues*).

Овај философски подухват, успостављања науке од идеала у блиском додиру с природним наукама, имао је краткотрајан успех. Ипак, овај покушај повезивања философије с природним наукама био је одлика једне упорно опстајуће склоности – раскидања с метафизиком и теологијом.⁸³

Ван тог контекста, новостворена (а можда би боље и тачније било рећи новопроглашена) наука није наишла на широко прихватање, него је и код добронамерних изазивала чуђење. О овоме сведочи преписка из 1816. године између Џона Адамса (John Adams, 1735–1826, председништво: 1797–1801) и Томаса Џеферсона, двојице великих америчких државника и тада већ бивших председника, из времена када су, већ у дубоким годинама, обновили пријатељство, после чак дванаестогодишњег прекида, изазваног огорченим политичким супарништвом. Други председник Адамс питао је тада трећег председника Џеферсона, свог наследника на челу Сједињених Америчких Држава и свог ранијег потпредседника (1797–1801), који га је 1800. године и победио на изборима, да му објасни шта је то уствари та Дести де Трасијева идеологија – да ли је то наука о лудости, љубави или таштини. Џеферсон је Адамсу одговорио:

obscure and elusive of realities, consciousness itself, could be scientifically known? What if it were possible to demonstrate a certain lawful regularity in its operations – in the way we generate ideas from sensations, in the manner in which those ideas are permutated, and so on all the way up to our loftiest spiritual conceptions? Can there be a materialism of the mind – of that which seems the very opposite of matter?"

⁸² Stanovčić, Vojislav (2008) *Politička teorija I. Drugo popravljeno i dopunjeno izdanje* (Beograd: Službeni glasnik), str. 400.

⁸³ Seliger, Martin (1977) *The Marxist Conception of Ideology: A Critical Essay* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 14.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "The philosophical enterprise of establishing a science of ideals in close contact with the natural sciences had a short-lived success. Yet the attempt to link philosophy with the natural sciences was characteristic of a persisting tendency: the breaking loose from metaphysics and theology."

Траси подразумева да под речју „идеологија“ сви они предмети које Французи именују као *морал* припадају и *физици*. Свој рад о логици, власти, политичкој економији и моралу он сматра прављењем круга предмета идеологије.⁸⁴

Обојица су иначе пре својих председничких мандата били и амерички дипломатски изасланици у Француској, па су и као водећи амерички интелектуалци били веома заинтересовани за француска интелектуална кретања и веома добро упућени у њих. Адамс је током Америчког рата за независност представљао побуњене северноамеричке колоније у Француској, која их је подржавала, а Џеферсон је био други министар⁸⁵ Сједињених Америчких Држава у Паризу, пошто је та млада република стекла међународно признање споразумом који је 1783. године потписан у Паризу.

Иако је Дести де Траси идеологију сместио у домен зоологије, он ју је сматрао темељном науком, јер су предмет њеног изучавања идеје, без којих нема ни других наука. Прогласио ју је првом међу наукама, њиховом краљицом, која на трон хијерархије наука треба да заседне уместо дотад неприкосновене теологије, чиме је желео да замени дотадашњи бејконовски⁸⁶ поредак међу наукама.⁸⁷

Свесно усмерена против утемељене религије и њених трансценденталних полагања права на апсолутну истину, крајња сврха Трасијеве нове „науке о идејама“ ишла је далеко изван интелектуалног разматрања.⁸⁸

⁸⁴ Kennedy, Emmet (1979) “‘Ideology’ from Destutt De Tracy to Marx”, *Journal of the History of Ideas*, 40(3), pp. 353 – 368, pp. 361 – 362.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Tracy comprehends, under the word ‘Ideology’ all the subjects which the French term *Morale* as the correlative to *Physique*. His work on Logic, government, political economy and morality, he considers as making up the circle of ideological subjects.”

⁸⁵ Министар овде означава првог човека дипломатске мисије једне земље у другој, који је испод амбасадорског ранга. У оновременој дипломатији важио је обичај, премда не увек доследно поштован, да само монархије једне у другу шаљу амбасадоре, а у републике су слале дипломате са титулом министра. Републике су и у монархијама и у другим републикама представљали министри. Амбасадори су поред државе представљали и личност њеног владара, док су министри представљали само државу. Овакве недоследности решаване су и уклањане увођењем јединственог и општеприхваћеног система дипломатских титула на Бечком конгресу 1815. године, којим је окончана крвава двоиподеценијска епоха револуционарних и наполеоновских ратова, и на Ахенском конгресу 1818. године, којим су измирена дуговања Француске према силама победницама и на коме је она примљена у новоуспостављени концерт великих сила – са Аустријом, Великом Британијом, Пруском и Русијом – којим је замењено и предреволуционарно раздобље нестабилности у међудржавним односима у Европи, обележено непрестаним мењањем савезништава, а називано квадрилом држава, по игри у којој се стално мењају плесни партнери. Садашњи систем дипломатских титула установљен је тек 1961. године Бечком конвенцијом о дипломатским односима.

⁸⁶ Назван по енглеском филозофу (зачетнику филозофије емпиризма), правнику и државнику виконту Франсису Бејкону (Francis Bacon, 1561 – 1626).

⁸⁷ Kennedy, Emmet (1979) “‘Ideology’ from Destutt De Tracy to Marx”, *Journal of the History of Ideas*, 40(3), pp. 353 – 368, pp. 355 – 356.

⁸⁸ Steger, Manfred B. (2008) *The Rise of the Global Imaginary: Political Ideologies from the French Revolution to the Global War on Terror* (Oxford: Oxford University Press), p. 1.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Consciously directed against established religion and its transcendental claims to absolute Truth, the ultimate purpose of Tracy’s new ‘science of ideas’ went far beyond intellectual contemplation.”

Према амбицији коју је Дести де Траси гајио, идеологија је требало „да постане једна универзална и целовита наука о свим идејама.“⁸⁹ Сматрао је да она није само једна од наука, него и „чврст и добро увезан систем“⁹⁰ који је потребан да би се друштвом управљало и руководило на рационалан и научно поткрепљен начин.

Поредећи Дести де Трасијево поимање идеологије са данашњим наукама, Иглтон је оценио да је оно најприближније савременој психологији, а прецизније га је сместио у поље између психологије и социологије знања. Тако схваћена идеологија се од психологије разликује по томе што се бави идејама као друштвеним појавама, а не личним; чији циљ је да проникне у законитости система друштвене мисли, а не да се бави свешћу појединаца.

Идеолози су веровали да појединачне друштвене идеје могу бити праћене до неких универзалних деловања ума, али сврха тога била је да им се да могућност да мењају начин мишљења људи и жена. Ако бисмо, на пример, могли показати да ум ради по неким начелима повезивања, онда би било могуће изменити нашу друштвену околинду тако што бисмо x повезали са y , пре него a са b , па да тако развијене идеје буду подстицајне за људско достојанство, слободу и правду, пре но за сујеверје и репресију. Све то засигурно нама данас има извештан старовремски шарм, али то одражава наивни утопизам револуционарног доба, који је био заузет одгуривањем разних идола и фетиша, а који није оклевао да тај поход поведе и у сами унутрашњи забран човечанства. Идеологија је стога живот започела као ништа мање но амбициозни пројекат менталног инжењеринга, који ће рашчистити Аугијеве штале и ума и друштва, а чинећи то ослободити људе и жене табуа и мистификација под којима су патили. Увек је самоеманципација најтежи облик еманципације, а идеологија као наука, поплављена заносом ере разума, сматра да револуција против лажних богова мора бити унета у најдубља скровишта саме свести.⁹¹

⁸⁹ MacKenzie, Iain & Siniša Malešević (2002) "Introduction: de Tracy's Legacy", in: Siniša Malešević & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), p. 1.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "to become a universal and integral science of all ideas"

⁹⁰ Destutt-Tracy, Sénateur, A.L.C. (1805) *Eléments d'idéologie. Troisième partie. Logique. Troisième édition* (Paris: Chez Courcier), p. 429.

Изворни текст (прев. Н. Г.): « un système solide et bien lié »

⁹¹ Eagleton, Terry (2013 [1994]) "Introduction", in: Terry Eagleton (ed.) *Ideology* (London & New York: Routledge), pp. 1–2.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "Ideologists believed that particular social ideas could be traced back to certain universal operations of the mind; but the point of doing this was to give them the capacity to alter men's and women's ways of thinking. If, for example, we could show that the mind worked by certain principles of association, then it might be possible to alter our social environment so that we associated x with y rather than a with b , and so developed ideas which were conducive to human dignity, freedom and justice rather than to superstition and oppression. All this, to be sure, has something of a quaint ring for us today; but it reflects the naive utopianism of a revolutionary age, which was busy sweeping away idols and fetishes of various kinds, and which did not hesitate to carry this campaign into the very inner sanctum of humanity. Ideology, then, begins life as nothing less than an ambitious project of mental engineering, which will sweep clean the Augean stables of mind and society together, and in doing so free men and women from the taboos and mystifications under which they have languished. The hardest form of emancipation is always self-emancipation; and the science of ideology, flushed with all the euphoria of an age of Reason, believes that the revolution against false gods must be carried into the inmost recesses of consciousness itself."

2.2.3. Оспоравања „науке о идејама“

Идеологији ипак није било суђено да постане краљица међу наукама. Иронијом историје, ова новоскована реч убрзо је, још за живота њеног творца, „у једном пародичном и трагикомичном историјском обрту“⁹² изгубила и значење и намену коју јој је он доделио. „Замишљена као наука која треба да буде темељ за просвећену политику, одмах по настанку задобија значење погрешног и субверзивног фантазирања.“⁹³ За тај пародични и трагикомични историјски обрт најзаслужнији је био нико други до један Дести де Трасијев ранији поштовалац, и сâм на неки начин члан отејског кружока – Наполеон Бонапарта. Како је овде већ речено, томе је највећма допринела баш Дести де Трасијева бурна биографија – лична, интелектуална и политичка – односно његови животни, етички, идејни и политички избори, које није задржавао за себе, него их је смело и без икаквог зазора испољавао у свом јавном деловању. Испрва је, као и многи републикански и револуционарно оријентисани нејакобинци, подржавао Наполеона као избавитеља крхке новорођене републике из хаоса и безакоња у које је запала, а уживао је и узвратну наклоност тог младог и бриљантног, победоносног, генерала. Не задуго, јер је као доследни либерал и републиканац постао веома критичан према диктаторским и цезаристичким тежњама тадашњег првог конзула Француске, убрзо потврђеним и царским крунисањем (иако оно нипошто није било тек рестаурација предреволуционарне апсолутистичке монархије, каква је била под бурбонском лозом).

Млади Наполеон Бонапарта такође је пригрлио идеологију током свог успона на власт, али је брзо одбацио њене друштвене смернице када су се чланови Института усудили да ометају његове политичке амбиције.⁹⁴

Љутити владар је на то опонирање реаговао салвом увреда према Дести де Трасију и његовим истомишљеницима и интелектуалним следбеницима,⁹⁵ погрдно их све назвавши „идеолозима“ (фр. *idéologues*),

у смислу бживотних твораца неких магловитих учења. [...] Већ тада је реч *идеологија* попримила значење нечега што је квазиидеалистичко, иреално или метафизичко и што се радо као епитет додељивало противницима.⁹⁶

⁹² MacKenzie, Iain & Siniša Malešević (2002) "Introduction: de Tracy's Legacy", in: Siniša Malešević Siniša & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), p. 1.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "in a parodic and tragicomic historical twist"

⁹³ Stojiljković, Zoran (2014) „Partije i ideologije“, u: Zoran Stojiljković (prir.) *Politička sociologija savremenog društva* (Beograd: Zavod za udžbenike), str. 370.

⁹⁴ Steger, Manfred B. (2008) *The Rise of the Global Imaginary: Political Ideologies from the French Revolution to the Global War on Terror* (Oxford: Oxford University Press), p. 2.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "Young Napoleon Bonaparte, too, embraced ideology on his rise to power, but swiftly discarded its social prescriptions when members of the Institute dared to impede his political ambitions."

⁹⁵ Чланове „отејског друштва“, каткад називаног и „друштво идеолога“ (фр. *société des idéologues*), није повезивало само занимање за новопроглашену науку, него и политичка уверења – либерална и републиканска.

⁹⁶ Stanovčić, Vojislav (2008) *Politička teorija I. Drugo popravljeno i dopunjeno izdanje* (Beograd: Službeni glasnik), str. 400.

Поврх ове етикете, којом је „идеологе“ проказивао за бесплодно празнословље и фантазирање⁹⁷ (чега се појам „идеологија“ није ни до данас потпуно ослободио), Наполеон их је оптуживао и да непрестано и изнова порађају доктрине одговорне за недаће у којима се тадашња Француска нашла,⁹⁸ жигосући тако њихов политички либерализам⁹⁹ и републиканство, али истовремено испољавајући и немали степен антиинтелектуализма, који је често својствен властодршцима и властољупцима, настојећи да идеологију прикаже као „помпезни покушај изградње двораца у ваздуху.“¹⁰⁰ Наполеонова пизма према „идеолозима“ отишла је далеко до те мере, да је у јануару 1803. године он једним чином самовоље, напросто и напрасно укинуо Одељење моралних и политичких наука (фр. *Classe de sciences morales et politiques*) у Националном институту (иначе у то време погрдно названом колегијумом атеиста), изгнавши тако из њега многе Дести де Трасијеве истомишљенике и интелектуалне следбенике. Владарева таштина ишла је дотле да је те изгнане „идеологе“ тада заменио својим присталицама и следбеницима, који су онда, једним чином крајњег улизиштва, и њега сâмог изабрали за академика, а на основу ничег другог до извршних резултата остварених на артиљеријским гађањима. Наполеон је забранио чак и окупљања отејског друштва. После разоткривања и гушења завере генерала Малеа (Claude-François de Malet, 1754–1812), који је хтео да искористи императорову заузетост злосрећним походом на Русију како би обновио републику, Наполеон је чак и за то „идеологе“ окривио као инспираторе, оштро их напавши:

Кривицу за зла која је наша лепа Француска претрпела морамо бацити на идеологију, ту сеновиту метафизику која суптилно трага за првим узроцима на којима ће да заснује законодавство народа, пре но што ће користити законе знане људском срцу и поуке из историје. Ове грешке неизбежно морају водити, као што уистину и јесу, владавини крвожедних. Збиља, ко је то начело побуне прогласио дужношћу? Ко је ласкао народу и придавао му сувереност коју он није кадар да спроводи? Ко је уништио поштовање и светост закона, описујући их не као света начела правде, него тек као вољу неке скупштине састављене од људи који ништа не знају о грађанском, кривичном, управном, политичком и војном праву?¹⁰¹

⁹⁷ Амерички антрополог Клифор Герц изнео је претпоставку да је можда Наполеон био тај који је идеологије назвао друштвеним романима.

Gerc, Kliford (1998 [1973]) *Tumačenje kultura I* (Beograd: XX vek), str. 265–321, str. 265.

⁹⁸ Thompson, John B. (1984) *Studies in the Theory of Ideology* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press), p. 1.

⁹⁹ Seliger, Martin (1977) *The Marxist Conception of Ideology: A Critical Essay* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 14.

¹⁰⁰ Freeden, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), p. 14.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “pompous attempt to build castles in the air”

¹⁰¹ ‘Reponse a l’adresse du Conseil d’Etat,’ in *Moniteur*, 21 décembre 1812, 1408. Цитирано према: Kennedy, Emmet (1979) “‘Ideology’ from Destutt De Tracy to Marx” *Journal of the History of Ideas* 40(3), pp. 353–368, p. 360.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “We must lay the blame for the ills that our fair France has suffered on ideology, that shadowy metaphysics which subtly searches for first causes on which to base the legislation of peoples, rather than making use of laws known to the human heart and of the lessons of history. These errors must inevitably and did in fact lead to the rule of bloodthirsty men. Indeed, who was it that proclaimed the principle of insurrection to be a duty? Who adulated the people and attributed to it a sovereignty which it was incapable of exercising? Who destroyed respect for and the sanctity of laws by describing them, not as sacred principles of justice, but only as the will of an assembly composed of men ignorant of civil, criminal, administrative, political, and military law?”

Штегер је приметио како је Наполеоново критиковање идеолога, па чак и одбацивање, као људи неспособних да разумеју државне послове било својеврсно додавање увреде на повреду (код нас би се за то рекло „сољење рана“), јер су они замислили да је:

[п]остулирање научних истина идеологије требало [...] да води практичним унапређивањем нове француске републике, настале из грчева револуције. Истакнута као непогрешиви приручник за политичку и друштвену реформу, идеологија је била бојни поклич Трасијевог малог кружока просветитељских мислилаца повезаних са новооснованим Националним институтом уметности и наука у Паризу.¹⁰²

Још један оновремени правац критике појма „идеологија“, нешто ранији него Наполеонов, али знатно мање познат, није био мотивисан тако личним разлозима, него недвосмислено начелним, односно политичким и концепцијским. Ту је критику упутио француски филозоф и државник, знаменити мислилац реакције и монархистичког легитимизма,¹⁰³ римокатолички поборник теократије, виконт Луј Габриел Амброаз де Бонал (Louis-Gabriel-Ambroise, vicomte de Bonald, 1754–1840), горљиви реакционар и контрареволуционар – како на перу, тако и на сабљи. Он је реч „идеологија“ користио у исто време када и Дести де Траси,¹⁰⁴ у истоветном значењу, као и са потпуно једнаким уверењем да је њен циљ да, као израз тада пробуђеног антропоцентризма и материјализма у философији, истисне метафизику и заузме њено место. „Речима које је и Маркс могао употребити,¹⁰⁵ де Бонал је за такву философију написао како је она једно „јалово учење, рад мисли о себи самој, који не може да производи.“¹⁰⁶ Иако би у времену у коме је виконт де Бонал живео, па сасвим сигурно и у његовим очима, то морало деловати веома противуречно, данас би се пак, без великог зазора, слободно могло рећи да су мотиви његове критике на рачун идеологије у доброј мери били управо идеолошки.

*
* *

¹⁰² Steger, Manfred B. (2008) *The Rise of the Global Imaginary: Political Ideologies from the French Revolution to the Global War on Terror* (Oxford: Oxford University Press), pp. 1–2.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “The postulation of ideology’s scientific truths was to guide the practical improvement of the new French Republic that emerged from the convulsions of the Revolution. Brandished as the infallible instruction manual for political and social reform, *idéologie* was the rallying cry of Tracy’s small circle of Enlightenment thinkers affiliated with the newly founded National Institute of Arts and Sciences in Paris.”

¹⁰³ Уз грофа Жозефа де Местра (Joseph-Marie, comte de Maistre, 1753–1821), де Бонал је свакако најзнаменитији оновремени политички мислилац ове оријентације.

¹⁰⁴ Израелски политиколог Мартин Зелигер (Martin Seliger, 1914–2001) изнео је уверење, премда не без извесне задршке, да је де Бонал ову реч користио и независно од Дести де Трасија.

Seliger, Martin (1977) *The Marxist Conception of Ideology: A Critical Essay* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 14.

¹⁰⁵ Ibid.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “In words which Marx could have used”

¹⁰⁶ Цитирано према: Larousse, Pierre (1873) *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle. Tome neuvième* (Paris : Administration du Grand dictionnaire universel), p. 549.

Изворни текст (прев. Н. Г.): « étude stérile, travail de la pensée sur elle-même, qui ne saurait produire »

Овај део дисертације може бити закључен сумирањем четири употребе појма „идеологија“ у првим деценијама његовог постојања, које је издвојио велшки политиколог Ендру Винсент¹⁰⁷ (Andrew Vincent, рођ. 1951):

1. Дести де Трасијева изворна, изричита употреба за означавање једне нове емпиријске науке, науке о идејама;
2. удруживање ради промовисања секуларног и либералног републиканства;
3. погрдна наполеонска употреба, ради жигосања у смислу интелектуалне жаловости и одвојености од праксе, као и опасног радикализма и
4. ограничена употреба у значењу политичке доктрине уопште.

2.3. ГЛАВНА ВИЂЕЊА ПОЈМА ИДЕОЛОГИЈЕ

Већ је указано на ширину спектра виђења, тумачења и разумевања идеологије, као и на разноликост употребе саме те речи, коју је Ликтајм сликовито описао овим речима:

Од простачког неразумевања својственог познатој фрази „у борби против непријатеља треба нам нека боља идеологија“, до префињености академске расправе о „идеологији науке“, сусрећемо извесну појмовну неодређеност која, чини се, одсликава неку дубљу несигурност о положају идеја у генези историјских покрета.¹⁰⁸

Ова разноликост виђења, тумачења и разумевања идеологије произвела је, сасвим логично и очекивано, велики број различитих приступа овом политичком феномену, често сасвим опречних и супротстављених. Неки од тих приступа приказани су на страницама које следе.

2.3.1. Карл Маркс и Фридрих Енгелс – идеологија као лажна и обрнута свест

После бурне, али релативно кратке, почетне историје речи „идеологија“, она је више деценија одсуствовала из политичке теорије, све док је на светло дана средином 19. века нису извукли немачки социјалистички мислиоци Карл Маркс (Karl Heinrich Marx, 1818–1883) и Фридрих Енгелс (Friedrich Engels, 1820–1895), на начин који творцу речи сигурно не би пријао. Мајкл Фриден је ово назвао марксистичким преузимањем¹⁰⁹ (енг. *Marxist takeover*). Усвајајући Наполеоново ниподаштавање речи „идеологија“, ни њих двојица нису јој придавала ласкаво значење, напротив. Идеологију су Маркс и Енгелс сматрали лажном и обрнутом свешћу, искривљеном и извитопереном сликом стварности. Они су у критици идеологије садржински отишли знатно даље од Наполеона – јер, за разлику од њега, њих двојица идеологију нису одбацивали тек као бескорисну, него превасходно као штетну.

¹⁰⁷ Vincent, Andrew (2010) *Modern Political Ideologies. Third Edition* (Oxford: Wiley-Blackwell), p. 1.

¹⁰⁸ Lichtheim, George (1965) "The Concept of Ideology", *History and Theory*, 4(2), pp. 164–195, p. 164.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "From the vulgar misunderstanding inherent in the familiar phrase 'we need a better ideology to fight the enemy', to the refinements of academic dispute over 'the ideology of science', one encounters a terminological vagueness which appears to reflect some deeper uncertainty about the status of ideas in the genesis of historical movements."

¹⁰⁹ Freeden, Michael (2003b) *Ideology: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press), pp. 5–11.

Главни извор за сазнавање Марксовог и Енгелсовог виђења идеологије јесте њихов заједничко философско и социолошко дело „Немачка идеологија“¹¹⁰ (*Die deutsche Ideologie*), писано током 1845. и 1846. године. Овај полемички спис (по стилу у доброј мери сатиричан, каткад и саркастичан) писан је и уперен против идеја неколицине оновремених немачких мислилаца, са политичким стремљењима другачијим од Марксових и Енгелсових, а пре свега против идеја младохегелијанских философа Лудвига Фојербаха,¹¹¹ Бруна Бауера¹¹² и Макса Штирнера.¹¹³ Потоњу двојицу погрдно су и иронично у овом тексту назвали „Свети Бруно“ и „Свети Макс“.

Маркс и Енгелс нису ни у „Немачкој идеологији“ нити другде изнели изричиту дефиницију идеологије, али су је на основу њиховог текста синтетизовали различити аутори. Међу њима је био и Лешек Колаковски, можда најбољи и најважнији систематизатор марксистичке мисли, а иначе и познати политички дисидент у једном номинално марксистичком режиму, који је написао да је идеологија у поимању њих двојице:

лажна свијест или мисаони процес на такав начин мистификован у свијести да човјек не познаје силе које стварно управљају његовом мишљењем и замишља да њиме влада чиста консеквенција саме мисли и чисто мисаони утицаји; у идеолошки искривљеном мишљењу човјек није свјестан да је свака мисао, па и његова властита, својим током и резултатима дјеловања, подређена изван-мисаоним друштвеним условима, и да те услове *изражава* у искривљеном облику кроз интересне преференције неке групе. Идеологија је на тај начин цјелина идеја (у смислу: погледâ, мишљења, девиза – које се прије свега односе на друштвени живот, дакле, филозофских, религијских, економских, историјских, правних мишљења, као и утопија, политичких и привредних програма) које живе привидно независним животом у умовима својих слѣдбеника, којима управљају властити закони, и које су лишене само-свијести својих извора у друштвеним условима, као и своје функције у одражавању или мијењању тих услова.¹¹⁴

¹¹⁰ Marx, Karl i Friedrich Engels (1974 [1932] [1846]) „Nemačka ideologija: Kritika najnovije nemačke filozofije u licu njenih predstavnika Feuerbacha, B. Bauera i Stirnera i nemačkog socijalizma u licu raznih njegovih proroka“, u: *Karl Marx – Friedrich Engels. Dela. Tom 6* (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta i Prosveta), str. 9 – 451.

Маркс и Енгелс иначе нису за живота објавили „Немачку идеологију“, него је њен рукопис на око 700 страна тек 1932. године откривен и откупљен на једној аукцији, па убрзо приређен и на немачком изворнику објављен у издању московског Института Маркса-Енгелса-Лењина при Централном комитету Свесавезне комунистичке партије (бољшевика) (ру. *Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков)*). Већ догодине објављен је и руски превод „Немачке идеологије“ (*Немецкая идеология*).

¹¹¹ Лудвиг Фојербах (Ludwig Andreas von Feuerbach, 1804–1872) био је немачки атеистички и материјалистички философ, антрополог и теоретичар религије, либералних политичких уверења. У философији се сматра мостом између Хегела (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770 – 1831) и Маркса, а у историји идеја остаје упамћен можда понајвише као мета Марксових критика и у „Немачкој идеологији“ и у нешто ранијих 11 теза о Фојербаху.

Marx, Karl (1974 [1888] [1845]) „Teze o Feuerbachu“, u: *Karl Marx – Friedrich Engels. Dela. Tom 6* (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta i Prosveta), str. 5 – 7.

¹¹² Бруно Бауер (Bruno Bauer, 1809–1882) био је немачки философ, историчар и теолог. Био је интелектуални предводник левих хегелијанаца, заговорник народне суверености и противник еманципације немачких Јевреја.

¹¹³ Псеудонимом Макс Штирнер (Max Stirner) користио се немачки политички мислилац Јохан Каспар Шмит (Johann Kaspar Schmidt, 1806–1856), заговорник егоизма и родоначелник индивидуалистичког анархизма.

¹¹⁴ Kolakovski, Lešek (1980 [1976]) *Glavni tokovi marksizma I* (Beograd: BIGZ), str. 182.

Маркс и Енгелс су сматрали како су у идеологији људи и њихови односи потпуно изокренути, постављени наглавце. Дословно су ту изокренутост упоредили са изокренутошћу слике пројектоване у тамну собу,¹¹⁵ тако да људима:

овај феномен произлази из историјског процеса њиховог живота, исто тако као што и обрнута слика предмета на мрежњачи ока произлази из непосредног физичког процеса њиховог живота.¹¹⁶

Идеологија је у концепцији Маркса и Енгелса превасходно представљена као велика илузија и губитак везе са стварношћу. Сматрали су је механизмом који људима не дозвољава да реално сагледају свој друштвени положај. Ову илузију стварала је пак детерминисаност људи њиховим друштвеним положајем, односно оним искуствима која су они у таквом положају могли стећи, јер су само кроз њих могли произвести и добити своју слику света. Идеологија је за Маркса и Енгелса била неодвојива од класе и класне свести, па је и друштвени положај о коме је овде реч увек и искључиво класни положај. Искуства дата и примљена класним положајем практично онемогућавају, или у најмању руку драстично отежавају, и сâму могућност формирања другачије и стварније представе о свету. До тога долази јер се слика стварности формира социјализацијом у класном окружењу, којим је та социјализација и условљена као практично једина могућа у тим околностима. Ово се можда понајбоље види из следећег Марксовог и Енгелсовог пасуса из „Немачке идеологије“:

Мисли владајуће класе су у свакој епоси владајуће мисли, тј. класа која представља владајућу материјалну силу друштва је уједно и његова владајућа духовна сила. Класа којој стоје на располагању средства за материјалну производњу располаже тиме у исто време и средствима за духовну производњу, тако да су јој на тај начин, у просеку, потчињене и мисли оних који немају средства за духовну производњу. Владајуће мисли нису ништа друго до идејни израз владајућих материјалних односа, владајући материјални односи изражени у облику мисли; дакле израз односа који чине владајућом управо ту једну класу, према томе, мисли њене владавине. Индивидуе које сачињавају владајућу класу имају између осталог и свест и, стога, мисле; дакле, уколико оне владају као класа и одређују читав обим једне историјске епохе, само се по себи разуме да оне то чине целим својим опсегом, па између осталог владају и као створења која мисле, као произвођачи мисли, регулишу производњу и расподелу мисли свога доба; дакле, по себи је разумљиво да су њихове мисли владајуће мисли те епохе. На пример, у периоду и у земљи где се краљевска власт, аристократија и буржоазија боре за највишу власт, где је, дакле, власт подељена, — као владајућа мисао јавља се доктрина о подели власти, која се проглашава за „вечни закон“.¹¹⁷

ОвOME су додали како идеологија унутар владајуће класе производи и извесну поделу рада (коју су иначе сматрали једном од најјачих сила људске историје). Реч је о унутаркласној подели рада на интелектуални и материјални. С једне стране се у владајућој класи издвајају њени мислиоци, за које су Маркс и Енгелс записали: „то су њени активни идеолози, способни да стварају концепције, за које је главни начин да

¹¹⁵ Тамна соба, мрачна одаја или мрачна комора (лат. *camera obscura*) је древна оптичка направа, која је некада служила као помагало за цртање, а на основу кога је вековима касније конструисан фотоапарат. У овој направи се, због линеарног простирања светлости, лик предмета посматраног кроз рупу на једном њеном зиду пројектује на супротни зид наопако окренут.

¹¹⁶ Marx, Karl i Friedrich Engels (1974 [1932] [1846]) „Nemačka ideologija: Kritika najnovije nemačke filozofije u licu njenih predstavnika Feuerbacha, B. Bauera i Stirnera i nemačkog socijalizma u licu raznih njegovih proroka“, u: *Karl Marx – Friedrich Engels. Dela. Tom 6* (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta i Prosveta), str. 9–451, str. 23.

¹¹⁷ Ibid. str. 43.

се прехране стварање илузија те класе о самој себи”.¹¹⁸ Са друге остаје она већина чланова те класе, која је у стварности радно активна, па због тога и нема времена да производи идеологију. Та активна већина се пак према идеолошким мислима и илузијама односи пасивно, односно показује спремност да их усвоји. Маркс и Енгелс били су мишљења да оваква подела рада може довести чак и до унутаркласног непријатељства, али да оно нестаје чим се појави потреба за збијањем редова, када владајућа класа бива угрожена револуцијом или њеним наговештајем. Тада наиме „ишчезава и привид да владајуће мисли нису мисли владајуће класе и да оне имају власт различиту од власти те класе.”¹¹⁹

Марксову и Енгелсову класну анализу идеологије доцније су развијали различити марксистички мислиоци, а у историји идеја се међу њима као најважнији издвајају Антонио Грамши (Antonio Sebastiano Francesco Gramsci, 1891–1937) и Луј Алтисер (Louis Pierre Althusser, 1918–1990), а о концепцијама идеологије код њих двојице ће у овом раду бити речи нешто касније.

Британски политиколог српског порекла Џон Пламенац (John Plamenatz, изворно ср. Јован Пламенац, 1912–1975) приметио је, и сматрао значајним да истакне, да Маркс и Енгелс своју теорију нису назвали идеологијом, иако је реч о теорији која је у складу са класним интересом пролетаријата. Сматрао је да разлог тога вероватно лежи у томе што њих двојица класну свест пролетаријата нису сматрали обликом лажне свести, него да је судбина те класе да буде једина међу класама која може да разуме друштвене промене и да се издигне изнад лажне свести. Следствено томе, Пламенац је сматрао да, према овој двојници друштвених, економских и политичких мислилаца, онда ни веровања пролетаријата о друштву и начину његове промене која би му погодовала нису лажна, нити могу бити лажна.¹²⁰

Концепција идеологије коју су изродили Маркс и Енгелс оставила је велики и неизбрисив траг. Мајкл Фриден, иначе политички мислилац либералне оријентације, оцењујући њихов утицај на потоње разумевање идеологије, написао је да „модерна наука која се бави идеологијом и даље рмбачи у сенци Маркса и Енгелса из средине 19. века.”¹²¹ Томе је додао:

Ово нипошто није сасвим рђава ствар, јер нас је марксистички приступ идеологији учинио осетљивим за кључне аспекте људског размишљања у друштвима и о друштвима, као и за изворе, ограничења и несавршености таквог размишљања. Он је, преваходно, политичким философима и практичарима дао кључну перспективу из које могу да оцењују, тумаче и настоје да превазиђу постојеће облике друштвене, економске и политичке мисли. Идеја да људско размишљање одражава друштвено-економску праксу сада се практично узима здраво за готово, премда не увек у специфично марксистичком смислу који је идеологију повезао с капиталистичким начином производње и његовим материјалним противречностима.¹²²

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Plamenatz, John (1970) *Ideology* (London: Palgrave Macmillan), pp. 26–27.

¹²¹ Freeden, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), p. 14.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “modern scholarship pertaining to ideology still labours heavily under the mid-nineteenth-century shadow of Marx and Engels.”

¹²² Ibid. pp. 14–15.

Поред ових похвала овом разумевању идеологије и интелектуалном наслеђу које је оно оставило, Фриден је изнео и једну обухватну и усредсређену критику на рачун марксистичког приступа, коју је систематизовао кроз пет становишта. Његова *прва* замерка том разумевању тиче се форсирања једних смерова анализе и тумачења, науштрб других, чиме је марксизам поставио ограничења на истраживање разнолике и разнородне природе идеологије (Фриден је за то дословно написао: „научни коњски оглав“, енг. *scholarly blinkers*¹²³). *Друга* критика коју је формулисао тиче се приписивања искључиво негативног и погрдног значења изразу „идеологија“, као и поистовећивања овога израза са поремећеном или обрнутом сликом (тачније речено – одразом) ионако већ отуђене друштвено произведене мисли, која је у потпуно супротстављена истинитој свести. Фриден је на овоме месту прокоментарисао како је Маркс идеологију често представљао у двострукој улози – као инверзију једног поремећаја (енг. *an inversion of a distortion*). *Трећа* замерка коју је он изнео на рачун марксистичког разумевања идеологије јесте смештање настанка идеологије у посебан историјски контекст, односно у посебну историјски смештену епистемологију, што за последицу има имплицитно подразумевање како идеологија није свеprisутна¹²⁴ појава, него тек привремена и пролазна, ефемерна. Фриденова *четврта* критика упућена марксистичком разумевању идеологије тиче се критике марксистичког свођења овога феномена само на класну раван, а на тој равни је идеологија опет преваходно повезана са владајућом класом, тако да испада како свако друштво може да развија само једну једину идеологију, која је увек и искључиво у служби те владајуће класе. Последња, *пета* замерка коју је Фриден ставио на кантар марксистичког поимања идеологије, јесте да се тај научни правац усредсређује само на оне одлике и улоге идеологије који се односе на надмоћ и контролу, занемарујући све остале аспекте овог феномена.

2.3.2. Карл Манхајм – идеологија као трансцендирање егзистенције и као неостварена утопија

Марксово и Енгелсово конципирање идеологије једини је помена вредан такав подухват у 19. веку после Дести де Трасија, док се научно занимање за њу дословно разбуктало у 20. столећу. Зачетник те обнове занимања за идеологију био је Карл Манхајм (нем. Karl Mannheim, изворно мађ. Карољ Манхајм, Károly Mannheim, јид. קרל מאנהיים, 1893–1947). Манхајм иначе јесте био под утицајем марксистичке мисли и у младости се дружио са марксистима, попут мађарског филозофа, такође јеврејског порекла, Ђерђа Лукача (György Lukács, 1885–1971), али сâм ипак није био марксиста,

Изворни текст (прев. Н. Г.): “This is by no means entirely a bad thing, for the Marxist approach to ideology has sensitized us to crucial aspects of human thinking in societies and about societies, and to the sources, limitations, and imperfections of such thinking. It has, above all, provided political philosophers and practitioners with critical vistas from which to assess, interpret, and attempt to transcend existing forms of social, economic, and political thought. The notion that human thinking reflects socio-economic practices is now virtually a truism, though not always in the specific Marxist garb which related ideology to the capitalist mode of production and its material contradictions.”

¹²³ Ibid. p. 15.

¹²⁴ Што је иначе, како ће касније бити речено, веома важно и кључно место у Фриденовом морфолошком разумевању идеологије.

па тако ни идеологији није придавао априорно негативно значење. Овај уистину европски интелектуалац, двоструки емигрант,¹²⁵ један је од кључних и најчешће навођених теоретичара овог феномена. Он је своје поимање феномена идеологије изнео 1929. године у књизи о социологији знања и сазнања „Идеологија и утопија“¹²⁶ (нем. *Ideologie und Utopie*).

Према америчком историчару политичких идеја Лајману Тауеру Саргенту (Lyman Tower Sargent, рођ. 1940), Манхајм је био први мислилац који је идеологију поставио у средиште друштвене анализе.¹²⁷ Он је идеологију сматрао подврстом идеја, а све идеје разврстао је према њиховој остварености у постојећем животном поретку (нем. *Seinsordnung*¹²⁸). Оне идеје, релативно ретке, како је и сâм написао, које се остварују у постојећем животном поретку, назвао је адекватним идејама, односно идејама подударним (конгруентним) са егзистенцијом (нем. *seinskongruente Vorstellungen*). Оне бројније идеје, које се пак не остварују у постојећем животном поретку, Манхајм је именовао егзистенцијално трансцендентним (нем. *seinstranszendente Vorstellungen*) и поделио их је у две велике групе – идеологије и утопије – признајући да њих у стварности и остваривању није увек лако разликовати. Идеологијама је назвао оне идеје које трансцендирају егзистенцију, али никада не остварују своју садржину:

Овим смо, дакле, рекли да и идеологије могу да делују као мотиви за *било какво* поступање, али њихов идеолошки карактер (или њихова погрешност) састоји се у томе што оне то не чине у правцу своје тобожње садржине.¹²⁹

Утопија је пак за Манхајма надилазила идеологију – у оној мери у којој би те егзистенцијално трансцендентне идеје успевале „да постојећу историјску стварност преобразе путем противакције у правцу сопствене замисли.“¹³⁰

¹²⁵ Манхајм је рођен у Будимпешти, као син немачког Јеврејина и мађарске Јеврејке. После слома краткотрајне Мађарске Совјетске Републике 1919. године, емигрирао је у Немачку, где је предавао на универзитетима у Хајделбергу (1926–1930) и Франкфурту на Мајни (1930–1933). Пред нацистима је 1933. године емигрирао у Велику Британију, у којој је остао до краја живота, као професор Лондонског универзитета, прво на Лондонској школи економије (1933–1945), а потом на Институту за образовање (1945–1947).

¹²⁶ Mannheim, Karl (1978 [1929]) *Ideologija i utopija* (Beograd: Nolit).

Издања ове књиге на енглеском језику носе и поднаслов „Увод у социологију знања“.

Cf. Mannheim, Karl (1936 [1929]) *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge* (London: Routledge & Kegan Paul).

¹²⁷ Sargent, Lyman Tower (2009) *Contemporary Political Ideologies: A Comparative Analysis. Fourteenth Edition* (Belmont, Ca.: Wadsworth Publishing), p. 7.

¹²⁸ Ова кованица почиње немачком именицом „зајн“ (*Sein*), која се у философској и богословској литератури на српском језику уобичајено преводи речима „биће“, „битак“ или „битије“. У својој преводилачкој напомени на крају српског издања књиге „Идеологија и утопија“, песник и преводилац Бранимир Живојиновић (1930–2007) назначио је да ова реч код Манхајма значи „егзистенција“.

Mannheim, Karl (1978 [1929]) *Ideologija i utopija* (Beograd: Nolit), str. 348.

Живојиновић је навео како је са тим језичким решењем које је предложио био сагласан и социолог Војин Милић (1922–1996), писац предговора српском издању, насловљеног „Социологија знања између историзма и марксизма“.

Ibid. str. IX–LXXXIX.

¹²⁹ Ibid. str. 193.

¹³⁰ Ibid.

Манхајм је сматрао да појам идеологије има два значења — **партикуларно** и **тотално**. Ово друго значење назвао је још и **радикалним**.¹³¹ Предмет партикуларног значења идеологије су појединачне идеје и представе, док се тотално значење односи на идеологију као тоталну структуру свести неке историјске епохе или пак неке групе која је одређена историјским и друштвеним околностима у којима се налази. Манхајм је као пример за такве друштвено- историјске групе навео класу. Заједничким за ова два поимања идеологије сматрао је то што се и у једном и у другом случају идеја и идеологија посматрају у вези са њиховим носиоцима (то јест, са историјски и друштвено конкретно одређеним групама). Сматрао је да се у свему другоме ова два поимања идеологије одликују огромним разликама, а међу њима је две разлике навео као најважније.

Прва најважнија разлика између ова два значења коју је Манхајм идентификовао налази се у томе шта се у сваком од њих сматра идеологијом неке групе. Наиме, из партикуларне визуре, само се један део идеја (или како је Манхајм писао — „тврђења”¹³²) неке групе (Манхајм је овде конкретно писао не о тврђењима неке групе, него о тврђењима противника) сматра, односно прогласи идеологијом. С друге стране, кроз тотални појам идеологије посматра се целокупни, тотални, поглед те групе на свет (нем. *Weltanschauung*¹³³). Ово укључује и категоријални апарат који та група користи.

Друга најважнија разлика између партикуларног и тоталног значења идеологије везана је за њено деловање (у српском преводу стоји: „функционалисање”), односно за разумевање тог деловања. Према партикуларној концепцији, у визури се налази само психолошка равна разумевања тог деловања. Када се идеолошко посматра на овај начин, тада се онда и посматра и оцењује да ли су неке идеје тачне или нетачне, да ли су оне истините или лажне. У партикуларној концепцији, идеолошки противници један на другог и даље гледају на истој основи, безмало равноправно, покушавајући да један другог ту ухвате у лажи. Овде се у прелазу са партикуларне концепције идеологије на тоталну види радикалност коју је потоњој приписао Манхајм. Овде индивидуално трансцендира у групно, па се са индивидуалне равни разумевања прелази на структуралну или се, према Манхајмовој терминологији, са психологије прелази на ноологију. Он под ноологијом¹³⁴ није подразумевао само садржај мишљења (што би овде био предмет психологије), него и његов облик и начин, односно читав систем мишљења у некој друштвеној групи.

¹³¹ Ibid. str. 58.

¹³² Ibid. str. 59.

¹³³ Ова немачка реч се на српски језик углавном преводи као светоназор.

¹³⁴ Реч „ноологија” кованица је две речи старогрчког порекла — именице „нус” (*νοῦς*), која значи „ум или „мисао, и суфикса „—логија” (— *λογία*), чије је значење раније објашњено, а који овде значи „наука”. Постала је чувена јер ју је употребљавао знаменити немачки (пруски) филозоф Имануел Кант (Immanuel Kant, 1724—1804).

2.3.3. Антонио Грамши – идеологија као средство хегемоније

Антонио Грамши (Antonio Sebastiano Francesco Gramsci, 1891–1937) био је италијански марксистички политички философ и политичар, даљег арберешког (италоарбанашког) порекла. Био је један од најзначајнијих вођа у историји Италијанске комунистичке партије (ит. *Partito Comunista Italiano*) и један од најчувенијих политичких затвореника у бурној историји Апенинског полуострва. Најзначајнији део Грамшијевог дела настао је током његовог једанаестогодишњег сужањства у фашистичкој тамници, које му је тешко нарушило здравље и које га је на крају и прерано отерало у гроб. Његове философске, социолошке и политичке мисли из тога периода сачуване су у 29 руком писаних свески, а тај опус познат је као „Затворске бележнице“ (ит. *Quaderni del carcere*). Колаковски га је сматрао најоригиналнијим аутором у постлењиновском¹³⁵ покољењу комуниста.¹³⁶

Два средишња појма Грамшијеве концепције идеологије су „класа“ и „хегемонија“ (ит. *egemonia*¹³⁷). Идеологија је, у његовој концепцији, средство којим владајућа класа постиже хегемонију над друштвом и у друштву. Сматрао је да премоћ једне класе над другом не мора нужно да се остварује силом ни принудом, него да владајуће класе уместо тога у кола своје премоћи могу да упрегну институције кроз које се постиже социјализација – попут просветних, верских или породичних установа. На тај начин се људи у целом друштву социјализују према узусима које им намећу владајуће класе, усвајајући тиме њихову перспективу. Тако долази до интериоризовања друштвене и класне перспективе владајућих класа по читавом друштву, а друштво (односно његови чланови) подсвесно прихвата постојеће друштвене, економске и политичке односе, нарочито међукласне, као нормалне, здраворазумске и неизмењиве. Преносник садржаја ове социјализације је идеологија.

Следећи мисао Маркса и Енгелса, Грамши је феномен идеологије сматрао неодвојим од феномена класе и класне свести. Он га, међутим, није као њих двојица везивао само за владајућу класу, него је сматрао да своју идеологију могу имати и потлачене класе, па и класа пролетера. Поврх овога, Грамши је сматрао да је предуслов за пролетерску власт и за успостављање социјализма у томе да буде створена самосвојна пролетерска култура, ослобођена од утицаја буржоаске и црквене културе, а затим и да та култура буде кадра да својом снагом привуче и друге слојеве, а првенствено све друге угњетене слојеве и интелектуалце, и да се тако успостави пролетерска културна хегемонија. Грамши је у томе кључну улогу доделио органским интелектуалцима,¹³⁸ преко потребним пролетаријату, како би у његово

¹³⁵ Лењин је био конспиративни псеудоним и потом надимак Владимира Иљича Уљанова (Владимир Иљич Уљанов Ленин, 1870–1924) руског марксистичког мислиоца, вође большевичке фракције (а потом и самосталне странке) Руске социјалдемократске радничке странке (ру. *Российская социал-демократическая рабочая партия*) и Октобарске револуције 1917. године, којом је створен Совјетски Савез.

¹³⁶ Kolakovski, Lešek (1985 [1976]) *Glavni tokovi marksizma III* (Beograd: BIGZ), str. 249.

¹³⁷ Ова реч је у италијански и друге модерне језике ушла из (ново)латинског (*hegemonia*), а изворно је грчког порекла (*ηγemonia*), где је значила власт или владавина. У међусобним односима старогрчких градова-држава, полиса (гр. *πολις*), онај који би своју премоћ наметнуо другима био је називан хегемоном (гр. *ηγemon*). Најпознатији примери су Спарта која је била хегемон Пелопонеског савеза и Атина која је била хегемон Делског савеза.

¹³⁸ Грамши је у интелектуалце убрајао и уметнике.

име исказали његова реална искуства и осећања, на начин који потпуно може да парира интелектуалцима из виших класа. Такве интелектуалце назвао је органским јер су они (условно речено) самоникли, израсли из своје властите друштвене групе (односно класе), а не споља наметнути. Органски настанак класних интелектуалаца Грамши је овако описао:

Свака друштвена група, која улази у постојање на изворном тлу суштинске улоге у свету привредне производње, заједно са собом органски ствара један или више слојева интелектуалаца који јој дају хомогеност и свест о сопственој улози, не само на економском, него и на друштвеном и политичком пољу. Капиталистички предузетник заједно са собом органски ствара индустријског техничара, специјалисту за политичку економију, организатора нове културе, новог правног система итд.¹³⁹

Грамшијево надахнуће за концепт органске интелигенције проистекло је из његове задивљености таквом улогом римокатоличких интелектуалаца (за које би Маркс и Енгелс можда рекли да су то „активни идеолози, способни да стварају концепције“¹⁴⁰). Био је задивљен начином на који је њима полазило за руком да премошћавају сазнајни јаз између високог интелекта и непросвећености маса, па је према том узору сматрао да је и социјализму потребно да истовремено превазиђе „природни примитивизам сваког народног погледа на свијет“¹⁴¹ и да притом задржи масовност, која је између осталог потребна и за извођење политичке промене.

На овоме иначе почива позивање многих реформских социјалиста, односно социјалдемократа,¹⁴² на Грамшијев ауторитет, ради оправдавања свог одустајања од револуционарног пута за успостављање социјализма, коме је следио прелазак на пут борбе за социјализам кроз институционалне и процедуралне механизме либералне демократије, односно кроз изборне и парламентарне механизме. На овоме такође почива и идејно оправдавање троцкистичке¹⁴³ стратегија ентризма (фр. *entrisme*, енг.

¹³⁹ Forgacs, David (ed.) (2000) *The Gramsci Reader: Selected Writings 1916–1935* (New York: New York University Press), p. 301.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Every social group, coming into existence on the original terrain of an essential function in the world of economic production, creates together with itself, organically, one or more strata of intellectuals which give it homogeneity and an awareness of its own function not only in the economic but also in the social and political fields. The capitalist entrepreneur creates alongside himself the industrial technician, the specialist in political economy, the organizer of a new culture, of a new legal system, etc.”

¹⁴⁰ Ibid. str. 43.

¹⁴¹ Kolakowski, Lešek (1985 [1976]) *Glavni tokovi marksizma III* (Београд: BIGZ), str. 275.

¹⁴² Називаних и ревизионистичким социјалистима, зависно од перспективе гледања на ову идеолошку појаву.

¹⁴³ Троцкисти су следбеници идеологије троцкизма, формиране око политичке идеје непрестане (перманентне) светске револуције, што је концепт који је заговарао руско-јеврејски комунистички револуционар и марксистички теоретичар Лав Давидович Бронштајн, знатно познатији по конспиративном псеудониму, а касније и надимку, Троцки (Лев Давидович Бронштейн Троцкий, јид. לייב דאָװידװיטש טראָטקײַ טראַצקי, 1879–1940). Ова идеја поражена је у Совјетском Савезу пред идејом социјализма у једној земљи, коју је заговарао руско-грузински револуционар и марксистички теоретичар Јосиф Висарионович Џукашвили, такође познат по псеудониму који је постао надимак, Стаљин (ру. Иосиф Виссарионович Джугашвили Сталин, груз. იოსებ ბესარიონის ძე სტალინი, 1878–1953). Троцки је после политичког пораза који је „лева опозиција“ (ру. *левая оппозиция*), чији је био на предводник, претрпела од Стаљина, изгнан из Совјетског Савеза. У емиграцији је 1938. године своје присталице организовао у IV интернационалу, па је по Стаљиновом налогу 1940. године убијен у Мексику.

entryism), односно организационе инфилтрације ради преузимања социјалистичких и комунистичких странака, да би им онда изнутра била наметнута идеологија перманентне светске револуције.¹⁴⁴

2.3.4. Клифорд Герц – идеологија као културни систем

Амерички антрополог низоземског порекла Клифорд Герц (Clifford James Geertz, Jr., 1926–2006) је свој поглед на феномен идеологије изнео у чланку „Идеологија као културни систем”¹⁴⁵ (енг. *Ideology as a Cultural System*). Овај текст који значајем знатно превазилази своју дужину Герц је први пут објавио 1964. године у, како се касније испоставило веома утицајном (према Фриденовој оцени пионирском¹⁴⁶) зборнику радова „Идеологија и незадовољство”¹⁴⁷ који је приредио амерички политиколог Дејвид Е. Аптер (David Ernest Apter, 1924–2010), а после га је 1973. године унео и у збирку својих кључних текстова „Тумачење култура: Изабрани есеји”,¹⁴⁸ чији је српски превод 1998. године изашао у два тома.

Ни Герц није заузео вредносно негативан став према идеологији, него је, напротив, истицао да тај феномен треба посматрати неутрално. Он је критиковао негативан вредносни однос према феномену идеологије, тада доминантан (нарочито у оновременој америчкој политикологији), сматрајући такав приступ сасвим неупотребљивим у истраживању овог феномена. Идеологију није посматрао ни кроз концепт интереса, држећи да би такав приступ неумитно водио проучавању идеологије кроз призму утилитаризма, који је пак сматрао одвећ ограниченом. Супротно марксистичком схватању, он је идеологију извео и из домена групног и класног, приписавши томе феномену шире, универзалније значење. Такође супротно марксистичком схватању, Герц је бескорисним сматрао и погледе на идеологију из угла односа моћи и надмоћи, који:

води до неумесног макијавелистичког схватања идеологије као облика вишег лукавства и, сходно томе, до занемаривања њених ширих, мање узбудљивих друштвених функција.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Зачетник ентризма био је сам Троцки, који је 1934. године начинио свој чувени „француски обрт”, када је своје француске присталице позвао да распусте троцкистичку странку Комунистички савез (фр. *Ligue communiste*), која се раније отцепила од Француске комунистичке странке (фр. *Parti communiste français*), и да колективно приступе социјалдемократској Француској секцији Радничке интернационале (фр. *Section française de l'Internationale ouvrière*), иначе једној од претеча данашње француске Социјалистичке странке (фр. *Parti socialiste*).

Својеврсна је историјска иронија, и ненамеравани исход ентризма, да су многи британски троцкисти после деценија боравка у Лабуристичкој странци (енг. *Labour Party*) идеолошки отишли ка неолиберализму, заљуљавши на прелазу 20. века у 21. читаву странку у том идеолошком смеру. Занимљиво је приметити како је њихово страствено и моралистичко заговарање ратоборне и империјалистичке спољне политике итекако имало појавних подударности са троцкистичким залагањем за светску револуцију, само са сасвим другачијим идеолошким садржајем. У Лабуристичкој странци иначе су у више наврата спровођене чистке троцкиста.

¹⁴⁵ Gerc, Kliford (1998 [1973]) *Tumačenje kultura I* (Beograd: XX vek), str. 265–321.

¹⁴⁶ Freedon, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), p. 16.

¹⁴⁷ Apter, David E. (ed.) (1964) *Ideology and Discontent* (New York: The Free Press of Glencoe).

¹⁴⁸ Geertz, Clifford (1973) *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York: Basic Books).

¹⁴⁹ Gerc, Kliford (1998 [1973]) *Tumačenje kultura I* (Beograd: XX vek), str. 278.

Уместо свега овога, Герц је идеологију сматрао системом симболâ. Можда би овде било прецизније рећи да је Герц идеологије (у множини) сматрао системима симболâ. Он је овим поступком идеологију поставио у контекст културе, а такав приступ и не изненађује када се зна да је дошао из ума и пера једног антрополога (и то не од било ког антрополога, него од једног истинског великана те науке).

Културни обрасци — религијски, филозофски, естетски, научни, идеолошки — јесу „програми“; они пружају шаблон или детаљну схему за организацију друштвених и психолошких процеса, исто као што генетски системи пружају такав шаблон за организацију органских процеса.¹⁵⁰

Герц је симболе метафорички називао мапама путева. Сматрао је да се преко симболâ људи оријентишу у свету око себе, што је пластично описао устрвдивши како би социологију знања уствари „требало звати социологијом значења јер није природа појма социјално одређена, већ преносиоци појма.“¹⁵¹ Људима симболи дају додатни, екстринсични ниво и извор информисања, којим се надограђује оно што је сазнато и спознато инстинсично (на пример — генетски). Сврха овако у идеологијама окушљених и устројених симбола јесте да уведу ред у свет, односно да људима дају оријентацију за разумевање света, па и друштвеног света и света политике, чиме им онда помажу и да политички делују у таквом свету. Герц је ово сликовито описао рекавши како „[с]тварањем идеологија, схематизованих слика друштвеног поретка, човек од себе ствара, на добро или на зло, политичку животињу.“¹⁵² О сврси идеологије рекао је још и ово:

Функција идеологије јесте да омогући аутономну политику пружањем ауторитативних појмова који је чине смисленим, убедљивих слика помоћу којих се она може чулима докучити.¹⁵³

Важно је истаћи да је Герц такође сматрао да идеологије настају тек онда када настане растакање претходно важећих, односно традиционалних система симболâ.¹⁵⁴ У тим преломним историјским процесима настаје потреба за идеологијом, која као систем симболâ онда преузима улогу давања оријентације људима.

[Ф]ормалне идеологије теже прво да се појаве и одрже управо у тренутку када политички систем почне да се ослобађа непосредне владавине усвојене традиције, директног и до појединости разрађеног вођства религијских или филозофских канона, с једне стране, и нерасудних правила конвенционалног морализма, с друге стране. [...] Идеологије постају пресудне као извори социјалнополитичких значења и ставова када и најопштије културне и најпрактичније, „прагматичне“ оријентације једног друштва постану недовољне за пружање одговарајуће слике политичког процеса.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Ibid. str. 300.

¹⁵¹ Ibid. str. 292.

¹⁵² Ibid. str. 300.

¹⁵³ Ibid. str. 301.

¹⁵⁴ Герц је ово изрекао у контексту настанка феномена идеологије уопште, али се то може рећи и за преобликовање идеологија, као и за настанак нових идеологија, када старе посустану у испуњавању двоструке сврхе идеологије (надахњивање и оправдавање — видети више о томе у наредном поглављу „Разумевање појма идеологије и његова минимална дефиниција“). Овај ће закључак бити врло важан касније у овој дисертацији, када на ред дође излагање о процесима идеолошке хибридизације.

¹⁵⁵ Gerc, Kliford (1998 [1973]) *Tumačenje kultura I* (Beograd: XX vek), str. 302.

Докле год важе традиционални системи симболâ, за идеологијом нема ни потребе, јер друштву и појединцима оријентире тада обезбеђује берковски¹⁵⁶ златни скуп устаљених правила и традиција.

Но, када се ова света мишљења и животна правила доведу у питање, трагање за систематским идеолошким формулацијама, било у циљу јачања било у циљу замењивања тих мишљења и правила, доживљавају процват.¹⁵⁷

2.3.5. Филип Конверс – идеологија као систем уверења

Амерички политиколог Филип Е. Конверс (Philip Ernest Converse, 1928 – 2014) један је од пионира политичких истраживања јавног мњења, а управо је из те перспективе и развио своје виђење феномена идеологије. Исто као и Герц, он је то своје виђење изнео у Аптеровом утицајном зборнику „Идеологија и незадовољство“. Уочивши, што је раније већ поменуто, да је израз „идеологија“ темељно замућен¹⁵⁸ (енг. *thoroughly muddled*) разноликом употребом, определио се да га замени изразом „систем уверења“ (енг. *belief system*), односно да та два израза користи синонимно. Системе уверења иначе је сматрао тешким предметом истраживања, тешко мерљивим, односно емпиријски готово неухватљивим.

Пре даљег улажења у опис Конверсовог поимања идеологије, овде је најпре потребно мало застати и направити једну терминолошку напомену. Енглеска реч „билиф“ (енг. *belief*), која се налази у самом средишту овог концепта, на српски језик може бити преведена и као „веровање“ и као „уверење“. Уверење се пак на енглеском језику може исказати и речју „конвикшн“ (енг. *conviction*), која такође може значити и „убеђење“, али Конверс није употребио ту реч. Ова двозначност произвела је и почетну терминолошку дилему при анализирању и представљању овога виђења идеологије. Даљом анализом, посебно увидом у Конверсово стратификовање грађана и бирача према степену концептуализовања идеологије, о коме ће сада бити речи, наметнуо се закључак да је он ипак овде морао мислити на убеђења, конкретно на политичка убеђења, а не на уверења.

Систем уверења, па тако и идеологију, Конверс је дефинисао као „конфигурацију идеја и ставова у којој су њени елементи увезани неким обликом ограничавања или функционалне међузависности.“¹⁵⁹ Своју употребу појма „ограничавање“ (или „ограничење“, енг. *constraint*) дефинисао је као нешто што у себи обухвата и подразумева појмове „међуоднос“ (енг. *interrelatedness*) и „међузависност“ (енг.

¹⁵⁶ Ирско-британски политички философ, економиста и државник Едмунд Берк (Edmund Burke, 1729 – 1797). Иако је као политичар спадао у либерале, он је књигом „Размишљања о револуцији у Француској“ (енг. *Reflections on the Revolution in France*) из 1790. године постао идејни зачетник политичке мисли и идеолошке породице конзервативизма.

¹⁵⁷ Gerc, Kliford (1998 [1973]) *Tumačenje kultura I* (Beograd: XX vek), str. 301.

¹⁵⁸ Converse, Philip E. (2006 [1964]) „The Nature of Belief Systems in Mass Publics (1964)“, *Critical Review*, 18(1–3), pp. 1–74, p. 3.

¹⁵⁹ Ibid.

Изворни текст (прев. Н. Г.): „We define a *belief system* as a configuration of ideas and attitudes in which the elements are bound together by some form of constraint or functional interdependence.“

interdependence).¹⁶⁰ Ова ограничења Конверс је идентификовао и затим посматрао на два нивоа — статичком и динамичком. На статичком нивоу се нечија укупна идеолошка оријентација може претпоставити на основу сазнања чак и о једној јединој ствари за коју се та особа залаже, односно о макар једном идејном чиниоцу (енг. *idea-element*) неког система уверења, то јест неке идеологије. Тада се наиме одмах претпоставља да та особа (мора да) и о другим политичким стварима мисли на начин који се чврсто уклапа у неку идеолошку оријентацију којој она прва ствар припада као један од њених идејних чинилаца. На статичком нивоу ограничавања, идејни елементи су једни према другима у статичком односу, односно не померају се, него једни друге подразумевају. С друге стране, на динамичком нивоу посматрања ових односа, посматра се како промене у једном идејном чиниоцу као градивном елементу неког система уверења, односно идеологије, утичу на остале градивне елементе те конфигурације (политичких) идеја и ставова. На овоме нивоу посматрања се и подразумева да је однос између идејних чинилаца динамичан.

Конверс је иначе нашао да из три врсте извора потичу овако дефинисана ограничења и међузависности која увезују идејне елементе у идеологију. Ови извори су логички, психолошки и друштвени. Међу њима је, врло значајно, он направио градацију, сматрајући друштвене изворе ових ограничења важнијим од психолошких, а њих је опет сматрао важнијим од логичких. Другим речима, Конверс је логичку кохерентност идејних чинилаца система веровања сматрао најмање вероватном (односно најмање утицајном), а да идеологија као конфигурација идеја и ставова знатно више зависи од психолошких чинилаца, а још више од друштвених.

На основу ових поставки, Конверс је детаљно анализирао неколико емпиријских истраживања јавног мњења у Сједињеним Америчким Државама, обављених током шесте деценије 20. века (од 1952. до 1960. године), гледајући у тим истраживањима однос укупног грађанства и посебно бирачког тела према идеолошком континууму постављеном од конзервативног до либералног, који је (макар номинално) релевантан за практично двостраначки амерички политички систем, подељен између Републиканске странке (енг. *Republican Party*) и Демократске странке (енг. *Democratic Party*). На основу добијених налаза, Конверс је разврстао и укупно (пунолетно) грађанство и бирачко тело у пет стратума, према њиховом односу према идеологији, односно према нивоима на којима грађани и бирачи унутар сваког од тих стратума концептуализују идеологију.

1. Припаднике првог стратума назвао је идеолозима (енг. *ideologues*), а реч је о грађанима који се поистовећују са неком идеологијом и заиста је разумеју.
2. Припаднике другог стратума Конверс је назвао скоро идеолозима (енг. *near-ideologues*), а овде реч је о грађанима који се исто као и припадници првог стратума поистовећују са неком идеологијом, али се не може рећи да је увек заиста и разумеју.
3. У трећи стратум сврстани су људи који препознају идеологије, али се не везују ни за једну од њих, него се у политичком (конкретно бирачком) понашању воде групним интересом (енг. *group interest*).

¹⁶⁰ Ibid. p. 66.

4. Четврти стратум Конверс је назвао резидуалним, јер људи који се у њему налазе исказују извесни степен препознавања политичких питања, али не користе идеологије као референтни систем за њих, него се у политичком понашању воде духом времена у коме живе (Конверс је то назвао природом временâ, енг. *nature of the times*).
5. У пети стратум Конверс је сврстао људе који уопште и не препознају политичка питања (енг. *no issue content*), што пак не значи да не користе бирачко право.

У своме истраживању, Конверс је нашао да прва два стратума чине тек слабању мањину. Према налазима јавномнењског истраживања обављеног 1956. године, они су заједно чинили свега 11,5% укупног становништва, односно 15,5% бирача,¹⁶¹ што се може видети и у табели 2.1. која следи.

Табела 2.1. Дистрибуција укупног узорка америчког бирачког тела и гласача на изборима одржаним 1956. године, према нивоу концептуализовања [идеологије]

		Удео у укупном узорку	Удео у бирачима
I	Идеолози	2½	3½
II	Скоро идеолози	9	12
III	Групни интерес	42	45
IV	Дух времена	24	22
V	Без политичког садржаја	22½	17½
		100%	100%

Извор: Converse, Philip E. (2006 [1964]) "The Nature of Belief Systems in Mass Publics (1964)" *Critical Review* 18(1–3), pp. 1–74, p. 17.

¹⁶¹ Ibid. p. 17.

Конверс је закључио да већина људи нема чврста идеолошка уверења, односно да се не придржава чврсто одређених система уверења, нити да већина људи политику посматра и у њој учествује кроз идеологију и са идеолошким мотивацијама. Већини је приписао да уместо ставова има оно што је он назвао „неставовима“¹⁶² (енг. *non-attitudes*). Истражујући историјске случајеве аболиционизма¹⁶³ и макартизма¹⁶⁴ у Сједињеним Америчким Државама, као и нацизма у Немачкој, дошао је до закључка да су масе идеолошки нестабилне, а да им идеологију намећу елите, које се онда позивају на подршку маса, без обзира што су ту подршку управо те исте елите креирале наметањем идеологије масама.

2.3.6. Луј Алтисер – идеологија као део државног апарата

Француски филозоф и социолог алзашконемачког порекла, алжирског рођења и марксистичке оријентације Луј Алтисер (Louis Pierre Althusser, 1918–1990) је засигурно најважнији представник марксистичког структурализма у изучавању идеологије. Своје погледе на њу изложио је 1970. године у париском часопису „Мисао“ (*La Pensée*), у есеју „Идеологија и државни идеолошки апарати“¹⁶⁵ (фр. *Idéologie et appareils idéologiques d'Etat*).¹⁶⁶

И Алтисер је, као Маркс, Енгелс и Грамши, феномен идеологије гледао кроз класну призму, као и кроз његову улогу у одржавању важећег система економских и производних односа у друштву и држави, односно у одржавању постојећих друштвених, економских и политичких неједнакости. У његовој концепцији, сваки систем или режим друштвено-економских односа има своју идеологију – и свакоме од њих идеологија је неопходна. Он је од Грамшија преузео концепт хегемоније, а државу је сматрао средством класне хегемоније. Према Алтисеру, та класна хегемонија делује двојачко. Први начин њеног хегемонског деловања је кроз државни репресивни апарат, који чине установе и механизми попут правосуђа, полиције и војске. Он је, међутим, тај апарат сматрао недовољним за наметање класне хегемоније,

¹⁶² Converse, Philip E. (1970) "Attitudes and Non-Attitudes: Continuation of a Dialogue", in: Edward R. Tufte (ed.) *The Quantitative Analysis of Social Problems* (Reading, MA: Addison-Wesley), pp. 168 – 189.

¹⁶³ Аболиционизам (енг. *abolitionism*) је био покрет за укидање ropства.

¹⁶⁴ Макартизам је био идеолошки мотивисани прогон (стварних или оклеветаних) комуниста и њихових симпатизера („сапутника“, енг. *fellow travellers*) у Сједињеним Америчким Државама после светског рата, од 1947. до 1957. године, често називан и ловом на вештице, као и другом „црвеном паником“ (енг. *Red Scare*; прва је била у годинама непосредно после Октобарске револуције у Русији). Макартизам је име добио по свом главном протагонисти, Џозефу Макартију (Joseph Raymond McCarthy, 1908–1957), републиканском сенатору из америчке савезне државе Висконсин и председнику сенатског Одбора за владине операције и његовог Сталног истражног пододбора.

¹⁶⁵ Altiser, Luj (2015 [1970]) *Ideologija i državni ideološki aparati* (Loznica: Karpos).

¹⁶⁶ Првобитно је било замишљено да овај есеј буде поглавље књиге „О репродукцији“, која је међутим објављена тек постхумно, читавих четврт века пошто је Алтисер умро. Предговор овој књизи, па и кључ за њено лакше разумевање, написао је француски филозоф Етјен Балибар (Étienne Balibar, рођ. 1942). Althusser, Louis (1995) *Sur la reproduction* (Paris : PUF).

Њен енглески превод има прецизнији наслов: „О репродукцији капитализма: Идеологија и државни идеолошки апарати“.

Althusser, Louis (2014) *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatuses* (London: Verso).

па је увео концепт државног идеолошког апарата, који творе установе и механизми попут породице, религије, просвете или јавних гласила. Сматрао је да ниједна класа не може на дуже стазе држати власт ако не успостави хегемонију над државним идеолошким апаратом, као и унутар њега, како би онда кроз њега успоставила хегемонију над друштвом и у друштву.

Иако је био марксиста, Алтисер је од Марксовог и Енгелсовог разумевања идеологије јасно одступио у томе што он у овој појави није видео тек механизам искривљавања или сакривања стварности, него ју је истовремено сматрао и средством за прављење нове стварности. На први поглед, делује да би исправније било рећи да је за Алтисера идеологија средство за прављење нове слике о стварности, али се прављењем нове слике прави и нова стварност, јер је та слика плод хегемоније, па стога и толико доминантна да перцепцију стварности може да претвара у сâму стварност.

Алтисер је сматрао да овај ефекат настаје дејствовањем државног идеолошког апарата. Кроз тај апарат идеологија се усваја и упија, па постаје део људског живота. Њоме се креира својеврсни поглед на свет, који људима који га у потпуности усвоје постаје стваран (а у суштини и једини стваран) до те мере да они и не виде, нити су уопште и кадри да перципирају, свет и стварност који се у тај поглед не уклапају. Дејствовањем државног идеолошког апарата, садржај идеологије не само да се намеће, него се и потпуно нормализује и прихвата здраво за готово, без довођења у питање. Идеологијом се тако ствара, преноси и усваја слика о једном и једином поретку ствари у свету, природном и неупитном. У класном контексту, према Алтисеру, владајуће класе дејствовањем државног идеолошког апарата своје поимање стварности намећу и радничкој класи, тако да она усваја и не доводи у питање важеће и владајуће друштвено-економске односе, а самим тим ни важеће и владајуће политичке односе. Еманципацију од овога Алтисер је видео у диктатури пролетаријата, где би буржоаски државни идеолошки апарат био замењен пролетерским.

2.3.7. Ђуро Шушњић – идеологија као наметање рационализованих групних интереса

Заједно са науком, религијом и политиком, српски социолог Ђуро Шушњић (рођ. 1934) идеологију је посматрао као један од четири релативно затворена, аутономна и искључива система људских идеја, веровања и праксе. Ова четири система у стварности паралелно постоје и делују, а повезује их њихов однос према стварности. Сви они настоје да тумаче стварност, да јој се прилагођавају, да је преобликују према људским потребама, да се у њој оријентишу, да је контролишу, да интегришу њене разједињене делове, да човеку дају идентификацију у њој и, на крају, да мобилишу друштвене снаге како би у тој стварности постигли неке циљеве.

Дефинисању идеологије Шушњић је приступио одредивши прво њене структуралне елементе, нашавши њих пет:

1. група (класа),
2. интерес (групни, класни),
3. рационализација интереса (групе, класе),

4. наметање те рационализације као једине исправне свести и
5. вредносна интерпретација чињеница (у односу на групни или класни интерес).¹⁶⁷

На основу ових пет елемената, Шушњић је дао своју дефиницију идеологије, у коју их је уградио:

Идеологија је систем идеја, веровања и праксе којима се изражавају основни интереси једне групе (класе), али не непосредно, већ посредно, тј. увек тако да се ти интереси мање или више свесно приказују као интереси већине у друштву, да би, тако рационализовани, били лакше наметнути другим друштвеним групама (класама) као њихови властити интереси и као њихови властити вредносни системи оријентације.¹⁶⁸

Важно је истаћи да је међу елементима идеологије Шушњић као кључни идентификовао групни интерес,¹⁶⁹ јер се у подухват изградње неке идеологије и упушта зарад остварења тог интереса. То се чини употребом мисаоног механизма рационализације, како би групни интерес био представљен као општи интерес. „Човек је рационално биће, али и биће које рационализира. Једно је дакле *интерес*, а друго *рационализација* тог интереса.“¹⁷⁰

¹⁶⁷ Šušnjić, Đuro (1995. [1971]) *Otpori kritičkom mišljenju. Treće izdanje* (Beograd: Čigoja štampa), str. 94.

¹⁶⁸ Ibid. str. 94 – 95.

Своју дефиницију идеологије Шушњић је иначе пропратио трима дефиницијама које су пре њега дали неки други истакнути српски друштвени мислиоци тог времена, а које вреди и овде поновити:

- Михаило Марковић (1923 – 2010): „Идеологија је дакле скуп свих идеја и теорија којима једна класа изражава своје интересе, циљеве и норме своје делатности.“
Marković, Mihailo (1957) „Marksistička ideologija i nauka“ *Naša stvarnost* 7 – 8, str. 38. Наведено према: Ibid. str. 95.
- Михаило Поповић (1925 – 2011): „Идеологија је мање или више организован скуп или систем заинтересованих мишљења, ставова и идеја у које се без резерве верује као истине и којима се изражавају интереси и тежње одређених класа, слојева, а некада и већег дела друштва.“
Popović, Mihailo (1967) *Problemi društvene strukture: Uvod u sociologiju* (Beograd: Kultura), str. 281. Наведено према: Ibid.
- Миладин Животић (1930 – 1997): „Идеологија је облик вредносне свести која израста из парцијалне позиције човекове и тежи да ту позицију оправда и наметне као једини облик човечанског бића.“
Životić, Miladin (1957) „Problem definisanja ideologije“ *Filozofski pregled*, 3, str. 56. Наведено према: Ibid.

¹⁶⁹ Герц је интерес сматрао и психолошком и социолошком категоријом, јер интерес може бити и лични и групни.

Gerc, Kliford (1998 [1973]) *Tumačenje kultura I* (Beograd: XX vek), str. 279.

¹⁷⁰ Šušnjić, Đuro (1995. [1971]) *Otpori kritičkom mišljenju. Treće izdanje* (Beograd: Čigoja štampa), str. 92.

Овде код шушњића може чути одјек Маркових и Енгелсових речи:

Наиме, свака нова класа која ступа на место класе која је пре ње владала принуђена је да, ради остварења свог циља, свој интерес приказује као заједнички интерес свих чланова друштва, тј. идејно изражено, да својим мислима даје облик општости, да их приказује као једино разумне, опште важеће. Већ зато што стоји насупрот једној *класи*, револуционарна класа од самог почетка не иступа као класа, већ као представник целог друштва, она се појављује као цела маса друштва насупрот тој једној јединој владајућој класи. Она то може зато што је на почетку њен интерес стварно још у већој мери повезан са заједничким интересом свих осталих невладајућих класа, зато што се под притиском дотадашњих односа још није могао развити у посебан интерес једне посебне класе. Стога њена победа доноси користи и многим индивидуама из осталих

Кроз концепт рационализације интереса, Шушњић је донекле модификовао Грамшијев концепт културне и идејне хегемоније, али га онда и даље развио. Он је у рационализацији видео два слоја. Први слој, или корак, јесте онај у коме нека друштвена група (на пример, класа) постаје свесна потребе да оствари свој интерес (на пример, да измени свој положај у друштву, или пак да га задржи, ако је њиме задовољна) и у коме се мисаоно припрема за тај подухват. Томе следи други степен (односно слој или корак) рационализације: „приказати посебни класни интерес као интерес читавог друштва или бар већине у друштву.”¹⁷¹ Према Шушњићу, о идеологији се може говорити тек тада, по навршењу другог степена рационализације интереса, јер тек кроз тај процес оно што је било групна свест постаје друштвена свест. За то је навео пример марксизма, који никада не би био шире прихваћен да је остао на уском класном становишту пролетаријата, односно „да у себи [...] не носи идеју о ослобођењу свих класа, идеју о укидању класа, идеју бескласног друштва, универзалну идеју слободе и хуманизма.”¹⁷²

Шушњић је проширио Герцово становиште да идеологије настају са нестанком традиционалних система симбола, указавши да се такав процес дешава и у свету у коме идеологије већ постоје. Он је наиме установио да нове идеологије на свет долазе у ситуацијама у којима постојеће постану истрошене, односно када (у складу са терминологијом његове дефиниције) престају да буду у стању да на одговарајући начин исказују групне интересе, него их, напротив, замагљују и постају њихов кочничар. У таквој новонасталој ситуацији, настанак нове идеологије уствари је и последица и показатељ неодговарајуће уклопљености неке друштвене групе у друштво коме (треба да) припада, а нова идеологија неретко је тек опис и дијагноза таквог стања. Идеологије и њихов механизам рационализације Шушњић је сагледао као израз репресивности културе и цивилизације, јер за рационализацијом групних интереса не би било ни потребе у свету у коме би такви интереси били исказивани непосредно.

Шушњић је такође идентификовао и функције, односно улоге идеологије, њих осам. То су: сазнајна улога, улога прилагођавања, улога оријентације, интегративна улога, превратничка улога, улога контроле, улога идентификације и експресивна улога.¹⁷³

класа које нису дошле на власт, али само утолико уколико она тим индивидуама сада омогућава да се уздигну у редове владајуће класе. Кад је француска буржоазија срушила власт аристократије, она је тиме многим пролетерима омогућила да се уздигну изнад редова пролетаријата, али само уколико су постајали буржуји.

Marx, Karl i Friedrich Engels (1974 [1932] [1846]) „Nemačka ideologija: Kritika najnovije nemačke filozofije u licu njenih predstavnika Feuerbacha, B. Bauera i Stirnera i nemačkog socijalizma u licu raznih njegovih proroka”, u: *Karl Marx – Friedrich Engels. Dela. Tom 6* (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta i Prosveta), str. 9 – 451, str. 44.

¹⁷¹ Šušnjić, Đuro (1995. [1971]) *Otpori kritičkom mišljenju. Treće izdanje* (Beograd: Čigoja štampa), str. 91.

¹⁷² Ibid. str. 92.

¹⁷³ Šušnjić, Đuro (1993) „Ideologija”, u: Matić, Milan et al. (ur.) *Enciklopedija političke kulture* (Beograd: Savremena administracija), str. 373 – 381.

2.3.8. Мартин Зелигер – идеологија као делатни систем политичких уверења

Уводећи разликовање две концепције идеологије, ограничавајуће (рестриктивне) и укључујуће (инклузивне),¹⁷⁴ о чему ће више речи бити нешто касније у овом поглављу, Израелски политиколог немачког рођења Мартин Зелигер (Martin Seliger, 1914 – 2001) определио се за потоњу. Према укључујућој концепцији идеологија, у којој се ова појава сматра системом политичких уверења (слично као код Конверса), који у себи садржи сва могућа позиционирања, објашњења и оправдања циљева и средстава организованог друштвеног и политичког деловања (слично као код Герца), независно од тога какав им је циљ у односу на постојећи или жељени друштвени и политички поредак.

Као оно што води и брани политичко деловање, идеологија [...] мора бити дефинисана тако да се односи на систем политичких уверења, без обзира јесу ли она по погледу на свет револуционарна, реформистичка или конзервативна (традиционалистичка).¹⁷⁵

Зелигер је сматрао да је идеологија „група уверења и одбацивања уверења изражена вредносним реченицама, апелујућим реченицама и објашњавајућим исказима.“¹⁷⁶

У идеологији је Зелигер разликовао два слоја – темељни (енг. *fundamental*) и делатни (енг. *operational*). Идеологију је сматрао неодвојивом од политике, али је истакао и важну разлику између политичке философије и политичке идеологије, која се састоји у томе што је потоња увек оријентисана ка деловању. Темељни слој идеологије (начела, веровања и прописивања) увек је суочен са оним делатним у свету, што пак доводи до нужних компромиса, али и непрестаних напетости, између ова два слоја идеологије. Зелигер је сматрао да се темељна начела једне идеологије мењају и прилагођавају у судару са темељним начелима других идеологија, али и са изазовима које пред њих поставља сфера делатног.

Компромиси доводе до рачвања идеологије у чистије, па стога догматичније, темељне димензије аргументовања и у разводњеније, па стога прагматичније, делатне димензије. Код потоњих је на моралу засновано прописивање често ослабљено [...] техничким прописивањем.¹⁷⁷

Тај утицај је, међутим, обостран, тако да је и делатни слој идеологије непрестано изложен суду начела из темељног слоја, па да је онда и он подложен променама и прилагођавањима. Идеологију је стога Зелигер посматрао као делатно оријентисан

¹⁷⁴ Martin Seliger (1976) *Ideology and Politics* (London: George Allen & Unwin).

¹⁷⁵ Ibid. pp. 91 – 92.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “As that which guides and defends political action, ideology must [...] be defined so as to refer to political belief systems, whether they are revolutionary, reformist or conservative (traditionalist) in outlook.”

¹⁷⁶ Ibid. p. 119.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “An ideology is a group of beliefs and disbeliefs (rejections) expressed in value sentences, appeal sentences and explanatory statements.”

¹⁷⁷ Ibid. p. 120.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Compromises cause ideology to bifurcate into the purer, and hence more dogmatic, fundamental dimensions of argumentation and the more diluted, and hence more pragmatic, operative dimension. In the latter, morally based prescriptions are often attenuated [...] by technical prescriptions.”

скуп политичких уверења увезаних у кохерентне системе који садрже шест елемената: опис чињеничног стања, анализу опште ситуације, морална прописивања, техничка прописивања, средства и одбацивања. Тако је сматрао да је идеологија:

створена да релативно стално служи некој групи људи, како би, оправдавањем њеног ослањања на моралне норме и минимални степен чињеничних доказа и самосвесне рационалне кохерентности, дала легитимност њеним средствима и техничким прескрипцијама које треба да јој осигурају усклађено деловање на очувању, реформи, уништењу или реконструкцији неког поретка.¹⁷⁸

Управо је у овоме Зелигер видео поменуто неодвојивост идеологије и политике, јер свака политика тежи очувању, реформи, уништењу или реконструкцији неког поретка, а у томе је вођена идеологијом. Разлику између темељног и делатног слоја идеологије он је видео у распореду важности њених шест елемената. Сматрао је да код темељног слоја средишње место заузимају морална прописивања (енг. *moral prescriptions*), која би се другачије могла назвати и нормативним, а да код делатног слоја место заузимају техничка прописивања (енг. *technical prescriptions*).

2.3.9. Пол Рикер – идеологија као израз друштвене маште и преносник оснивачког мита политичке заједнице

Француски филозоф Пол Рикер (Paul Ricœur, 1913–2005) је идеологију посматрао психолошки, кроз феномен имагинарног (или измаштаног) – и то не личног имагинарног, него друштвеног и културног¹⁷⁹ (фр. *imaginaire social et culturel*). Он је оживео везу два важна политичка појма, идеологије и утопије, коју је више од пола века пре њега, у истоименој књизи, успоставио Манхајм. Рикер је сматрао да идеологију не вреди изучавати самостално, јер она сама по себи није епистемолошки довољна, потпуна и самостална појава, да би на ваљан начин тако могла бити сагледавана, него да то сагледавање треба да иде руку под руку са изучавањем утопије. Ни утопију Рикер није пак сматрао сасвим самосталним епистемолошким

¹⁷⁸ Ibid.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “designed to serve on a relatively permanent basis a group of people to justify in reliance on moral norms and a modicum of factual evidence and self-consciously rational coherence the legitimacy of the implements and technical prescriptions which are to ensure concerted action for the preservation, reform, destruction or reconstruction of a given order.”

¹⁷⁹ Рикер је овако појаснио своје разликовање друштвеног и културног:

Друштвено [...] има више везе са улогама које су нам додељене унутар институција, док културно укључује производњу радова интелектуалног живота. Чини се да ово друштвено израста из разликовања у разним језицима – а свакако у француском – између друштвеног и политичког. Политичко се усредсређује на институцију конститутивног, поделу власти и тако даље, док друштвено обухвата различите улоге које нам додељују разноразне институције. Културно се, с друге стране, више тиче језичког посредовања и стварања идеја.

Ricoeur, Paul (1986) *Lectures on Ideology and Utopia* (New York: Columbia University Press), p. 323.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “The social [...] has more to do with the roles ascribed to us within institutions, whereas the cultural involves the production of works of intellectual life. The social seems to arise from the difference in various languages—and surely in French—between the social and the political. The political focuses on the institution of the constitutional, the sharing of power, and so on, whereas the social encompasses the different roles ascribed to us by varying institutions. The cultural, on the other hand, has more to do with the medium of language and the creation of ideas.”

феноменом, него је држао да су обе ове појаве изрази друштвене маште (фр. *deux expressions de l'imaginaire social*), односно њени видљиви аспекти или појавни облици. Казано његовим речима, друштвено и културно имагинарно „некада делује у облику идеологије, а некада у облику утопије.”¹⁸⁰

Рикер је сматрао да је изучавања ова два феномена као самостална несврсисходно из још два разлога. Први разлог који је истакао налази се у томе што оба ова феномена имају полемичко, а често и погрдно значење, што онда води спречавању разумевања друштвеног имагинарног. То је према Рикеру одраз другог разлога, који је он пак нашао у становишту да се ови феномени не могу представити само пуким описивањем, јер оба имају „позитивну и негативну страну, конструктивну или деструктивну улогу, конститутивну и патолошку димензију.”¹⁸¹ Сматрао је да се површним и нецеловитим истраживањем увек прво наилази на негативно значење (а могло би се можда рећи и на банално значење) идеологије, које ће је представити као друштвену лаж или, у нешто бољем случају, као заштитничку обману о властитом друштвеном положају, док ће утопију представити као уплитање научне фантастике у политику или као обично сањарење без имало размишљања о деловању.

Рикер је сматрао да се идеологија може посматрати тројако, а да сваки степен њене анализе задире у различите дубине тог појма, односно појаве објашњене овим појмом: као изобличење и прикривање (фр. *distorsion-dissimulation*), као легитимизовање надмоћи (фр. *légitimation de la domination*) и као уградња у друштвено сећање (фр. *intégration dans la mémoire sociale*).¹⁸² Прва два степена анализе потичу из марксистичке традиције (први непосредно од Маркса и Енгелса, други додатно и од Грамшија и Алтисера), док је трећи теоријска иновација коју је увео Рикер. Тај ниво анализирања идеологије је у његовој номенклатури и најдубљи, јер задире у симболичке и митолошке темеље политичке заједнице. Сматрао је да идеологија има кохезивну функцију у креирању и одржавању колективних идентитета, посебно националног идентитета, због тога што се у њој налази оснивачки мит неке политичке заједнице. Као пример овога истакао је обележававање важних историјских датума, исказавши да у томе идеологија има улогу „[д]а шири уверење да ови утемељујући догађаји конституишу друштвено сећање, а кроз то и [убеђење] у сами идентитет заједнице.”¹⁸³ Колективно сећање Рикер је поредио са личним сећањем, које код сваког човека твори причу коју он може да прича о самом себи. Исто то чине и колективитети, с том разликом што се они „сећају” и догађаја које се не сећа ниједан живи појединац из те

¹⁸⁰ Ricœur, Paul (1984) « L'idéologie et l'utopie : deux expressions de l'imaginaire social », *Autres Temps. Les cahiers du christianisme social*, 2, pp. 53–64, p. 53.

Изворни текст (прев. Н. Г.): « Il opère tantôt sous la forme de l'idéologie, tantôt sous la forme de l'utopie. »

¹⁸¹ Ricoeur, Paul (1986) *Lectures on Ideology and Utopia* (New York: Columbia University Press), p. 1.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “a positive and a negative side, a constructive and a destructive role, a constitutive and a pathological dimension.”

¹⁸² Рикер је сматрао да се и утопија исто може посматрати кроз три степена анализе: као предлог алтернативног друштва (фр. *proposition d'une société alternative*), као преиспитивање моћи (фр. *mise en question du pouvoir*) и као луда логика свега или ничега (фр. *logique folle du tout ou rien*).

¹⁸³ Ricoeur, Paul (1984) « L'idéologie et l'utopie : deux expressions de l'imaginaire social », *Autres Temps. Les cahiers du christianisme social*, 2, pp. 53–64, p. 58.

Изворни текст (прев. Н. Г.): « C'est de diffuser la conviction que ces événements fondateurs sont constitutifs de la mémoire sociale et, à travers elle, de l'identité même de la communauté. »

групе, него групно сећање живи преношено са генерације на генерацију чланова тог колективитета и у његовој колективној свести. Колективитет се држи и одржава јер „стиче конзистентност и трајност, захваљујући стабилној и трајућој слици коју ствара о себи.“¹⁸⁴

2.3.10. Мајкл Фриден – морфолошко разумевање идеологије

Својеврсни увид у поимање идеологије (односно идеологија) оксфордског професора Мајкла Фридена већ је у овој дисертацији донекле приказан излагањем његових пет замерки марксистичком разумевању овога феномена.¹⁸⁵ Већ је истакнуто да је реч о можда највећем живом ауторитету у области истраживања овог политичког феномена, према коме идеологије представљају „особене конфигурације политичких концепата“,¹⁸⁶ односно „особен и јединствен жанр коришћења и комбиновања политичких концепата.“¹⁸⁷

Фриден је 1996. године основао „Часопис политичких идеологија“ (*Journal of Political Ideologies*), најугледнији и најзначајнији теоријски часопис који се бави овом темом, а био му је уредник четврт века, све до почетка 2021. године. У уводнику првог броја, записао је да је овај часопис основан да „потврди средишње место изучавања идеологија као кључног приступног пута разумевању природе политичке мисли и његовог утицаја на политичку праксу.“¹⁸⁸ Томе је додао да су идеологије „средишња компонента научног истраживања политичке мисли.“¹⁸⁹ У овим речима, објављеним исте године када и његово капитално дело „Идеологије и политичка теорија: Један концептуални приступ“,¹⁹⁰ можда се најјезгровитије види Фриденово разумевање феномена идеологије.

Свој вишедеценијски рад на разумевању идеологије Фриден је сумирао 2003. године у књижици „Идеологија: Један веома кратак увод“, која је део серије коју објављује Оксфордски универзитет на коме је он данас професор емеритус, када је формулисао дефиницију према којој је „[j]една политичка идеологија [...] скуп идеја, уверења, мишљења и вредности:

¹⁸⁴ Ricoeur, Paul (1984) « L'idéologie et l'utopie : deux expressions de l'imaginaire social », *Autres Temps. Les cahiers du christianisme social*, 2, pp. 53–64, p. 59.

Изворни текст (прев. Н. Г.): « acquiert une consistance et une permanence, grâce à l'image stable et durable qu'il se donne de lui-même. »

¹⁸⁵ Ibid. p. 15.

¹⁸⁶ Ibid. p. 4.

Изворни текст (прев. Н. Г.): „distinctive configurations of political concepts“

¹⁸⁷ Ibid. p. 48.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “a distinguishable and unique genre of employing and combining political concepts“

¹⁸⁸ Freeden, Michael (1996a) “Editorial”, *Journal of Political Ideologies*, 1(1) pp. 5–13, p. 5.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “assert the centrality of the study of ideologies as a vital access route to the understanding of the nature of political thought and its bearing on political practice.“

¹⁸⁹ Ibid. p. 10.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “a central component of the scholarly study of political thought.“

¹⁹⁰ Freeden, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press).

1. које испољавају образац понављања,
2. којих се држе значајне групе,
3. које се такмиче у пружању и контролисању планова за мере јавне политике и
4. које то чине ради оправдавања, преиспитивања или мењања друштвених и политичких аранжмана и процеса једне политичке заједнице.”¹⁹¹

Фриденев приступ назива се морфолошким,¹⁹² јер се у њему свака идеологија посматра на основу низа карактеристика које поседује, односно на основу свега онога што неку идеологију твори, а творе је политички концепти, који су пак састављени од различитих елемената. Другим речима, изучавању неке конкретне идеологије треба да се приступи кроз изучавање три слоја која је чине:

1. елементи политичких концепата,
2. политички концепти који чине идеологију и
3. конфигурација политичких концепата (што у ствари и јесте та идеологија у целини).

То је упоредио са гледањем и упознавањем површине неког стола, па затим сâмог тог стола, а онда на крају и целе собе опремљене комплетним намештајем, у којој се тај сто налази.¹⁹³ Према Фридену,

Свака идеологија има скуп кључних концепата, од којих се неки временом мењају, а други остају неизмењени. Кроз идеологије сазнајемо право значење правде, слободе, једнакости и тако даље, а „знамо“ да су друга[чија] значења дата овим концептима погрешна.¹⁹⁴

Управо се у овоме види морфолошко у Фриденовом приступу, када он признаје и препознаје да се неки концепти који творе идеологију временом мењају, а да је улога тих концепата и у томе што они тако окупљени у идеологију имају специфична значења, а да се кроз идеологију препознаје, сазнаје и прихвата која су то њихова „права“ значења.

¹⁹¹ Freedon, Michael (2003b) *Ideology: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press), p. 32.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “A political ideology is a set of ideas, beliefs, opinions, and values that

- (1) exhibit a recurring pattern
- (2) are held by significant groups
- (3) compete over providing and controlling plans for public policy
- (4) do so with the aim of justifying, contesting or changing the social and political arrangements and processes of a political community.”

¹⁹² Реч „морфологија“ значи „наука о облицима“. То је неокласична кованица грчке именице „морфе“ (*μορφή*), која значи „облик“, и суфикса „–логија“ чије је значење раније објашњено. Морфологија је грана многих наука (биолошка морфологија, геоморфологија, лингвистичка морфологија, математичка морфологија, астрономска морфологија...), а Фриден ју је увео у политикологију. Ова реч је иначе настала у немачком језику (*Morphologie*), а сковао ју је Јохан Волфганг фон Гете (Johann Wolfgang von Goethe, 1749–1832). Гете је најпознатији као песник, али се успешно бавио и различитим природним наукама, а у своје време имао је највећу приватну збирку минерала на свету.

¹⁹³ Freedon, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), p. 75.

¹⁹⁴ Sargent, Lyman Tower (2009) *Contemporary Political Ideologies: A Comparative Analysis. Fourteenth Edition* (Belmont, Ca.: Wadsworth Publishing), pp. 8–9.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Each ideology has a set of core concepts, some vary over time and others remain unchanged. Through ideologies we come to know the right meaning of justice, liberty, equality, and so forth, and we “know” that other meanings given to these concepts are wrong.”

И поред свих ових мењања значења идеолошких концепата, за Фридена су идеологије као такве стална појава — и свеприсутна, што је он описао као *прву* одлику морфолошког приступа (од њих седам¹⁹⁵). Као *другу* одлику овога приступа истакао је инклузивност идеологија, јер се оне не заустављају пред друштвеним, класним и другим границама које су им поставили различити ранији мислиоци, него их прелазе тако што се могу појавити на свим нивоима артикулисања друштвености. *Трећа* карактеристика коју има морфолошка концепција јесте њен помак од тумачења много бројних ранијих теоретичара феномена идеологије, који су му придавали искључиво негативно значење. Насупрот томе, морфолошким се приступом идеологија ставља у сâмо средиште политикологије — посебно политичке теорије, али и политикологије уопште, јер идеологију Фриден сматра неопходним додатком емпиријској политикологији. Он је морфолошко видео и у *четвртој* одлици овог приступа, микро перспективи, односно у томе што употребом морфолошког приступа може да се изучава свака идеологија, као и значење свих појединачних елемената њене идејне и концептуалне архитектуре. У изучавању појединачних идеологија, морфолошки приступ концентрише се и на контекст у коме оне постоје, односно на временске, просторне и културне прилике и ограничења тог контекста. Овим се чини одмак од макро перспективе, у којој се све идеологије виде једнодимензионално, кроз један исти концепт који треба да их обухвати, а у којој се пак занемарују све нијансе које постоје унутар идеологија, нарочито унутар великих идеолошких породица. Фриден је записао да из овога онда происходи и *пета* карактеристика морфолошког приступа, према којој се идеологије посматрају и у светлу њихове међусобне конкуренције за успостављањем доминације над јавним политичким говором (ово је назвао дискурзивном доминацијом, енг. *discursive domination*), како би им и на том нивоу и кроз тај механизам било олакшано остваривање политичких циљева. У опстајању и трајности овакве борбе између идеологија, Фриден је видео како се баш микроперспективом открива плуралност феномена идеологије, као и оно што он сматра мањкавошћу макроперспективе, у којој се настоји да све идеологије (у множини) буду обухваћене јединственим концептом идеологије (у једнини). Као *шесту* одлику морфолошког приступа идентификовао је неопходност изучавања свих прошлих и садашњих облика, варијанти и манифестација неке идеологије. Коначно, *седму* карактеристику морфолошког приступа одређује то што се у њему политичке идеје поимају преваходно кроз политичке идеологије, односно кроз контекст у коме су настале и у коме су изражаване. Према Фридену, идеологије не служе маскирању, трансцендирању нити прикривању политичких идеја, него њиховом испољавању. Он се притом врло јасно и оштро оградио да ово нипошто не значи да се богатство политичке мисли може свести само на њен идеолошки аспект, него да овим жели да истакне како свака политичка идеја у себи садржи клицу идеологије, јер у својој сржи има тежњу ка остварењу.

Један од најважнијих појмова и концепата које је Фриден увео у теорију идеологије јесте „деконтестација“ (енг. *decontestation*). Ова сложеница састављена је од три

¹⁹⁵ Freeden, Michael (2013) “The Morphological Analysis of Ideology”, in: Michael Freeden, Lyman Tower Sargent & Marc Stears (eds) *The Oxford Handbook of Political Ideologies* (Oxford: Oxford University Press), pp. 115–137.

енглеске речи латинског порекла — од префикса „де-“ (*de-*), именице „контест“ (*contest*) и суфикса „-ејшн“ (*-ation*). Префикс означава негацију, именица значи „такмичење“ или „оспоравање“, а суфикс казује да је ту реч о неком процесу. Овај Фриденов појам није нимало лако једном речју превести на српски језик, али је Бојан Вранић (рођ. 1986) то изнео предлог, према идеји другог српски политиколога, Ненада Кеџмановића (рођ. 1947), да се то учини изразом „изван-спорност“,¹⁹⁶ чиме се указује да је реч о процесу у коме се неком појму дају значења која га стављају изван спорења, док се из њега одстрањују значења која могу бити спорна.

Идеологије се, наиме, као и струје унутар њих, једна са другом такмиче на политичком попришту. Оне то чине оспоравајући или негирајући једна другој поставке, изражене кроз појмове (као и концепте), са којима се не слажу. Слично томе, и унутар самих идеологија неки се појмови и концепти доводе у питање, или се пак чини корак даље, па се они преобликују или пренамењују. Њима се тада придају нека нова значења, која носиоцима и поборницима тих идеологија одговарају (у околностима датог времена и простора — што је увек важно нагласити када се говори о Фриденовој замисли идеологије), или се ти појмови и концепти пак лишвају неких својих значења, из истог разлога. Способност оваквог преобликовања и пренамењивања појмова и концепата Фриден је назвао „деконтестациона моћ“¹⁹⁷ (енг. *decontestative power*).

Међу многобројним примерима процеса деконтестације које је Фриден навео, веома је занимљив пример политичке логике конзервативног америчког новинара и јавног интелектуалца Вилијама Баклија (William Frank Buckley, Jr., 1925—2008):

Бакли је наставио да деконтестира демократију као „ништа више него једно процедурално средство намењено институционализовању политичке слободе“, тиме је пажљиво одвајајући од сродних концепата као што су једнакост или учешће. Напротив, тврдио је, либерали су претоварили демократију „покушавајући алхемичарске опите“ на њој, „преображавајући је у статус Друштва Врлине“. Штавише, тврдио је, употреба уставних средстава, која су и сама израз самоуправе, курталисала би се слободе, јер се либерални конституционализам ослањао на централизовану државну власт. Демократија може успети само у једном „културно хомогеном друштву“, оном у коме влада склад; иначе она није склона стабилности. Једном исправном и корисном опаском, Бакли је приметио да у рукама либерала демократија постаје епистемологија: „демократија ће произвести поуздане политичке истине таман тако као што ће и тржиште поставити договорене економске вредности“. Један оснивачки мит замењен је другим.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Vranić, Bojan (2015) „Političke ideologije i moć kod Majkla Fridena: da li ideologije ukidaju suštinski sporne pojmove?“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 9(14), str. 71—86, str. 72.

Вранић је такође нагласио да не би ваљало говорити о неспорности, јер би се тиме изгубила процесна димензија деконтестације.

¹⁹⁷ Freeden, Michael (2015) *The Political Theory of Political Thinking: The Anatomy of a Practice* (Oxford: Oxford University Press), p. 283.

¹⁹⁸ Freeden, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), pp. 401—402.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Buckley went on to decontest democracy as ‘nothing more than a procedural device aimed at institutionalizing political liberty’, thus carefully removing it from adjacent concepts such as equality or participation. To the contrary, he claimed, liberals overloaded democracy by ‘attempting

Још један занимљив пример деконтекстације који је Фриден навео тиче се Џона Стјуарта Мила (John Stuart Mill, 1806–1873), једног од најважнијих политичких мислилаца либерализма, односно утицаја које су на његову мисао имала искуства која је стекао радећи за Британску источноиндијску компанију (енг. *British East India Company*), која је од 1757. године до ликвидације 1858. године управљала колонијалним поседима Велике Британије у Индији. Током тог рада, Мил је дошао до спознаје да централизација и бирократизација штете општем интересу, па да су оне стога нежељене одлике политичке власти.¹⁹⁹ Још један пример деконтекстације у либерализму (односно у његовој неолибералној идеолошкој грани), Фриден је нашао код аустријско-британског економског и политичког мислиоца, нобеловца Фридриха фон Хајека (Friedrich August von Hayek, 1889–1992), који је из концепта тржишта изузео и потребе и личне заслуге, идеолошки постулирајући деловање на тржишту као комбинацију вештине и среће: „исход за сваког појединца може бити подједнако одређен и околностима које су потпуно изван његове контроле, као и његовим вештинама и трудом.”²⁰⁰

2.3.11. Тома Пикети – идеологија као легитимизација друштвено-економске једнакости и неједнакости

Француски политички економиста Тома Пикети (Thomas Piketty, рођ. 1971) један је од најпознатијих научника који се бави питањима економске неједнакости, тачније речено друштвено-економске неједнакости, који нарочито изучава ове неједнакости у условима глобализације. Светску славу стекао је, и ван академских кругова, када је 2014. године објављен енглески превод његове књиге „Капитал у XXI веку”,²⁰¹ чији је француски изворник објављен 2013. године. Ту славу учврстио је књигом „Капитал и идеологија”²⁰² 2019. године.

Ако је циљ његове прве књиге био да се опише еволуција неједнакости дохода и богатства у индустријским земљама, овај нови рад усредсређује се на постојаност и легитимисање таквих неједнакости. Свако капиталистичко друштво доноси сопствено оправдање за свој посебни скуп имовинских права.²⁰³

alchemical experiments’ on it, ‘transmuting it to the status of the Virtuous Society’. Moreover, he argued, the use of constitutional devices, themselves an expression of self-government, would curtail freedom, because liberal constitutionalism relied on the centralized political power of the state. Democracy could only succeed in a ‘culturally homogeneous society’, one in which harmony reigned; otherwise it was not conducive to stability. In an astute observation Buckley noted that democracy becomes epistemology in the hands of liberals: ‘democracy will render reliable political truths just as surely as the market sets negotiable economic values’. One foundation myth replaced another.”

Дело наведено у цитату: Buckley, Jr., William F. (1968 [1959]) *Up from Liberalism* (New Rochelle, NY: Arlington House), pp. 145, 152–155, 149.

¹⁹⁹ Ibid. p. 153.

²⁰⁰ Hayek, Friedrich A. (1967) *Studies in Philosophy, Politics and Economics* (London: Routledge and Kegan Paul), p. 172. Наведено према: Ibid. p. 306.

²⁰¹ Piketty, Toma (2015 [2013]) *Kapital u XXI veku* (Novi Sad: Akademska knjiga).

²⁰² Piketty, Thomas (2019) *Capital et idéologie* (Paris : Éditions du Seuil).

Обе књиге иначе су за политикологе, историчаре, економисте и социологе прави рудници историјске и компаративистичке грађе.

²⁰³ Jäger, Anton & Dominik Leusder (2021) “The Prophet of Inequality”, *Jacobin*. Доступно на: <https://jacobinmag.com/2020/08/the-prophet-of-inequality> (Приступљено: 17. април 2021).

Идеологију је Пикети у књизи „Капитал и идеологија“ дефинисао као:

[J]едан скуп а приори остваривих [или изводивих, плаузибилних] идеја и дискурса којима се описује како друштво треба да буде устројено [или структурисано]. [...] Нека идеологија је један мање или више кохерентан покушај доношења одговора на изузетно широк скуп питања о жељеном или идеалном организовању друштва.²⁰⁴

Сам Пикети је изричито назначио и нагласио да он идеологију као израз и појам посматра искључиво у његовом позитивном и конструктивном смислу (што се налази на трагу онога приступа који је Фриден назвао позитивистичким емпирицизмом), а према њему идеологија има три димензије – друштвену, економску и политичку.²⁰⁵

Пикети се позабавио идеологијом²⁰⁶ да би уз помоћ тог феномена бацио ново светло на основни предмет свог научног занимања – друштвену и економску неједнакост. Његово полазно становиште јесте да је неједнакост у различитим временима и различитим системима увек имала и подразумевала некакву идеолошку потку. У том контексту, он разликује шест главних категорија различитих идеологија – посматрајући првенствено пропертаристичку (власничку), социјалдемократску и комунистичку, али и трифункционалну (тросталешку корпоративистичку), робовласничку и колонијалистичку – настојећи да реконструише њихову чисту, идеалтипску кохерентност. Наизглед парадоксално, Пикетијев приступ поимању идеологије сродан је марксистичком. Безмало у свему, осим у поимању самог тог израза, његово би се промишљање о идеологији могло посматрати као својеврсни наставак интелектуалног следа који је кренуо од Маркса и Енгелса, па онда преко Грамшија стигао до Алтисера, јер се у Пикетијевом раду разматра улога коју идеологија има у политици, друштву и привреди, као кључни чинилац

Изворни текст (прев. Н. Г.): “If the goal of his first book was to describe the evolution of income and wealth inequality in the industrial countries, this new work focuses on the persistence and legitimation of such inequalities. Every capitalist society comes up with its own justification for a particular set of property rights.”
²⁰⁴ Piketty, Thomas (2019) *Capital et idéologie* (Paris : Éditions du Seuil). p. 4.

Изворни текст на француском језику (прев. Н. Г.): « [U]n ensemble d'idées et de discours *a priori* plausibles visant à décrire comment devrait se structurer la société. [...] Une idéologie est une tentative plus ou moins cohérente d'apporter des réponses à un ensemble de questions extrêmement vastes portant sur l'organisation souhaitable ou idéale de la société.»

У енглеском преводу, Пикетијева дефиниција идеологије гласи: “[A] set of *a priori* plausible ideas and discourses describing how society should be structured. [...] It is an attempt to respond to a broad set of questions concerning the desirable or ideal organization of society.”

Пошто је Пикети ауторизовао превод на енглески језик, који се донекле разликује од француског изворника, није згорег и њега превести на српски:

[J]едан скуп а приори остваривих [или изводивих, плаузибилних] идеја и дискурса којима се описује како друштво треба да буде устројено [или структурисано]. [...] Она је покушај да се одговори на широк скуп питања која се тичу жељене или идеалне организације друштва.

Piketty, Thomas (2020 [2019]) *Capital and Ideology* (Cambridge, Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press), p. 3.

²⁰⁵ Касније у овој дисертацији, у поглављу 5. „Пет историјских таласа настанка и развоја хибридних идеологија“, управо ће ове три димензије феномена идеологије бити сматране основним и обележавајучим димензијама историјских услова и околности различитих епоха, које су узроковале процесе идеолошког хибридизовања.

²⁰⁶ Може се рећи и идеологијама, у смислу поменутог Фриденовог разликовања овог израза у једнини и множини.

легитимизовања односа хегемоније, које он тумачи првенствено кроз односе једнакости и неједнакости. Када се његово промишљање пак посматра са становишта поимања израза идеологија, оно се чини ближим емпирицистичком изучавању идеологије кроз њене манифестације, односно конкретне политичке идеологије, тако да би се онда могло закључити да се Пикетијева мисао у неку руку налази на трагу истраживачког задатка који је поставио Фриден, задатка премошћавања епистемолошког јаза између две главне школе изучавања овога феномена.

2.4. ГЛАВНА РАЗВРСТАВАЊА ПРИСТУПА ДЕФИНИСАЊУ ИДЕОЛОГИЈЕ

Шароликост виђења, тумачења и разумевања идеологије узроковала је настанак разних и различитих дефиниција идеологије, што је онда политикологе навело да их разврставају, односно да класификују различите приступе дефинисању идеологије. Ширина ове теме стога налаже потребу за указивањем на нека значајна разврставања.

2.4.1. Мартин Зелигер – ограничавајућа и укључујућа концепција идеологије

Овде најпре треба истаћи разврставање дефиниција идеологије које је 1976. године увео Мартин Зелигер.²⁰⁷ Он је уочио и објаснио разликовање између две концепције идеологије. Једна је **ограничавајућа** (или ограничена, енг. *restrictive conception*), док је друга концепција идеологије **укључујућа** (енг. *inclusive conception*).

Дефиниције које се користе [...] могу бити подељене у две главне категорије. Једна концепција може бити названа рестриктивном, јер она ограничава концепт [идеологије] на специфичне системе политичких уверења. Друга категорија дефиниција може, предложио бих, бити означена као инклузивна концепција, јер се према њој „идеологија“ примењује на све политичке доктрине. У контексту друштвене и политичке теорије и науке, ова употреба значи да тај концепт обухвата скупове чињеничних и моралних предлога који служе да позиционирају, објасне и оправдају циљеве и средства организованог друштвеног деловања, нарочито политичког деловања, без обзира на то да ли је циљ таквог деловања да очува, надогради, разори или обнови било који дати поредак. Према овој концепцији, идеологија је неодвојива од политике, исто као што је политика неодвојива од идеологије.²⁰⁸

Зелигер је прву концепцију идеологије критиковао, а суштински и одбацивао. У њу је сврстао разне и веома различите мислиоце, којима је заједничко било свођење

²⁰⁷ Seliger, Martin (1976) *Ideology and Politics* (London: George Allen & Unwin).

²⁰⁸ Seliger, Martin (1977) *The Marxist Conception of Ideology: A Critical Essay* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 1.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "The definitions which are in use [...] can be divided into two main categories. One may be called the restrictive conception, because it confines the concept to specific political belief systems. The other category of definitions may, I suggest, be designated the inclusive conception, since according to it 'ideology' is applied to all political doctrines. In the context of social and political theory and science, this usage means that the concept covers sets of factual and moral propositions which serve to posit, explain and justify ends and means of organized social action, especially political action, irrespective of whether such action aims to preserve, amend, destroy or rebuild any given order. According to this conception, ideology is as inseparable from politics as politics from ideology."

феномена идеологије само на неке његове аспекте. Из те визуре критиковао је пејоративно схватање идеологије код Карла Маркса и Фридриха Енгелса као одвећ искључиво. Ту искључивост Зелигер је упоредио са једним такође негативним схватањем идеологије, али негативним на сасвим другачији начин, која се може наћи код западних, првенствено америчких, политиколога хладноратовске ере, који су заговарали тезу о њеном крају (о чему ће такође бити речи у овој дисертацији), а који су овај израз примењивали само на оне идеологије у којима се налази залагање за корените политичке, друштвене и економске промене, па тако и на марксизам (а можда суштински и превасходно на марксизам), док политички и економски систем капитализма у коме су деловали (упрошћено, али не и нетачно речено), нису сматрали обликованим идеологијом либерализма.

Критикујући теоретичаре краја идеологије, он држи да очигледни пад радикалних политичких доктрина не указује на крај идеологије: радикализам не може бити довољан критеријум идеологије, јер је то да ли је нека доктрина радикална или не условна ствар, која зависи од преовлађујуће политичке културе.²⁰⁹

2.4.2. Џон Томсон – критичка и неутрална концепција идеологије

У контексту ове дисертације, вероватно најрелевантнија класификација приступа идеологији јесте она коју је 1984. године дао енглески социолог Џон Б. Томсон (John Brookshire Thompson, рођ. 1954), а која је сродна је и у великој мери подударна Зелигеровој. Ова се класификација чини најрелевантнијом и због своје једноставности и због свог исхода. Томсон је различита разумевања идеологије поделио на две врсте – на критичку и на неутралну концепцију идеологије.²¹⁰ Према **критичкој концепцији идеологије**, она је:

суштински повезана са процесом одржавања несиметричних односа моћи – то јест, са процесом одржавања надмоћи. [...] Она задржава негативне конотације које су овим изразом преношене кроз већи део његове историје и анализу идеологије везује за питање критике.²¹¹

Према Томсоновом виђењу, идеологија је у **неутралној концепцији** лишена вредносне оцене, него је она:

чисто описни израз: говори се о „системима мисли“, о „системима веровања [или уверења]“, о „симболичким праксама“, које се односе на друштвено деловање или политичке пројекте. [...] На темељу ове концепције, нема настојања да се разликује између врста деловања или пројеката које идеологија оживљава; идеологија је

²⁰⁹ Thompson, John B. (1984) *Studies in the Theory of Ideology* (Berkley & Los Angeles: University of California Press), p. 82.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “In criticizing the end of ideology theorists, he submits that the apparent demise of radical political doctrines does not indicate the end of ideology: radicalism cannot suffice as a criterion of ideology, for whether a doctrine is radical or not is a contingent matter which depends upon the prevailing political culture.”

²¹⁰ Ibid. pp. 3–4.

²¹¹ Ibid. p. 4.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “essentially linked to the process of sustaining asymmetrical relations of power – that is, to the process of maintaining domination. [...] It preserves the negative connotation which has been conveyed by the term throughout most of its history and it binds the analysis of ideology to the question of critique.”

присутна у сваком политичком програму, без обзира на то да ли је тај програм усмерен ка очувању или преобликовању друштвеног поретка.²¹²

Томсон се у својој књизи „Истраживања теорије идеологије“ из 1984. године определио за критички угао у разумевању идеологије, сматрајући да је њено изучавање неодвојиво од опште друштвене теорије, чији предмет, између осталог, чине и односи између различитих деловања, установа, моћи и надмоћи.²¹³

2.4.3. Синиша Малешевић – структуралистички и постструктуралистички приступи идеологији

Следеће важно класификовање приступа идеологији изложио је српско-ирски политиколог Синиша Малешевић (Siniša Malešević, рођ. 1969). Он је ове приступе прво поделио на структуралистичке и постструктуралистичке, а онда је и структуралистичке приступе даље разврстао у три различите и међусобно супротстављене научне традиције – марксистички, функционалистички и антрополошки структурализам.²¹⁴ Малешевић је то учинио у чланку насловљеном „Рехабилитовање идеологије после постструктурализма“, објављеном 2002. године у зборнику радова „Идеологија после постструктурализма“, који је приредио заједно са британским политичким филозофом Ианом Макензијем (Iain MacKenzie). Малешевић је на овоме месту критиковао све побројане приступе, позвавши се у својој критици на тврдњу британског социолога Антонија Гиденса (Anthony Giddens, рођ. 1938) да су и структурализам и постструктурализам мртве мисаоне традиције.²¹⁵ Овде је Малешевић стога позвао и на потребу за формулисањем нове теорије идеологије, којом би биле превазиђене мањкавости ранијих теоријских приступа.

У традицији **марксистичког структурализма**, идеологија се посматра кроз категорију доминације, а главни чиниоци политичког живота су држава и привреда. Држава се, као репресивни апарат, овде сматра средством доминације, као и главним делатником политике, а идеологија се у овом приступу посматра искључиво везано за државу. Држава се својим идеолошким апаратом²¹⁶ користи да кроз идеологију да наметне доминацију, а та је доминација у функцији наметања легитимности постојећег економског система, капитализма.

²¹² Ibid.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “purely descriptive term: one speaks of ‘systems of thought’, of ‘systems of belief’ of ‘symbolic practices’ which pertain to social action or political projects. [...] No attempt is made, on the basis of this conception, to distinguish between the kinds of action or projects which ideology animates; ideology is present in every political programme, irrespective of whether the programme is directed towards the preservation or transformation of the social order.”

²¹³ Ibid. p. 127.

²¹⁴ Malešević, Siniša (2002) “Rehabilitating Ideology After Poststructuralism”, in: Siniša Malešević Siniša & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), pp. 87 – 88.

²¹⁵ Giddens, Anthony (1987) “Structuralism, Post-Structuralism and the Production of Culture”, in: Anthony Giddens & Jonathan H. Turner (eds) *Social Theory Today* (Cambridge: Polity Press). Наведено према: Malešević, Siniša (2002) “Rehabilitating Ideology After Poststructuralism”, in: Siniša Malešević & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), p. 98.

²¹⁶ Altiser, Luj (2015 [1970]) *Ideologija i državni ideološki aparati* (Loznica: Karpos).

[X]егемонија капиталистичке државе одржава се кроз идеолошке државне апарате, који су сами везани за доминантне начине производње у неком (капиталистичком) друштву.²¹⁷

За разлику од погледа класичног марксизма на идеологију, који је посматра кроз призму класне борбе, структуралистички марксизам у средиште ставља структурне детерминанте, као што је капитализам.

Према Малешевићу, у **функционалистичком структурализму** се на идеологију не гледа кроз економију, него се она сматра нормативним вредносним системом, без кога не само да нема друштвене кохезије, него нема ни функционисања друштва на исправан начин. Ту идеологија није виђена као нешто наметнуто, него као нешто нужно, без чега нема ни сâмог друштва, што је у складу са идејама пољско-британског антрополога Бронислава Малиновског (Bronisław Kasper Malinowski, 1884 – 1942), који је мит сматрао светом причом, чија је улога да обезбеди практично оправдање односа и праксе у неком друштву. Италијански политиколог Ђовани Сартори (Giovanni Sartori, 1924 – 2017) идеологију је сматрао политичким делом система веровања.²¹⁸ Функционалистички структурализам је у сагласности са марксистичким структурализмом у тврдњи да идеологија извире из колективитетâ, али је разлика у томе што се у њему ти колективитети не посматрају као међусобно антагонистички.

Методолошко полазиште **антрополошког структурализма** је у лингвистици, односно у структуралној анализи, која се онда примењује и на друштвене односе. Тако је идеологија (као и мит) овде поимана као логички модел, чија је сврха премошћавање супротности и неусаглашености између природе и културе. Према виђењу антрополошког структурализма, идеологија функционише независно од индивидуалне свести. Малешевић је ово описао речима француског антрополога и етнолога Клода Леви-Строса (Claude Lévi-Strauss, 1908 – 2009), једног од утемељитеља структурализма, да се циљ структуралне анализе налази у томе да покаже како митови делују у људским умовима без њихове свести о томе, а не у томе да покаже како људи мисле у митовима.²¹⁹ Притом, нема значајне разлике између митолошких и идеолошких садржаја у односу на друге садржаје, него они делују на сличан начин и по сличним начелима логике, а такође имају и сличне структуралне обрасце. За разлику од два претходно поменута структуралистичка приступа, код антрополошког структурализма економски односи немају готово никакав значај, а за разлику од функционализма код њега нема ни помена о интегративној улози идеологије у друштву.

²¹⁷ Malešević, Siniša (2002) "Rehabilitating Ideology After Poststructuralism", in: Siniša Malešević & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), pp. 88 – 89.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "[T]he capitalist state hegemony is maintained through ideological state apparatuses, which are themselves tied to the dominant modes of production in a particular (capitalist) society."

²¹⁸ Sartori, Giovanni (1969) "Politics, Ideology and Belief Systems", *American Political Science Review* 63(1), pp. 398 – 411. Наведено према: Ibid. p. 89.

²¹⁹ Lévi-Strauss, Claude (1975) *The Raw and the Cooked* (New York: Harper and Row), p. 12. Наведено према: Malešević, Siniša (2002) "Rehabilitating Ideology After Poststructuralism", in: Siniša Malešević & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), p. 90.

Малешевић је међу **постструктуралистима** (такође називаним и постмодернистима), иначе по много чему различитим и разнородним, нашао једну главну тачку слагања о идеологији, а она је да сви они одреда одбацују и сâм концепт идеологије. Најзначајнији међу тим мислиоцима, француски филозоф Мишел Фуко (Michel Foucault, 1926–1984), наместо концепта идеологије увео је концепт дискурса (фр. *discourse*), који је на знатно нижем нивоу уопштавања, па је самим тим и знатно мање тоталистички и универзалистички концепт него што је то идеологија. Тако конципирани, дискурси такође не функционишу у дихотомним категоријама тачног и нетачног. Дискурси служе сазнавању тога како неке конкретне идеје и пракса која их прати функционишу у контекстима и како се односе према моћи, а не да ли су исправне и доказиве. Фукоов не мање познати земљак, филозоф Жан Бодријар (Jean Baudrillard, 1929–2007) у овоме је отишао још корак даље, јер је и сâме дискурсе сматрао тек испразним концептима, „симулакрумима“ (што је израз који је он увео), а да нема смисла чак ни покушавати да се докучи истина коју они скривају, па да су због тога моћ и власт увек у складу и са идеолошким дискурсима и са дискурсима о идеологији. Бодријар је сматрао да човечанство живи у постмодерном добу, у коме је свако људско деловање индивидуално и изоловано, лишено икаквог дубљег значења. Такође је сматрао да су у томе добу сва друштвена дешавања некохерентна и неразумљива, а да је сва стварност издељена и изломљена. Такав свет стога није у зависности од привредне производње (као што то сматрају марксисти), него од производње и размене слика, знакова и података, који су пак и сами без свог изворног значења и који не откривају стварност, па тако онда стварности више и нема, него само „хиперстварности“ (фр. *hyperréalité*), која се пак лако може фалсификовати. Трећи француски постмодернистички филозоф, Жан Франсоа Лиотар (Jean-François Lyotard, 1924–1998), овоме је додао да у постмодерном свету нема више места за концепт разума који је породило просветитељство, него да у њему опстају различите стварности које се међу собом чак и не разумеју. У његовој концепцији постмодерног света оперише се изразима као што су „језичка игра“ (фр. *jeu de langage*)²²⁰ и „метанаратив“ (фр. *métarécit*), а ту пак нема места ни идеологији ни идеолошкој критици.

Малешевић је међу мислиоце донекле блиске постструктуралистима уврстио и можда најпознатији политиколошки брачни пар нашег времена – Аргентинца Ернеста Лаклауа (Ernesto Laclau, 1935–2014) и Белгијанку Шантал Муф (Chantal Mouffe, рођ. 1943). Ово двоје политичких мислилаца, чију је мисао Малешевић описао као постмарксистичку и постсенцијалистичку, у заједнички писаној књизи „Хегемонија и социјалистичка стратегија“²²¹ изнели су критику класичног марксистичког гледања на друштвене идентитете (а самим тим и на класне идентитете) као на учвршћене категорије. Уместо тога, они су предложили посматрање друштвених идентитета као суштински ситуационих, па стога и зависних од различитих друштвених односа. Пролетаријат њих двоје такође нису сматрали привилегованом класом, нити су пак сматрали да уопште има било каквих „привилегованих субјеката историје, било да су

²²⁰ Овај израз изворно је настао на немачком језику (*Sprachspiel*), а увео га је аустријско-британски филозоф Лудвиг Витгенштајн (Ludwig Josef Johann Wittgenstein, 1889–1951).

²²¹ Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe (1985) *Hegemony and Socialist Strategy* (London: Verso).

то класе, нације или нешто друго.”²²² Малешевић је, међутим, нашао да је њихово разумевање концепта дискурса знатно шире од Фукоовог, Бодријаровог и Лиотаровог, у томе што га:

дефинишу [...] као „структурисану тоталност која исходи из праксе артикулисања”, где је праксе артикулисања „било која праксе која успоставља однос међу елементима тако да је њихов идентитет измењен као исход праксе артикулисања”.²²³

Лаклау и Муф су свако друштвено деловање сматрали дискурзивно конструисаним, јер појединци свој друштвени положај мењају спрам дискурса, па тако онда ни друштвене формације састављене од тих појединаца нису вечне, него тек делимично учвршћене. Тако су сматрали да друштва и нема као стабилне формације, него да у њему постоје непрестани покушаји дискурзивног артикулисања. Сматрали су пак да пракса артикулисања има своју материјалну и видљиву димензију, изражену кроз ствари попут институција, организација или ритуалне праксе.

Малешевић је идентификовао три заједничке тачке постструктуралистичког приступа идеологији, а то су три одбацивања:

1. одбацивање самога концепта идеологије у корист неких других концепата, својих, као што су „дискурс”, „симулакрум”, „језичка игра” или „метанаратив”;
2. одбацивање разликовања између тачног и нетачног, односно научног и ненаучног, у посматрању и изучавању друштвеног деловања, уз релативизовање сваке могуће тврдње као дискурзивне и ситуационе, па тиме и једнаке и равноправне;
3. чврсто и доследно одбацивање есенцијализма, позитивизма и универзализма.

Сам Малешевић није пружио нову теорију идеологије, за коју је изрекао да је преко потребна данашњој политикологији, али је зато предложио њене параметре. То је учинио тако што је најпре дефинисао потребе које новом теоријом идеологије треба задовољити, као и услове за њихово задовољење. Малешевић је као превасходну потребу истакао „помирење објашњавајућих вредности теорија идеологије са идејама и критикама постструктурализма.”²²⁴ Као највећу и суштинску препреку задовољења ове потребе, он је навео питање да ли је ово помирење уопште и могуће спроводити полазећи са становишта позитивизма, универзализма и покушаја изградње метатеорије, а да се истовремено задржи и објашњавајући концепт идеологије. Према Малешевићу, то ће бити могуће једино коренитим преформулисавањем сâмога

²²² Malešević, Siniša & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), p. 94.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “privileged historical subjects, whether these be classes, nations or something else.”

²²³ Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe (1985) *Hegemony and Socialist Strategy* (London: Verso), p. 105. Наведено према: Ibid.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “They define discourse as a ‘structured totality resulting from the articulatory practice’, where an articulatory practice is ‘any practice establishing a relation among elements such that their identity is modified as a result of the articulatory practice’.”

²²⁴ Malešević, Siniša & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), p. 89.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “reconciling the explanatory merits of ideology theories with the ideas and critique of poststructuralism.”

концепта идеологије, тако да овај концепт буде одвојен од три различите перспективе, које је он назвао трима опсесијама — прво од марксистичке опсесије „економијом неистине“, затим од структуралистичке опсесије латентним и појавним обрасцима, а на крају и од постструктуралистичке радикално релативистичке опсесије „слављењем разлика“. Поврх тога, Малешевић је истакао да нови концепт идеологије треба да буде раздвојен и од опседнутости сва три ова правца структуром и макро нивоом анализе. Томе је као услове додао и три помака, неопходна да би теорија и концепт идеологије били, како је рекао, рехабилитовани:

(1) померити теорију идеологије од приступа усредсређеног на структуру ка приступима који су више усредсређени на деловање; (2) померити нагласак са функције на облик и садржај идеологије и тако развити боља истраживачка средства за анализу идеологије; и (3) применити ова истраживачка средства на изучавање различитих артикулација идеологије, међу којима је најважније разликовање нормативне (званичне) и делатне идеологије (то јест, идеологије као институционализованог наратива).²²⁵

Треба додати још и да је Малешевић, као свој намеравани допринос будућој теорији идеологије коју сматра потребном, увео и разврставање идеологија на нормативне и оперативне. Прецизније речено, он је увео разликовање између два нивоа на којима идеологије функционишу — нормативног, који је званичан, и оперативног нивоа, који пак представља функционисање идеологија у пракси.²²⁶

*
* *
*

После прегледа разноликости и ширине мноштва различитих и разнородних разумевања, тумачења и одређивања појма идеологије, као и њихових разврставања по различитим приступима, на ред долази и излагање о поимању феномена идеологије у овој дисертацији, а о томе ће бити речи у поглављу које следи.

²²⁵ Malešević, Siniša (2002) "Rehabilitating Ideology After Poststructuralism", in: Siniša Malešević & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), p. 100.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "(1) to move the theory of ideology from structure-centred approaches towards more agency-centred approaches; (2) to shift the emphasis from the function to the form and content of ideology and in this way to develop better research tools for the analysis of ideology; and (3) to apply these research tools to the study of the different articulations of ideology, among which the most important is the distinction between normative (official) and operative ideology (that is, ideology as an institutionalised narrative)."

²²⁶ Ibid. pp. 105–107.

3. РАЗУМЕВАЊЕ ПОЈМА ИДЕОЛОГИЈЕ И ЊЕГОВА МИНИМАЛНА ДЕФИНИЦИЈА

Ово поглавље посвећено је изношењу и разјашњавању тога шта се у овој дисертацији подразумева под изразом „идеологија”, односно излагању и образлагању онога приступа разумевању и тумачењу политичког феномена идеологије који је овде одабран и, коначно, предлогом одређења сâмог тог израза, као оперативног појма (односно употребљивог, радно способног појма²²⁷) који се даље може користити и примењивати на политичке појаве које се могу назвати идеолошким. До тога разумевања, тумачења и одређења долази се настојањем да се пронађе и формулише минимална дефиниција појма идеологије. Већ сада се може рећи да та минимална дефиниција гласи овако: **Идеологија је скуп политичких идеја о начелима устројства заједнице, чија је сврха да надахне спровођење тих идеја и да их оправда.** Пут до ове минималне дефиниције биће детаљније описан на страницама које следе, а то је и сврха овог поглавља.

3.1. ПРИСТУП ДЕФИНИСАЊУ ИДЕОЛОГИЈЕ У ОВОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

У овој дисертацији се појму идеологије приступа вредносно неутрално, као дескриптивном епистемолошком средству. Ако се то оријентише према теоретичарима чији су погледи на идеологију представљени у претходном поглављу, може се рећи да се овде следе погледи на идеологију које је обликовала интелектуална и аналитичка баштина којој припадају погледи на идеологију које су изражавали Карл Манхајм, Клифорд Герц, Филип Конверс, Мајкл Фриден и Тома Пикети, а донекле и Мартин Зелигер и Пол Рикер.²²⁸ Ако се разумевање феномена идеологије у

²²⁷ Šušnjić, Đuro (1999) *Metodologija: Kritika nauke* (Beograd: Čigoja štampa), str. 46.

²²⁸ Потребно је такође нагласити да ово нипошто не значи одбацивање онога што су о идеологији писали Карл Маркс, Фридрих Енгелс, Антонио Грамши, Луј Алтисер и Ђуро Шушњић. Ако се у овој

овој дисертацији сврста према раније изнетим класификацијама приступâ том разумевању, онда се може рећи да је разумевање овога феномена подобно ономе што је Џон Томсон именовао неутралном концепцијом идеологије.²²⁹ Два су разлога за заузимање вредносно неутралног приступа појму идеологије, а оба су методолошке природе, тачније речено епистемолошке.

Први разлог лежи у становишту да је природа концепцијске неутралности у изучавању феномена идеологије епистемолошка, а не вредносна. Сазнајна неутралност нипошто није исто што и етичка индиферентност. У прилог овоме иде разумевање Манфреда Штегера, иначе једног од најзначајнијих савремених теоретичара глобализације, о чијој ће мисли стога бити још речи у овој дисертацији, који неутралну концепцију идеологије не види као нешто што нужно подразумева уздржавање од вредносног суда о ономе што нека конкретна политичка идеологија предлаже, јер таква вредносна неутралност и суво истицање „чињеница“ (ову реч је међу наводнике ставио је Штегер) „може да замагли или игнорише нормативне аспекте, кључне за стицање разумевања предметне појаве.“²³⁰ Значај и допринос овако унапређене неутралности у конципирању идеологије поткрепио је позивањем на Мајкла Фридена, записавши како она истраживачима омогућава да истовремено, целовито и критички тумаче установе, праксу и обрасце друштвене мисли.²³¹ Најдрастичнији међу неколико примера које је навео тиче се проучавања нацизма кроз призму неутралне концепције идеологије, јер почетно признање неког истраживача да идеологија немачког нацизма на функционалној равни делује исто као и идеологија немачког либерализма, тог истраживача не би требало да спречава да успостави критички и етички однос према геноцидности нацистичке идеологије.²³²

Други разлог тиче се сâмог предмета ове дисертације. Генеза овде изучаваних савремених идеологија и идеолошких тенденција, које су у овој дисертацији назване хибридни, као и суштински разлози њиховог настајања, налазе се управо у њиховом супротстављању и упућивању изазова постојећим, несиметричним, односима моћи (што пак нипошто не значи да неке од њих не би опет и сâме тежиле успостављању неких нових несиметричних односа моћи). Тим идеологијама и идеолошким тенденцијама заједничко је да на различите начине доводе у питање и легитимност и постојање различитих облика политичке, економске, друштвене и културне надмоћи који постоје у данашњем глобализованом свету. Оне са тих полазишта последњих

дисертацији нешто епистемолошки одбацује, то је постструктуралистичко одбацивање концепта идеологије.

²²⁹ Томсонова класификација овде је узета као пример, али је важно истаћи да је он само један од многих аутора који су писали о неутралној концепцији идеологије.

Cf. Brown, Laurence B. (1973) *Ideology* (Harmondsworth: Penguin Books).

Cf. Hamilton, Malcolm B. (1987) "The Elements of the Concept of Ideology", *Political Studies*, XXXV(1), pp. 18–38.

²³⁰ Steger, Manfred B. (2008) *The Rise of the Global Imaginary: Political Ideologies from the French Revolution to the Global War on Terror* (Oxford: Oxford University Press), p. 4.

²³¹ Cf. Freedman, Michael (2005) "Confronting the Chimera of a 'Post-Ideological' Age" *Critical Review of International and Social Political Philosophy*, 8(2), p. 262. Наведено према: Ibid.

²³² Steger, Manfred B. (2008) *The Rise of the Global Imaginary: Political Ideologies from the French Revolution to the Global War on Terror* (Oxford: Oxford University Press), p. 4.

деценија ступају на политичко и идеолошко поприште. На томе се попришту боре и такмиче за наклоност и подршку појединаца и друштвених група незадовољних постојећим облицима политичке, економске, друштвене и културне моћи и надмоћи.

Овде на памет пада језичка разлика, коју су приметили различити аутори,²³³ између идеологије (у једнини) и идеологија (у множини). На први поглед, предмет ове дисертације ближи је потоњем поимању. Такав приступ увелико наликује Зелигеровој ограничавајућој концепцији идеологије, као и ономе који је Фриден именово позитивистичким емпирицизмом (енг. *positivist empiricism*),²³⁴ а који је настао у америчкој политикологији и „усредсређује се на конкретан феномен идеологија, пре него на категорију идеологије.”²³⁵ У позитивистичким емпирицизму:

Идеологија се више не сматра одступањем од перцепције или разумевања; уместо тога, позитивистички емпирицизам везан је за идентификовање и истраживање широко распрострањене друштвене појаве: постојања организованих, артикулисаних и свесно држаних система политичких идеја које садрже веровања, ставове и мишљења, премда су и латентна веровања такође укључена.²³⁶

Приступ у овој дисертацији се, међутим, од америчког позитивистичког емпирицизма разликује утолико што се не концентрише само на идентификовање, именовање и разврставање конкретних, појавних идеологија, него увек води рачуна о разнородним функцијама феномена идеологије у политичком, друштвеном и економском животу људске заједнице.

Овде је важно осврнути се на пет начела на којима је Фриден поставио своје истраживање феномена идеологије,²³⁷ а и сâмо његово разумевање овога феномена можда се понајбоље види баш кроз ту призму. Он је *прво* истакао важност повезаности идеологија са друштвеним групама, које нису нужно класне, а које их производе, којима су намењене и које их конзумирају. Његово *друго* начело јесте да идеологије имају читав спектар улога без којих друштва тешко могу функционисати, а као примере Фриден је навео легитимизовање, интегрисање, социјализацију, постављање ствари у неки редослед и поредак, поједностављивање и оријентисаност на делање. *Треће* Фриденово начело каже да су идеологије:

свеprisутни облици политичког размишљања [...] који одражавају разнолике перцепције, неразумевања и концептуализовања постојећих или замишљених друштвених светова.²³⁸

²³³ Freeden, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), *passim*.

²³⁴ Ibid. p. 15.

²³⁵ Ibid.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “it concentrates on the concrete phenomenon of ideologies rather than the category of ideology.”

²³⁶ Ibid.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “No longer is ideology regarded as an aberration of perception or of understanding; instead, a positivist empiricism is harnessed to identify and investigate a widespread social phenomenon: the existence of organized, articulated, and consciously held systems of political ideas incorporating beliefs, attitudes, and opinions, though latent beliefs are also included.”

²³⁷ Ibid. pp. 22 – 23.

²³⁸ Ibid. p. 22.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “ubiquitous forms of political thinking, reflecting [...] variegated perceptions, misperceptions, and conceptualizations of existing or imagined social worlds.”

Тиме је он рекао да овај феномен свакако треба именовати у једнини (идеологија), али да је од највеће важности да се посматрају његови појавни облици у множини (идеологије), критикујући тиме теоретичаре који идеологију разматрају као поглед *на свет*, а не као појаву *у свету*. Фриденово *четврто* начело тиче се неизбежности постављања идеологије у однос према моћи (или према власти²³⁹), „[j]ер колико год идеологије оправдавају поједине политичке одлуке и подстичу политичко деловање, оне се позивају на моћ [или власт²⁴⁰] као утицај и усмерење људских бића.”²⁴¹ *Пето* начело јесте да су идеологије самосвојни производи људске мисли, који се не могу посматрати ни уопштавати као догматизовани, затворени и апстрактни системи. Такво уопштавање Фриден је сматрао идеолошким производом хладноратовске епохе, мислећи тиме на оштра идеолошка сучељавања која су одликовала тај историјски период. Теоријски приступ изучавању идеологије назвао је одвећ унифицираним (могло би се рећи и апстрактним), односно немим пред природом и облицима конкретних идеологија, као и пред разликама између њих. Истраживање ограничено само на конкретне идеологије критиковао је пак као спутано, због његове недовољне аналитичности спрам сâмог концепта идеологије, што онда за неизбежну последицу има одвећ често ограничавање истраживања на пуко класификовање различитих идеологија. Себи је стога поставио задатак да премости тај епистемолошки јаз, што је чинио морфолошким приступом идеологији, о коме ће овде нешто касније бити речи. Ова дисертација, по природи ствари, не може ипак претендовати на ту амбицију, али је тај Фриденов циљ увек био на уму током њеног писања, као уосталом и свих пет његових наведених начела.

3.2. ПРЕДЛОГ МИНИМАЛНЕ ДЕФИНИЦИЈЕ ИДЕОЛОГИЈЕ

Дефинисањем, реч „идеологија” постаје појам „идеологија” — и то онакав појам који је Шушњић назвао описним, односно радно способним појмом.²⁴² Радно способним, ради јасноће и разумевања шта се у овој дисертацији њиме описује и шта се под њиме подразумева.

Већ је истакнуто да ће, и објашњено због чега ће, идеологија у овоме раду бити посматрана кроз визуру онога што је Томсон назвао неутралном концепцијом

²³⁹ Фриден је овде употребио енглеску реч „паур” (*power*) која је хомоним за појмове моћ и власт. Чини се да у овом случају она на српски језик подједнако тачно може бити преведена и једним и другим појмом.

²⁴⁰ Енглеска реч „паур” (*power*) може се на српски језик превести и као „моћ” и као „власт”, зависно од контекста њене употребе. Некада је из контекста јасно које од ова два значења треба придати некој конкретној употреби ове речи, али није увек тако. У овом случају, делује да се ради о моћи, али због извесне дозе амбивалентности, која је овде ипак присутна, треба поменути да постоји и друго могуће значење.

²⁴¹ Ibid. p. 23.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “For inasmuch as ideologies justify certain political decisions and encourage political action, they evoke power as the influence and direction of human beings.”

²⁴² Šušnjić, Đuro (1999) *Metodologija: Kritika nauke* (Beograd: Čigoja štampa), str. 46.

идеологије,²⁴³ али уз истовремено вођење рачуна и о Фриденовом епистемолошком циљу премошћавања јаза између теоријског и емпиријског проучавања идеологије. Не чини се да је нарочито тежак научни задатак да се из обиља до сада формулисаних дефиниција идеологије пажљиво одабере једна, којом ће бити дато објашњење шта се под идеологијом подразумева у овој дисертацији.

Овде се ипак другачије поступа, јер се чини да би било методолошки и епистемолошки најсврхисходније да се развије и изложи предлог једне минимална дефиниције идеологије, односно дефиниције којом би феномен идеологије био представљен и тумачен само оним елементима који су за његово разумевање нужни и незаобилазни. Уз поштовање картезијанског²⁴⁴ начела да ствари у науци треба разјаснити и разликовати (лат. *clare et distincte*), овим најпре треба да буду испуњена два разлога сваког дефинисања:

1. да нека појава буде објашњена на начин који је тачан (и довољно тачан и потпуно тачан) и
2. да она буде јасно разграничена од других појава, пре свега од оних које су јој сличне и са којима може бити погрешно идентификована.

У случају минималне дефиниције томе се може додати још један разлог:

3. да се њеном прецизношћу дође до најмањег заједничког дефинишућег садржаоца, тако да би изостављање ма којег дела дефиниције она престала да дефинише посматрану појаву.

Разлог за ово последње налази се управо у мноштву теоријских приступа идеологији и обиљу њених појавних облика.

Минималним дефинисањем неке појаве, дакле, треба да буду испуњена три услова. Она мора бити довољно:

1. **обухватна** — тако да у њу може да уђе свака манифестација дефинисане појаве. У овом случају, дефиниција мора бити формулисана тако да њоме буде обухваћене и феномен идеологији и свака конкретна идеологија;
2. **искључива** — тако да у њу не може да уђе нека друга појава. У овом случају, дефиниција мора бити довољно јасна да се њоме не може ни одредити ни описати нешто што није идеологија;
3. **шкрта на речима** — тако да сваки оскуднији опис и одређење буду недовољно прецизни и недовољно тачни. Ова шкртост у дефинисању не користи се тек зарад естетике израза нити језичке економије, него да би одузимањем било ког дела, ма и слова, она престала да дефинише посматрану појаву. У овом случају, дефиниција идеологије мора бити формулисана тако да би изостављањем неког њеног дела она престала да дефинише идеологију.

Минимално дефинисање надахнуто је законом шкртости (лат. *lex parsimoniae*) или Окамовим бријачем (лат. *novacula Occami*) — методолошким начелом према коме при објашњавању треба одстрањивати („обријати“) све оно што томе објашњавању није нужно и неопходно. Ово начело названо је по средњовековном енглеском

²⁴³ Thompson, John B. (1984) *Studies in the Theory of Ideology* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press), pp. 3–4.

²⁴⁴ Придев „картезијанско“ долази од полатињене верзије презимена француског филозофа и математичара Ренеа Декарта (лат. *Renatus des Cartes*, фр. *René Descartes*, 1596–1650).

схоластичком и номиналистичком философу и теологу, фрањевачком монаху Виљему Окамском (лат. *Gulielmus Occamus*, енг. *William of Ockham* или *Occam*, сса. 1287–1347). Закон шкртости најчешће је формулисан изреком да ствари не треба умножавати ако није нужно (лат. *Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*).²⁴⁵ Упркос увреженој и неретко понављаној заблуди, ова реченица није пронађена нигде у Окамовим списима. Британски спинални хирург Вилијам Торберн²⁴⁶ (*Sir William Thorburn*, 1861–1923) установио је да она потиче тек из 1639. године, безмало три века после смрти Виљема Окамског, када ју је први употребио ирски римокатолички теолог, исто фрањевац, Џон Панч (енг. *John Punch* или *Ponce*, лат. *Johannes Poncius*, 1603–1661). Торберн је пак и сâм потврдио да ова изрека заиста одражава становиште Виљема Окамског, али и да је ово становиште он суштински изразио једном другом максимом – да се нешто узалуд чини употребом више средстава, ако се то исто може учинити употребом мање средстава²⁴⁷ (лат. *Frustra fit per plura, quod potest fieri per pauciora*). Он је на овоме месту изнео и претпоставку да израз „закон шкртости” вероватно потиче из 1852. године, од шкотског философа барона Вилијама Хамилтона (*Sir William Hamilton*, 9th Baronet, 1788–1856), док се пре њега у овом смислу није говорило о шкртости, него о штедљивости (лат. *frugalitas*). Торберн је такође утврдио да је и израз „Окамов бријач” дошао из истог Хамилтоновог пера, вероватно надахнутог Кондијаковим изразом „номинални бријач” (фр. *rasoir des nominaux*, лат. *novaculum nominalium*) из 1746. године.

Важно је напоменути да се, овде и овако формулисаној минималној дефиницијом идеологије, не негирају разне раније дефиниције, на које истраживачи историје идеја могу наићи, нити се претендује на њихово превазилажење. Овим окамовским

²⁴⁵ Потписник ових редова и раније се користио оваквим методолошким приступом, када је у свом магистарском раду настојао да осмисли минималну дефиницију корпоративизма. Гајић, Новак (2016) *Корпоративизам и демократија* (магистарска теза, Универзитет у Београду). Неки налази тог магистарског рада доцније су објављени, а овде може бити цитиран део у коме се говори о потреби за минималном дефиницијом:

Да би се том разумевању приступило, потребно је разгртање различитих наслага налеглих на корпоративизам и окамовско [...] нишањење суштине овог феномена. Тиме треба доћи до његове минималне дефиниције, која целовито указује на суштину корпоративизма, не изоставивши ниједан њен елемент, а без онога што га некад одликује, а некад не. На пример, корпоративизам има тесну везу с органицизмом. Често је политички израз органицистичког погледа на људску заједницу, али не и увек, тако да органицизам не може бити коришћен за дефинисање корпоративизма, а слично је и са појавама као што су интерес и друштвени уговор. Корпоративизам се такође не може сводити на економију, иако је она веома важна сфера његовог испољавања. Корпоративизам јесте израз плуралности привреде и друштва, али је чвршће структурисан од плурализма. Не може се описивати ни кроз призму идеологије, јер „може имати многе облике, леве и центристичке као и десне, хришћанске као и секуларне, социјалистичке као и фашистичке” (Wiarda 1997, 12).

Гајић, Новак (2020) „Сложеност корпоративизма и тешкоће његовог разумевања и одређења”, *Српска политичка мисао*, XXVII(3), стр. 243–267, стр. 263–264.

Дело наведено у цитату: Wiarda, Howard J. (1997) *Corporatism and Comparative Politics: the other great “ism”* (London: M.E. Sharpe).

²⁴⁶ Као ратни хирург, у чину пуковника, Торберн је током Првог светског рата лечио рањенике и на Солунском фронту.

²⁴⁷ Thorburn, William M. (1918) “The Myth of Occam’s Razor” *Mind* XXVII(3), pp. 345–353.

приступом се из феномена идеологије нипошто не искључује нити одбацује све оно друго²⁴⁸ што су му кроз историју идеја разни мислиоци придавали и чиме су га одређивали. Минималним дефинисањем се, трагањем за поменутиим најмањим заједничким дефинишућим садржаоцем, настоји изналажење формулације која је довољна да идеологију опише и одреди, тако да дефиниција може да се користи за сва испољавања ове појаве, односно да може да их обухвати.

3.2.1. Садржај и сврха – основни и незаобилазни елементи за дефинисање идеологије

Уз надахнуће путевима долажења до одређења идеологије које су одабрали аутори попут Шушњића или Фридена, за формулисање ове минималне дефиниције потребно је најпре пронаћи и истаћи нужне, минималне, елементе идеологије. Ту се издвајају два основна и незаобилазна елемента – *садржај* идеологије и *сврха* идеологије. Садржај идеологије казује шта њу чини, а њена сврха казује чему она служи, односно на који начин испуњава разлог свога постојања. Овакво идентификовање и издвајање незаобилазних елемената идеологије може се сматрати и посматрати блиским, мада не и сасвим истоветним, разликовању темељног и делатног слоја идеологије које је увео Зелигер.

²⁴⁸ Пример једне по садржају обимне и веома обухватне дефиниције идеологије може се наћи код Ендруа Винсента:

[И]деологије су тела концепата, вредности и симбола која садрже концепције људске природе и стога указују на то шта је људима могуће или немогуће да постигну; на критичка размишљања од природи људског међудејства; на вредности које људи треба или да одбијају или којима треба да теже; и на исправне техничке аранжмане друштвеног, привредног и политичког живота који испуњавају потребе и интересе људских бића. Идеологије стога настоје да људима и *описују* и *прописују*. Ове су две тенденције испреплетане у идеологији. Намена идеологија, такође, није само да легитимизују неке делатности или аранжмане, него и да укључе појединце, омогућујући им да се сабирају око неких кључних концептуалних тема, као и да групама омогуће да броде царством политике. Свака идеологија без двоумљења има неке кључне формалне теме; међутим, све такве теме склоне су мењањима и често веома различито тумачене у школама унутар сваке идеологије. Њих ја стога зовем *формалним темама*, докле год оне суштину и снагу стичу само у контексту аргумената различитих школа унутар идеологија.

Vincent, Andrew (2010) *Modern Political Ideologies. Third Edition* (Oxford: Wiley-Blackwell), p. 18.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “[I]deologies are bodies of concepts, values and symbols which incorporate conceptions of human nature and thus indicate what is possible or impossible for humans to achieve; critical reflections on the nature of human interaction; the values which humans ought either to reject or aspire to; and the correct technical arrangements for social, economic and political life which will meet the needs and interests of human beings. Ideologies thus claim both to *describe* and to *prescribe* for humans. The two tendencies are intermingled in ideology. Ideologies are also intended not only to legitimate certain activities or arrangements, but also to integrate individuals, enabling them to cohere around certain core conceptual themes, and to enable groups to navigate the political realm. Each ideology undoubtedly has certain core formal themes; however, all such themes are mutable and often interpreted in very different ways by schools within each ideology. I therefore call these *formal themes*, insofar as they gain substance and force only in the context of the arguments of the differing schools within ideologies.”

3.2.1.1. Садржај идеологије

Садржај идеологије чине, пре свега, идеје о начелима обликовања и организовања људске заједнице, односно њеног устројства. Те идеје су, дакле, политичке идеје. Када се овде говори о обликовању и организовању људске заједнице, превасходно је реч о политичком обликовању и организовању, али такође и о друштвеном и економском, у оној мери у којој друштво и привреда (другим речима – друштвени и привредни односи) имају и политичке аспекте, односно онолико колико се они и политички испољавају.²⁴⁹ Такође је важно истаћи да се у садржају идеологије налазе начела политичког обликовања и организовања, али не и појединачне политичке мере. Сликвито речено, многе политичке странке и групације социјалдемократске идеолошке оријентације залажу се за начело да прогресивно опорезивање буде коришћено као средство социјалне и економске политике, односно прерасподеле (редистрибуције) друштвеног богатства, па ће у складу са тиме предлагати одређену пореску стопу. Прва ствар припада домену идеологије, јер је реч о начелу, док је друга ствар конкретна политичка мера за спровођење тог начела, тако да она није део идеологије. Са овим на памети, важно је истаћи и да појединачне политичке мере, ако су доследно осмишљене и примењене, макар делимично почивају на политичким начелима као делу садржаја идеологија.

Поред идеја, садржај идеологије могу да чине и многи други облици и производи људске свести и самосвести, као што су идеали,²⁵⁰ вредности, убеђења, уверења,

²⁴⁹ Постоје приступи идеологији у којима се она посматра знатно шире од политике. Пример је дефиниција немачког политичког филозофа Карла Левенштајна (нем. Karl Löwenstein, енг. Karl Loewenstein, 1891–1973):

Идеологија је конзистентан и интегрисан образац мисли и веровања, или мисли претворених у веровања, који објашњава човекове ставове према животу и према свом постојању у друштву, а који се залаже за обрасце поступања и деловања који одговарају таквим мислима и веровањима и који су им сразмерни.

Loewenstein, Karl (1953) "Political Systems, Ideologies, and Institutions: The Problem of their Circulation", *The Western Political Quarterly*, 6(4), pp. 689–706, p. 691.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "An ideology is a consistent and integrated pattern of thoughts and beliefs, or thoughts converted into beliefs, explaining man's attitudes toward life and his existence in society, and advocating a conduct and action pattern responsive to, and commensurate with, such thoughts and beliefs."

За тему ове дисертације, идеологију, занимљиво је рећи да је Левенштајн као Јеврејин био жртва прогона мотивисаног идеолошким мржњом, али и да је имао ретку прилику да учествује у одмазди над својим прогонитељима. Прогнаничка судбина му је донекле била слична оној његовог сународника и имењака Манхајма. Нацисти су га одмах по доласку на власт истерали са Минхенског универзитета, с образложењем да један „неаријевац“ (нем. *Nichtarier*) не може да предаје немачку државну доктрину и државно право. Није им било доста, па су му 1941. године поништили и докторат, који се иначе већ налазио на списку проскрибованих књига. Већ 1933. године емигрирао је из Немачке у Сједињене Америчке Државе, где је провео своје најплодније радне године као професор на универзитетима Јејл и Армхерст. По завршетку II светског рата, Левенштајн је био правни саветник команде америчке окупационе војске у Немачкој, па се на томе месту постарао да буде ухапшен Карл Шмит (Carl Schmitt, 1888–1985), велики немачки правно-политички мислилац, али и члан нацистичке странке, а да му богата библиотека буде конфискована. Минхенски универзитет је одлуку о поништавању Левенштајновог доктората формално укинуо тек 1969. године, у склопу јубиларног обележавања пола века од одбране те дисертације.

²⁵⁰ Идеал је појам који се превасходно налази у пољу философије и етике, али који итекако може бити и део политике. Овде је уместо и корисно поменути да је енглески политички мислилац Сесил Делајл Бернс (Cecil Delisle Burns, 1879–1944) идеале, превасходно у политичком смислу, дефинисао као

веровања, митови, замисли, стремљења, хтења, мишљења, објашњења, оправдања, осећања или тумачења. У садржају конкретних идеологија могу се налазити сви овде побројани видови испољавања људске свести и самосвести — или пак само неки од њих. Ради остваривања што веће једноставности минималне дефиниције, ка чијем се формулисању у овој дисертацији тежи и прилази, сви ови видови и начини испољавања људске свести и самосвести могу се скупити и апстраховати, а онда и збирно именовати као идеје.

Нису малобројни политички теоретичари који су наводили да су политичке идеје, као и други облици и производи људске свести и самосвести који чине садржај идеологије, међу собом логички повезане или да оне чине систем, и то кохерентан систем. Пример за ово може бити дефиниција коју је 1986. године изнео амерички социолог Роберт Низбет (Robert Alexander Nisbet, 1913 – 1996), који је сматрао да је идеологија:

[С]вака разложно повезана целина моралних, економских, друштвених и културних идеја која је тесно и препознатљиво интегрисана у политику у политичку моћ. Још специфичније, ту је реч о основици моћи усмереној ка постизању победе овакве целине идеја. Идеологија, за разлику од обичног и привремено формираног скупа идеја, остаје жива дуже време, има своје заступнике и тумаче, као и значајан степен институционализације.²⁵¹

У овој дисертацији заузима се ипак једно доста другачије становиште, да је садржај идеологије пре скуп идеја него њихов систем, а за такво становиште постоје два разлога. **Први разлог** јесте емпиријско искуство које се црпи из упоредног (временског, просторног и садржинског) прегледа мноштва различитих политичких идеологија. То мноштво показује и подучава да у многим идеологијама нема нужно те међусобне логичке кохерентности различитих политичких идеја од којих је саздан њихов садржај. **Други разлог** за заузимање оваквог становишта је методолошки, односно епистемолошки. Идеологија, наиме, никако није исто што и теорија, па да се у њој онда увек и нужно подразумева логичка кохерентност различитих елемената њеног садржаја. Герц је направио јасно разликовање теоријског и идеолошког мишљења према томе што се теоријско заснива на чињеницама, а идеолошко на тежњама.²⁵² У томе смислу, овде је корисно подсетити се и Шушњићевих речи о односу идеологије и истине:

Идеологу није стало до истине, већ до интереса [...] Зато је идеолог склон да брани неистинит исказ ако му користи и одбаци истинит став ако му штети. [...] До идеолошких ставова долази се убеђивањем, до истинитих исказа доказивањем; први имају неког смисла кад је реч о вредносним одређењима, други кад је говор о чињеничном стању; у првоме се ствара мњење, у другом знање; за прво је потребан говорник, за друго мудрац; говорник претпоставља пасивног слушаоца, мудрац активног саговорника; први тражи слагање без обавезе разумевања, други тражи разумевање без обавезе слагања; први не трпи супротан став, други је свестан да је противник садржан у појму дијалога; први верује да је његово уверење осуђено на пропаст ако призна једнако право супротном уверењу, други зна да од противника

„схватања људи о стању ствари које би било боље од садашњег.“ Он је сматрао да се изучавање политике састоји „из излагања чињеница и етичког суда да су те чињенице добре или не.“

Бернс, С. Делајл (2010 [1929]) *Политички идеали* (Београд: Правни факултет Универзитета у Београду), стр. 19.

²⁵¹ Nizbet, Robert (1999 [1986]) *Konzervativizam: San i stvarnost* (Podgorica: CID), str. 5.

²⁵² Gerc, Kliford (1998 [1973]) *Tumačenje kultura I* (Beograd: XX vek), str. 270.

може да учи; први гаји мисао која није навикла да се креће у алтернативама, други брани право другачије мисли да дође до речи; први тражи једно једино тумачење уметничког или верског симбола, другога радује више сјајних тумачења; први тражи само један начин живота, други захтева многе добре облике живљења.²⁵³

Ово Шушњићево поређење наликује поређењу философије и идеологије код америчког политиколога Данијела Бела (Daniel Bell, 1919–2011):

Оно што идеологији даје силу јесте њена страст. Апстрактно философско испитивање увек је настојало да уклони страст и личност, да би рационализовала све идеје. За идеолога, истина израста у деловању, а значење се „преображавајућим тренутком“ придаје искуству. Он не оживљава у контемплацији, него у „делу“.²⁵⁴

3.2.1.2. Сврха идеологије

Сврха идеологије може се другачије назвати и улогом или функцијом идеологије. Први појам се, као телеолошки, више везује за философију, а друга два за социологију. Оба ова становишта су важна и потребна када се промишља о идеологији.

Сврха идеологије се у овој дисертацији разуме и подразумева двојачко. С једне стране, идеологија пружа надахнуће да њен садржај буде спроведен и остварен, док са друге она пружа и оправдање тог садржаја. Овде се може и ваља подсетити речи српског философа Жарка Видовића (1921–2016): „Идеологија је политичка примена метафизике. То је метафизика на власти или у борби за власт.“²⁵⁵

Ово оправдање (и оправдавање) садржаја идеологије је у првом кораку важно код оних који теже и настоје да садржај идеологије спроводе и остварују, односно спроведу и остваре. У другом кораку, не мање важном, оправдање (и оправдавање) садржаја идеологије намењено је и онима који треба да га прихвате. То су они којима је, у визији спроводилаца и остварилаца идеологије, намењено да садржај идеологије над њима буде спроведен и остварен. У овом другом кораку реч је о Грамшијевој и Алтисеровој, па и Рикеровој, социјализацији и интериоризацији, односно о Шушњићевом наметању рационализованог групног интереса.

Ако би ове две словенске речи, „надахнуће“ и „оправдање“, биле замењене речима латинског порекла, онда би се могло рећи да је прва сврха идеологије инспирисање или мотивисање, а друга легитимизовање. Идеологија с једне стране има сврху да људе надахнује и да их убеди, односно да их инспирише и мотивише („идеологија је

²⁵³ Шушњић, Ђуро (1994) *Дијалог и толеранција: Искуство разлике* (Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижница Зорана Стојановића), стр. 155.

²⁵⁴ Bell, Daniel (1988 [1960]) *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties, with a new Afterword* (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press), p. 400.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “What gives ideology its force is its passion. Abstract philosophical inquiry has always sought to eliminate passion, and the person, to rationalize all ideas. For the ideologue, truth arises in action, and meaning is given to experience by the ‘transforming moment.’ He comes alive not in contemplation, but in ‘the deed.’”

²⁵⁵ Видовић, Жарко (1989) *Огледи о духовном искуству* (Београд: Сфаирос), стр. 159.

моћна мотивациона сила”²⁵⁶), да постану њени спроводиоци, али и њени приврженици. Другим речима, идеологија служи да људе надахњује да усвоје њен садржај и да онда делују како би њихова заједница била обликована и организована према том садржају, односно према оним политичким идејама (као и другим видовима испољавања људске свести и самосвести) које тај садржај и чине. Овако је сврху идеологије доживљавао и Бел: „Идеологија је превођење идеја у друштвене полуге.”²⁵⁷ С друге стране, сврха идеологије јесте да оправда, односно легитимише, идеје о таквом обликовању и организовању људске заједнице, а онда и само такво обликовање и организовање заједнице. Тиме идеологија истовремено и вреднује свој садржај, јер се у оправдавању налази и вредновање.

У овој дисертацији усваја се Зелигерovo становиште да место и однос неке идеологије спрам тренутне власти и политичке моћи не утичу на функције те идеологије. Другим речима, идеологија има истоветне функције без обзира на то да ли је тренутно владајућа или није. У контексту овде идентификоване двоструке сврхе идеологије, то онда значи да и једна и друга сврха идеологије делују и у случајевима када се тежи да нека заједница буде устројена према садржају неке идеологије и у случајевима када је та заједница према томе садржају већ устројена — или када је њено устројство приближно томе садржају, или макар када је оно такво да томе садржају стреми. Обе ове сврхе једнако су важне и онда када заточници неке идеологије теже доласку на власт и онда када се на власти одржавају и када је бране. Наравно, у различитим ситуацијама ове се сврхе различито испољавају, али је њихова важност истоветна и у јуришу и у бусији.

3.2.2. Минимална радна дефиниција идеологије у овој дисертацији

Идеологија својим садржајем пружа узор за политичко устројство (осмишљавање и организовање) људске заједнице, а својом сврхом она пак даје оријентире за то политичко устројство. Њена минимална дефиниција стога би могла гласити овако: **Идеологија је скуп политичких идеја о начелима устројства заједнице, чија је сврха да надахне спровођење тих идеја и да их оправда.**

Потребно је нагласити да је овде реч о једној превасходно радној дефиницији, чија је првенствена намена да њоме буде разјашњено шта се под појмом „идеологија” подразумева у овој дисертацији. Она може представљати допринос разумевању феномена идеологије, али у овој дисертацији она је превасходно развијена и изложена да би израз „идеологија” у њој имао оперативност и функционалност, односно да би био радно способан појам.²⁵⁸ Нема у овој дисертацији претензија и амбиција да ова минимална дефиниција буде универзално прихваћено и дефинитивно дато

²⁵⁶ Sartori, Giovanni (2005 [1975]) *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis* (Wivenhoe Park, Colchester: ECPR Press), p. 69.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “ideology is a powerful motivating force”

²⁵⁷ Bell, Daniel (1988 [1960]) *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties, with a new Afterword* (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press), p. 400.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Ideology is the conversion of ideas into social levers.”

²⁵⁸ Šušnjić, Đuro (1999) *Metodologija: Kritika nauke* (Beograd: Čigoja štampa), str. 46.

одређење једне тако сложене политичке појаве као што је идеологија, која своју разнородност и многозначност показује безмало од настанка.

Уз још једно подсећање и позивање на Фриденово разликовање идеологије и идеологијâ, односно на разликовање исказивања израза „идеологија” у граматичкој једнини и у граматичкој множини, на крају овога поглавља треба рећи и истаћи да су предмет ове дисертације и идеологије у множини и идеологија у једнини. Условно речено, уз признање постојања немале мере хеуристички мотивисаног поједностављења, могло би се рећи да се у идеологијама у множини више одражава први елемент овде исказане минималне дефиниције – садржај идеологије, док се у идеологији у једнини, односно у идеологији као политичком феномену, више пак одражава други елемент минималне дефиниције – сврха идеологије.

*
* *

После овог излагања разумевања феномена идеологије у овој дисертацији, као и прецизнијег изражавања тог разумевања кроз минималну дефиницију појма идеологије, у поглављу које следи може се прећи на излагање о идеолошком хибридизовању и хибридним идеологијама.

4. ХИБРИДНЕ ИДЕОЛОГИЈЕ

Ово поглавље дисертације посвећено је појму хибридне идеологије, односно идеолошког хибрида. Та два израза биће коришћена синонимно. Може се већ сада рећи, а касније ће то бити и образложено, да ће овај феномен бити овако одређен: **хибридна идеологија (или идеолошки хибрид) је идеологија чији је садржај настао мешањем или комбиновањем елемената садржаја различитих већ постојећих идеологија.** Може се видети да се полазиште за овакво одређење налази у претходно развијеној и формулисаној минималној дефиницији идеологије, према којој идеологија има свој садржај (скуп политичких идеја о начелима устројства заједнице) и своју сврху (да надахне спровођење тих идеја и да их оправда). Хибридноста идеологија тиче се њиховог садржаја, на чије формирање утиче више већ постојећих идеологија, али не и сврхе. Сврха идеологије је константа свих идеологија.

Ово поглавље је, после краћег увода, подељено у пет целина. Најпре је представљено изборно и пренесено значење појма „хибрид“. У другоме делу представљена је разнолика употреба овога појма у религији, митологији, техници и науци — у науци уопште, посебно у политикологији. Трећи део посвећен је његовом сусрету са појмом „идеологија“. У четвртој целини је покушај налажења места идеолошких хибрида у типологији идеологија, који је изведен помоћу предлога за проширење Фриденове поделе идеологија на целовите и уско усредсређене, допуном којом би биле уведене још две категорије — редуковане и хибридне идеологије. У петом делу овога поглавља указано је на градивне елементе хибридних идеологија, представљањем различитих разврставања идеологија, а посебан осврт посвећен је двома најубичајенијим разврставањима — позиционој или контекстуалној подели идеологија на леве и десне, као и садржинској подели на три нововековне идеолошке баштине (либерализам, социјализам и конзервативизам), а изнети су и разлози због чега би ово потоње разврставање требало узети као темељно.

4.1. ОСНОВНО И ПРЕНЕСЕНО ЗНАЧЕЊЕ ИЗРАЗА „ХИБРИД“

Реч „хибрид“ латинског је порекла (*hybrida*), а могуће је да је етимолошки повезана и са старогрчком речју „(х)ибрис“ (*ἕβρις* – бес, надменост, увреда). У изворном латинском значењу (тачније речено – у најстаријем значењу које је забележила лексикологија²⁵⁹), овом речју називана је свиња која је плод парења домаће крмаче и дивљег вепра.

Ово је значење још у староримско време било на погрдан начин преношено и на људе, па су тако хибридика називана деца обележена неравноправним статусом својих родитеља – било да су их странкиње рађале Римљанима, било робине слободњацима. Историја старог Рима запамтила је и једног политичара из доба позне републике, који је због своје свирепости, похлепе, подмуклости, издајства, кукавичлука и неспособности ову реч стекао као надимак. То је био Гај Антоније Хибрида (*Gaius Antonius Hybrida*, fl. 1. век п. н. е.), који је заједно са Цицероном²⁶⁰ обављао конзулски мандат 63. године п. н. е, а доцније ражалован са места проконзула провинције Македоније, па чак и са сенаторског положаја, који му је наследно припадао. Био је изданак угледне оптиматске породице, па је томе пореклу и политичким везама које је изградио могао да захвали што га бројна недела проистекла из рђавог карактера нису одвела и на губилиште, али ни то није било од помоћи да се овај погрдни надимак не залепи за његове две кћери.

Као што се врло јасно види из овог сликовитог историјског примера, израз „хибрид“ у пренесеном значењу – било да је оно колоквијално, стручно или научно – означава мешавину, комбинацију или спој две различите и разнородне ствари, или неретко и више њих. Можда због очигледности делује излишно, али није згорег одмах на почетку нагласити да се у феномену хибридних идеологија израз „хибрид“ користи у пренесеном значењу те речи, односно метафорично и хеуристички.

4.2. РАСПРОСТРАЊЕНА И РАЗНОРОДНА УПОТРЕБА ИЗРАЗА „ХИБРИД“ У РЕЛИГИЈИ, МИТОЛОГИЈИ, ТЕХНИЦИ И НАУЦИ

Употреба речи хибрид широко је распрострањена у разним областима људске делатности, а овде ће бити наведени неки од примера из религије, митологије, технике и науке.

Без улажења у антрополошку или философску анализу о пореклу оваквих приказа, овде ће бити поменути неки познати случајеви хибрида у религији и митологији. Занимљиво је поменути да је могући најстарији познати пример митолошког и религијског хибридизовања везан за подручје данашње Србије. Литванско-америчка професорка археологије и антропологије Марија Гимбутас (енг. *Marija Gimbutas*, лит.

²⁵⁹ Грана лингвистике која се бави речима.

²⁶⁰ Марко Тулије Цицерон (*Marcus Tullius Cicero*, 106–43. п. н. е.) био је староримски философ, државник, правник и беседник. У историји је остао познат као доследни римски републиканац, а оданост том политичком идеалу коштао га је живота.

Marija Gimbutienė, 1921 – 1994) изнела је тезу да неке фигурине нађене на различитим локалитетима винчанске праисторијске културе представљају женско божанство са птичијом главом.²⁶¹ Уз двери древних месопотамских градова стајали су као чувари натприродно велики крилати кипови са телом бика или лава и људском главом. Многа божанства староегипатске религије приказана су са људским телом (женским или мушким) и животињском главом – на Сетовом телу налази се глава ждрала, Хорус има главу сокола, Секмет лавице, Анубис шакала, Собек крокодила, Баст мачке... Амит је пак хибрид крокодила, лава и нилског коња. Сличних митских бића препун је и хиндуистички пантеон, у коме Ганеша на људском телу има главу слона, а Хануман мајмуна, док представа Сураби нема ништа људско, него на крављем телу носи женску главу, птичија крила и паунов реп. У апокрифној Књизи Еноховој, која никада није ушла ни у јеврејски ни у хришћански канон Светог писма (изузев код етиопских и еритрејских монотелита), помињу се нефилими (хеб. נִפְלִימִים), раса дивова (гр. γίγαντες) насталих спојем смртних жена са палим анђелима, која је касније са лица Земље ишчезла у Потопу.²⁶² Минојска цивилизација оставила је древну причу о чудовишном Минотауру, људождеру са људским телом и главом бика, кога је жена Пасифаја родила када ју је бог мора Посејдон проклео да затрудни са белим биком. Машта старих Грка и других народа древног Средоземља изродила је најразличитија хибридна митолошка бића: Сфингу са главом жене и телом лава, крилатог коња Пегаса, харпије птичијег тела и женске људске главе, кентауре са телом коња из кога уместо врата израста људски труп са рукама и главом,²⁶³ Пана, фауне и сатире са људским телом и јарећим ногама и роговима, Медузу и друге две горгоне са крилатим женским телом и змијама уместо косе, грифоне са лављим телом и орловском главом, крилима и предњим ногама... Међу најстрашнија бића словенске митологије спадају псоглави и вукодлаци – хибриди човека са псом и вуком. Према исламском предању, утемељитељ и веровесник ове религије Мухамед (مُحَمَّد, 570 – 632) је на онај свет отишао узјахавши Бурака, крилатога коња са људским лицем. У српском епском десетерцу „Пропаст града Пирлитора“, војвода Момчило јахао је крилатога коња Јабучила, а опасивао сабљу са очима, што је пример митолошког хибридизовања живог и неживог света.

У природним наукама је употреба речи „хибрид“ веома широко распрострањена, па се она користи у бројним научним дисциплинама. Најпре је везана за биологију и

²⁶¹ Gimbutas, Marija (1991) *The Language of the Goddess* (New York: HarperCollins).

²⁶² Неки тумачи Старог завета сматрали су да се о потомцима анђела и жена говори и у прва четири стиха шесте главе Књиге постања, прве књиге Мојсијевог Петокњижја. Анализом светоотачке литературе коју је 1984. године у једном чланку објавио тадашњи рашко-призренски епископ, потоњи 44. српски патријарх Павле (1914 – 2009, патријарх: 1990 – 2009), то се мишљење оповргава у корист става да ту није реч о хибридима бестелесних и телесних бића, него о потпуно људским бићима, рођеним из веза Ситових мушких потомака и Каинових женских.

Павле, Патријарх (2008) *Да нам буду јаснија нека питања наше вере I. Треће, исправљено издање* (Београд: Издавачки фонд СПЦ Архиепископије београдско-карловачке), стр. 1 – 11.

²⁶³ Код српске класичарке грчког порекла Фануле Папазоглу (Φανούλα Παπαζογλου, 1917 – 2001) може се наћи како су у старој Грчкој изразом „кентаури“ (κένταυροι) били називани мушкарци „који лудују за дечацима, опасни педерастии“. Може се претпоставити да је то тако било и због чудовишног и због „полутанског“ карактера ових митолошких бића.

Parazoglu, Fanula (1969) *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (Sarajevo: Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine), str. 65.

њене дисциплине, а првенствено за генетику, ботанику и зоологију. У ботаници, прво успешно укрштање (хибридизацију) биљака извео је енглески баштован и ботаничар Томас Ферчајлд (Thomas Fairchild, 1667–1729), који је укрштао различите врсте зељастих биљака из рода каранфила (лат. *dianthus*) и тако добијао разне украсне хибриде. Пример из зоологије још је старији, јер су људи столећима пре тога укрштали коње и магарце, да би као товарне и вучне животиње користили мазге (хибрид магарице и пастува) и муле (хибрид кобиле и магарца). Физика елементарних честица познаје партикуле које се називају хибридним мезонима, а у астрономији се хибридним помрачењем сунца назива једна варијанта ове природне појаве, релативно ретка, код које се она са неких тачака на земљиној кугли види као потпуно (тотално) помрачење сунца, а са других као прстенасто (ануларно).

Израз „хибрид“ није непознат ни друштвеним наукама, напротив. Дobar пример од кога се може почети је лингвистика, у којој се изучава и хибридизација међу језицима, која настаје у сусретима, прожимањима и сударима језика.²⁶⁴ Енглески језик, најраспрострањенији језик данашњице, хибрид је староенглеског из германске језичке породице, којим су у раном Средњем веку говорили англосаски житељи Енглеске, и старофранцуског из романске језичке породице, којим су говорили Нормани који су 1066. године освојили Енглеску. Викиншки преци тих освајача још раније су освојили део атлантског приобаља данашње северне Француске, који се по њима и данас зове Нормандија, а они су тамо, кроз процес својеврсног културног хибридизовања, и сами усвојили културно привлачнији језик који данашња лингвистика зове старофранцуским. Током осмовековне муслиманске владавине на Иберијском полуострву, настао је мозарапски језик, хибрид арапског и ондашњих иберијских романских језика (старошпанског, староарагонског, старокаталонског, астуријског и галицијскопортугалског). У европској јеврејској дијаспори су у Средњем веку настала два језичка хибрида – ладино и јидиш. Први је настао код иберијских Јевреја, Сефарда, као романски језик старошпанске основе са великим утицајем семитских језика (хебрејског, арамејског, арапског и мозарапског), а у његовој генези учествовали су и други ондашњи романски језици Иберијског полуострва. После протеривања из Шпаније Сефарда који нису хтели да јудаизам замене римокатоличанством 1492. године (а са њима и муслимана који нису хтели да мењају веру), они су се раселили по целом Средоземљу, понајвише по Османском царству, па су тако у ладино улазили језички елементи тих нових средина. Средњоевропски Ашкенази развили су јидиш, германски језик чији је основ средњи високонемачки, са великим утицајем хебрејског, арамејског и словенских језика (првенствено пољског и руског). Урду, традиционално језик културе, уметности и философије муслиманских становника индијског потконтинента, а данас и званични језик Пакистана, настао је у сусрету хиндија, највећег језика тог потконтинента, са безбројним персијским, арапским и турским речима, које су у Средњем веку донели Могули под династијом Тимурида, Тамерланових²⁶⁵ потомака, код којих су се, и пре освајања северне Индије, хибридизацијом сусрели монголско порекло, сунитска муслиманска вероисповест и персијска култура. Током британске колонијалне власти

²⁶⁴ Cf. Kalve, Luj-Žan (1995) *Rat među jezicima: Jezičke politike* (Beograd: XX vek).

²⁶⁵ Емир Тимур (تيمور, 1336–1405, владавина: 1360–1405), на Западу назван Тамерлан, по персијском надимку Тимур-и Ленк (تيمور لنگ, Тимур Хроми) био је монголски владар и војсковођа, један од највећих освајача у историји ратовања.

у Индији, у урду је ушло и мноштво речи из већ хибридног енглеског језика. Српски, језик којим су исписани ови редови, словенски је језик, али је током различитих епоха свог развоја упијао мноштво речи (туђица или позајмљеница) из грчког, латинског, мађарског, турског, немачког, италијанског, француског, енглеског и других језика, укључујући друге словенске језике, попут руског и чешког. Турцизми у српском језику често пак нису турског порекла, него арапског и персијског, јер је османски турски у ствари био хибрид та три језика. Поред хибридних језика, постоје и речи који су хибриди. Те су речи настале спајањем и сливањем других речи, а називају се кованицама, сложеницама и сливеницама.²⁶⁶

Америчка постмодернистичка феминистичка теоретичарка Дона Харавеј (Donna Haraway, рођ. 1944) је у есеју „Манифест киборга: Наука, технологија и социјалфеминизам у позном 20. веку”²⁶⁷ из 1985. године писала о визији постхуманистичке или трансхуманистичке будућности човечанства, са киборзима као хибридима човека, животиње и машине. Киборзи ту по сложености превазилазе химере као људско-животињске хибриде. И сама реч „киборг” (енг. *cyborg*) је лингвистички хибрид двеју речи грчког порекла – „кибернетика” (енг. *cybernetics*, гр. *κυβερνητική*) и „организам” (енг. *organism*, гр. *οργανισμός*).

У политичким наукама овај израз такође има употребу, па се тако у политикологији међународних односа и у студијама безбедности користе појмови хибридног рата (енг. *hybrid war*) и хибридног ратовања (енг. *hybrid warfare*). Ови су појмови нарочито актуелни последњих година, услед обновљених, неохладноратовских напетости између политичког Запада и Русије. Хибридно ратовање подразумева специфичан однос непријатељства, у коме се супротстављене стране не налазе нужно у отвореном и објављеном рату, него једна против друге примењују комбиновање читавог низа потпуно различитих средстава, убојитих и неубојитих, који укључују ствари као што су пропаганда и дезинформисање, подршка сепаратизму и тероризму на територији супарника, шпијунажа, упадање у рачунарске системе (хаковање) ради крађе података и ометања њиховог рада, мешање у изборе и друге унутрашње политичке процесе или саботажа инфраструктуре.

Политикологија познаје и концепт хибридних демократија (енг. *hybrid democracy*), којим се означавају политички системи који у себи садрже елементе и демократског и ауторитарног.²⁶⁸ Ова појава неретко се такође назива и хибридним режимом (енг. *hybrid regime*). „Упоредна политикологија користи концепте „хибридних режима” за оне државне структуре које комбинују одлике демократије и ауторитаризма.”²⁶⁹ Овај израз последњих је година све учесталији, а популарисан је медијским извештавањем

²⁶⁶ Cf. Bugarski, Ranko (2013) *Sarmagedon u Mesopotamiji: Leksičke skričalice* (Beograd: XX vek).

²⁶⁷ Haraway, Donna (1990) *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* (New York: Routledge), pp. 149 – 181.

²⁶⁸ Cf. Whitehead, Laurence (1984) “International Aspects of Democratization”, in: Guillermo O’Donnell, Philippe C. Schmitter & Laurence Whitehead (eds) *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives* (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press), pp. 3 – 46, p. 33.

²⁶⁹ Franks, Benjamin (2016) “Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism”, *Journal of Political Ideologies*, 21(2), pp. 160 – 180, p. 166.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Comparative politics utilizes notions of ‘hybrid regimes’ for those state structures that combine features of democracy and authoritarianism.”

о редовним годишњим извештајима насловљеним „Слобода у свету”²⁷⁰ које објављује америчка организација „Кућа слободе” (енг. *Freedom House*). У тим се извештајима израз „хибридни режим” користи синонимно са изразом „прелазни режим” (енг. *transitional regime*), за именовање политичких режимâ у државама које су ту означене као делимично слободне (енг. *partly free*). Ту се може наићи и на израз „хибридни политички систем” (енг. *hybrid political system*), којим је описана мешовита цивилно-војна власт у Бурми.²⁷¹

Када се већ помиње „Кућа слободе”, може се рећи да је и ова организација својеврсни хибрид, који је настао у споју државног и недржавног сектора. Такве организације најчешће се називају квазиаутономним невладиним организацијама (енг. *quasi-autonomous non-governmental organisation – QUANGO*). Оне су формално регистроване као удружења грађана (или невладине организације), али делују под утицајем власти, како би у форми независности и непристрасности промовисале неке њене политичке циљеве. Конкретно „Кућа слободе” то чини тако што промовише спољнополитичке циљеве Сједињених Америчких Држава, кроз деловање и утицај у области унутрашњег политичког уређења страних држава. Поврх тога, код ње би се хибридни могло сматрати и то што је реч о двостраначкој (енг. *bipartisan*) организацији, односно о организацији на коју утицај имају и демократе и републиканци, а у њеним управљачким телима су, још од оснивања 1941. године, важна места заузимају истакнути представници обе ове америчке странке који се баве спољном политиком.

4.3. УПОТРЕБА ИЗРАЗА „ХИБРИДНА ИДЕОЛОГИЈА”

Што се тиче спаривања изразâ „хибрид” и „идеологија”, ту ствари пак стоје знатно другачије. Мора се рећи да, и поред тога што се изрази „хибридна идеологија”, „идеолошки хибрид” и „хибридизација идеологија” чине врло очигледним, безмало интуитивним, а тиме и zgodним за широку употребу, њихова употреба уопште није честа — ни у политикологији нити уопште. Ови се изрази, наиме, могу каткад наћи у медијским и политичко-аналитичким²⁷² написима, али веома ретко у академским. На страницама које следе биће представљени неки примери до којих се дошло током истраживања за потребе ове дисертације.

²⁷⁰ Freedom House (n.d.) *Freedom in the World*. Доступно на: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world> (Приступљено: 27. септембар 2020).

²⁷¹ Puddington, Arch, et al. (eds) (2018) *Freedom in the World 2018: The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties* (Washington DC: Freedom House), p. 6.

²⁷² „Хибридноста’ је често коришћена метафора у политичкој анализи.”

Franks, Benjamin (2016) “Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism”, *Journal of Political Ideologies*, 21(2), pp. 160–180, p. 166.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “‘Hybridity’ is a frequently used metaphor in political analysis.”

4.3.1. Израз „хибридна идеологија“ између колоквијалног и научног – неки примери употребе

Немачки слависта и историчар Михаел Хагемајстер (Michael Hagemeister, рођ. 1951) користио се изразом „хибридна идеологија“ да опише руски космизам.²⁷³ Реч је о културном и философском покрету који је тако именован седамдесетих година 20. века, надахнутом замислима руског философа Николаја Фјодорова (Николай Фёдорович Фёдоров, 1829–1903) о коришћењу науке за продужење и побољшање људског живота, чак и за васкрсавање покојника.²⁷⁴ Хагемајстер је овде идеолошку хибридноост видео у томе што је руски космизам у себи, временом, на синкретистички начин обухватио и разновразне паранаучне и езотеријске елементе.

Белоруски историчар философије Павел Барковски (Павел Владимирович Барковский) употребио је израз „хибридна идеологија“ да би њиме илустровао владајућу политику у савременој Русији. Ни он, међутим, није изричито дефинисао хибридне идеологије, него их је описао као синкретичке нове митологије које се „ослањају на хибридну природу свог порекла и међуповезаност [својих] градивних делова“²⁷⁵ и користио их је синонимно са изразом „постидеологије“, које је пак описао као „одраз [постмодерног] времена њиховог појављивања после традиционалних идеологија и уместо њих“.²⁷⁶ Према Барковском, у Руској Федерацији се тренутно догађа мешање традиционалних идеологија (које назива моноидеологијама) у хибридну целину састављену од наизглед неподударних делова, што је илустровао идеолошким комбиновањем државног наслеђа комунизма са православљем и аутократијом (самодржављем).

На израз „хибридна идеологија“ чешће се наилази у различитим истраживањима о политичкој социологији исламских друштава и, нарочито, у политиколошким и безбедносним истраживањима о исламизму — како о политичком исламизму, тако и о оном оружаном и насилном (који се уобичајено назива и дихадизмом²⁷⁷). И у овим истраживањима, међутим, хибридна идеологија ретко је када изричито дефинисана, него изгледа да се и у њима подразумева оно што се, како је већ истакнуто, под тим

²⁷³ Shental, Andrey (2017) “The Hybrid Ideology: Historian Michael Hagemeister traces the trajectory of Russian cosmism”, *InRussia*. Доступно на: <http://inrussia.com/the-hybrid-ideology> (Приступљено: 28. септембар 2020).

²⁷⁴ Hagemeister, Michael (1989) *Nikolaj Fedorov: Studien zu Leben, Werk und Wirkung* (München: Verlag Otto Sagner).

²⁷⁵ Barkouski, Pavel (2018) “Contemporary Post-Ideologies: ‘Hybrid Ideologies’, or ‘New Mythologies’ as a Factor of Constituting of Post-Modern Social Field”, *Ideology and Politics*, 3(11), pp. 13–55, p. 17.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “relying on the hybrid nature of their origin and interconnection of constituent parts”

²⁷⁶ Ibid. p. 18.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “reflection of the time of their emergence after the traditional ideologies and instead of them”

²⁷⁷ Израз „дихадизам“ корен вуче из арапске речи „дихад“ (دخاد), која изворно значи напор, а у верском контексту то се односи на напор да се чине ствари које су у складу са исламом. Ова реч данас је, међутим, глобално најпознатија по свом значењу светог рата.

изразом интуитивно разуме. Тако је на једном месту насеризам²⁷⁸ описан као „хибридна идеологија ислама и социјализма.“²⁷⁹ Суфизам²⁸⁰ у постсовјетским републикама средње Азије описан је као „незванични ислам [који] је хибридна идеологија саздана комбиновањем суфизма и локалних традиција.“²⁸¹ Идеолошко хибридизовање исламизма и национализма описано је у случајевима оружаног супротстављања кашмирских муслимана Индији, као и палестинских и либанских муслимана Израелу.²⁸² Идеологија политичког ислама турске Странке правде и развоја (тур. *Adalet ve Kalkınma Partisi* – АКР) под вођством Реџепа Тајипа Ердоана²⁸³ описана је као хибрид разних утицаја (попут исламизма, демократије, људских права или стремљења ка чланству Турске у Европској унији), што је тој странци послужило да се обраћа демографски и идеолошки веома различитим деловима бирачког тела и да успешно придобија њихове гласове.²⁸⁴ Амерички политиколог Роберт Рабил (Robert G. Rabil) је корене идеологије салафистичких²⁸⁵ цихадиста нашао у „хибридној

²⁷⁸ Насеризам је име добио по египатском војнику, револуционару и државнику Гамалу Абделу Насеру (جمال عبد الناصر, 1918–1970, председништво: 1956–1970), некадашњој водећој политичкој личности арапског света и саоснивачу Покрета несврстаних земаља.

²⁷⁹ Abdo, Geneive (2000) *No God But God: Egypt and the Triumph of Islam* (Oxford: Oxford University Press), p. 53.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “hybrid ideology of Islam and socialism”

²⁸⁰ Суфизам је веома хетерогени правац у исламу, кога одликују веома различите верске школе, култови и обредна пракса, али најпре верски мистицизам и аскетизам. Строго догматски узевши, суфисти не припадају ни једном од великих праваца у исламу (сунизам, шиизам и ибадизам), али су се најчешће појављивали међу сунитима, уводећи пак верске елементе који имају сличност са шиизмом, а пре свега култ Алије (علي بن أبي طالب, 601–661), четвртог муслиманског калифа (656–661), Мухамедовог брата од стрица и зета, према шиитима и једином законитом наследнику.

²⁸¹ Yavuz, M. Hakan (2008) “The Trifurcated Islam of Central Asia: A Turkish Perspective”, in: John L., Esposito, John O. Voll & Osman Bakar (eds) *Asian Islam in the 21st Century* (Oxford: Oxford University Press), pp. 109–144, p. 134.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “unofficial Islam [which] is a hybrid ideology made up by combining Sufism and local traditions.”

²⁸² Ayoob, Mohammed (2008) *The Many Faces of Political Islam: Religion and Politics in the Muslim World* (Ann Arbor: University of Michigan Press), p. 112.

²⁸³ Реџеп Тајип Ердоан (Recep Tayyip Erdoğan, рођ. 1954) је турски државник (председник владе: 2003–2014, председник републике: од 2014) који је и у унутрашњој и у спољној политици довео у питање идеолошке поставке кемализма, секуларног национализма који је после збацивања династије Османлија увео утемељивач Републике Турске, војсковођа и државник румелијског порекла Мустафа Кемал-паша Ататурк (Mustafa Kemal Paşa Atatürk, 1881–1938, председник: 1923–1938). Ердоанова идеологија на унутрашњополитичкој равни има и класну димензију еманципације „црних Турака“ (тур. *Kara Türkler* или *Siyah Türkler*), углавном малоазијског порекла (неретко су овде сврстани и Курди који етнички нису Турци), на рачун политичке, економске и културне доминације малобројнијих „белих Турака“ (тур. *Beşyaz Türkler*), углавном европског, односно балканског или румелијског порекла (најчешће грчког, српског, албанског и бугарског). На спољнополитичкој равни, Ердоанова идеологија често се обележава изразом „неоосманизам“ (енг. *Neo-Ottomanism*, тур. *Yeni Osmanlılık*), чиме жели да се истакне оно што се сматра њеном агресивношћу и експанзионизмом.

²⁸⁴ Bermek, Sevinç (2019) *The Rise of Hybrid Political Islam in Turkey: Origins and Consolidation of the JDP* (London: Palgrave Macmillan).

²⁸⁵ Салафизам (или селлафизам) је пуританско верско учење са политичким и идеолошким импликацијама, које је настало унутар сунитског ислама у 18. веку, а које одликује дословно тумачење Курана (као свете књиге ислама) и хадиса (као исламског предања). Ово верско учење добило је име по арапској речи „салаф“ (السلف), којом се означавају „преци“ или „претходници“, а која се овде односи на прве три генерације муслиманских верника. Према салафистичком тумачењу, то су и најбоље генерације муслимана („побожни претходници“ – ар. السلف الصالح), на које се у свему треба угледати. Утемељивачем салафизма сматра се пуритански верски вођа и реформатор из покрајине Неџд у

идеологији рођеној у фузији политичких и културних погледа Муслиманског братства и вахабијске доктрине у Саудијској Арабији.”²⁸⁶

Већ је истакнуто да се и у овој литератури ретко наилази на конкретно дефинисање хибридних идеологија, као и да се то највероватније може приписати интуитивној очигледности тог појма. Један изузетак од овога може се наћи у раду норвешког оријентолога и истраживача безбедности Томаса Хегхамера (Thomas Hegghammer, рођ. 1977), који је понудио једно јасније одређење хибридних идеологија. Његова дефиниција је, међутим, веома уска и усредсређена на једну врло конкретну појаву, па самим тим и није од велике користи за ову дисертацију, али она ипак завређује да буде поменута и у најкраћим цртама представљена. Хегхамер је наике писао о идеолошком хибридизовању код салафистичких џихадиста, препознавши ову појаву у томе што су се неки од њих упустили у истовремену оружану борбу и против неисламских мета и против муслимана које сматрају јеретицима или отпадницима од вере,²⁸⁷ док су раније та два стратешка правца борбе била раздвојена. И према властитим речима, Хегхамер је овде понудио и користио врло уско одређење идеологије:

У овом чланку, идеологија је уско дефинисана као скуп начела које воде политичко понашање једног подгрупа милитантних исламистичких група. Краћи израз био би „оправдање за исламистичко насиље”.²⁸⁸

Како је сâму идеологију Хегхамер овде видео управо кроз ово оправдавање насиља,²⁸⁹ он је тако и идеолошку хибридизацију дефинисао кроз деловање оружаних група које је назвао идеолошки хибридизованим, написавши како се код њих, односно у њиховом понашању и идеолошком дискурсу, у приближно једнакој мери испољавају

унутрашњем делу Арабијског полуострва, Мухамед ибн Абдул Вахаб (محمد بن عبد الوهاب, 1703–1792), а по њему се салафизам назива још и вахабизмом (или вехабизмом). Уопштено и донекле поједностављено речено, салафисти теже повратку на идеале са почетака ислама, не само у сфери идеја, него и у понашању и свеукупном деловању, по чему подсећају на неке фундаменталистичке правце у ортодоксном јудаизму (попут хасидизма) и протестантизму (попут амиша и неких других менонитских анабаптистичких секти). Слично калвинистима, који су у ери западноевропских верских ратова уништавали религијске кипове, салафисти су у инвазијама на Хеџаз почетком 19. века и 1925. године разорили многа света места ислама у Меки о Медини, а почетком 21. века у Ираку и Сирији. У оба случаја је као разлог за разарање навођено спречавање идолатрије, а ово су врло значајни примери утицаја верских учења на политичку идеологију.

²⁸⁶ Rabil, Robert G. (2014) *Salafism in Lebanon: From Apoliticism to Transnational Jihadism* (Washington, DC: Georgetown University Press), p. 44.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “hybrid ideology that was born out of the fusion of the Muslim Brotherhood’s political and cultural outlook and Wahhabism’s creed in Saudi Arabia.”

²⁸⁷ Ова појава назива се такфиризам, а њени носиоци такфирије (ар. تَكْفِيرِيّ), јер је реч о људима који су починили такфир (ар. تَكْفِير), односно о оним муслиманима који су неког другог муслимана прогласили неверником, кафиром (ар. كافر, српски облик ове речи је „каурин”) или отпадником од ислама, муртадом (ар. مرتد).

²⁸⁸ Hegghammer, Thomas (2009) “The Ideological Hybridization of Jihadi Groups”, *Current Trends in Islamist Ideology*, 9, pp. 26–45, p. 27.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “In this article, ideology is defined narrowly as a set of principles that guides the political behavior of a subset of militant Islamist groups. A shorter term would be ‘rationale for Islamist violence.’”

²⁸⁹ Што одговара другој функцији идеологије из минималне дефиниције која је у овој дисертацији представљена и предложена у поглављу „Разумевање појма идеологије и његова минимална дефиниција”.

два различита (идеалтипска) оправдавања за употребу насиља.²⁹⁰ Овакво уско разумевање несумњиво је корисно у овом конкретном случају, али не и ако се трага за концептуализовањем феномена хибридних идеологија.

Овде треба још поменути да се у литератури о исламизму, поред помињања хибридних идеологија, каткад такође говори о мешаним или мешовитим идеологијама²⁹¹ (енг. *mixed ideologies*), у значењу суштински истоветном као и у раније наведеним примерима у којима се говорило о хибридним идеологијама. Поврх тога, на овај израз може се наићи и у неким истраживањима индивидуалних политичких и идеолошких преференција.²⁹² У овим случајевима ради се, међутим, о првенствено психолошким (било индивидуално-психолошким, било друштвено-психолошким) истраживањима посвећеним одређеним личним политичким, друштвеним или економским ставовима који се иначе могу наћи у различитим идеологијама, односно посвећеним проучавању личног истовременог поистовећивања са таквим разнородним ставовима. Ту није реч о политиколошком или социолошким истраживањима о мешању и сливању елемената који долазе из садржаја различитих политичких идеологија у неку другачију или нову идеолошку форму – без обзира да ли би се та форма могла звати мешовитом идеологијом, комбинованом идеологијом, хибридном идеологијом или пак неким четвртим именом.

Помињање мешовитих идеологија нарочито је оживљено последњих година, са великим порастом истраживања о интернету и о понашању људи на друштвеним мрежама, конкретно у истраживањима о испољавању политичких, друштвених и економских ставова на њима.²⁹³ Занимљиво је истаћи да су друштвене мреже²⁹⁴ суштински сасвим нова појава, а да се нагли скок у њиховом коришћењу временски поклопио са последњим (петим) таласом идеолошке хибридизације, у чије време живимо, а о томе ће у овој дисертацији још бити речи. Зато не треба ни да чуди што су људи баш у овим и оваквим временима и околностима, околностима велике идеолошке нестабилности и метаморфозе, склони да истовремено усвајају и испољавају ставове који не само да припадају различитим идеологијама, него су неретко и међусобно потпуно супротстављени.

²⁹⁰ Hegghammer, Thomas (2009) "The Ideological Hybridization of Jihadi Groups", *Current Trends in Islamist Ideology*, 9, pp. 26–45, p. 32.

²⁹¹ Cf. Masters, Daniel (2008) "The Origin of Terrorist Threats: Religious, Separatist, or Something Else?", *Terrorism and Political Violence*, 20(3), pp. 396–414.

²⁹² Cf. Herzon, Frederick D. (1980) "Ideology, Constraint, and Public Opinion: The Case of Lawyers", *American Journal of Political Science*, 24(2), pp. 233–258, p. 249.

²⁹³ Cf. Mitchell, Amy et al. (2014) *Political Polarization & Media Habits: From Fox News to Facebook; How Liberals and Conservatives Keep Up with Politics* (Washington, D.C.: Pew Research Center).

²⁹⁴ Овде се, наравно, ради о друштвеним мрежама на интернету, као што су Фејсбук (*Facebook*), Твитер (*Twitter*) или ЛинкдИн (*LinkedIn*), а не о друштвеним мрежама као социолошком феномену, о коме је, између осталих, писао Роберт Патнам.

Patnam, Robert D. (2008 [2000]) *Kuglati sam: Slom i obnova američke zajednice* (Novi Sad: Mediterran).

Занимљиво је иначе да је једном приликом Патнаму пришао Рид Хофман (Reid Garrett Hoffman, рођ. 1967), оснивач друштвене мреже ЛинкдИн, и рекао му да ју је направио пошто је у његовим делима сазнао за концепт друштвеног капитала (енг. *social capital*) и схватио да на интернету може да оствари оно о чему је ту читао.

Social Capital Research (2021) *Prof. Robert Putnam: A reflection on 30 years of social capital research and "The upswing"*. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=HxP5OWILL_g (Приступљено: 21. мај 2021).

4.3.2. Бенџамин Франкс — четири фенотипа идеолошких хибрида

Током истраживања предузетог за потребе писања ове дисертације, на теоретски најзначајнију и најкориснију употребу изразâ „идеолошки хибрид“ (енг. *ideological hybrid* или *ideology hybrid*) и „идеолошка хибридноост“ (енг. *ideology hybridity*) наишло се код британског политиколога Бенџамина Франкса (Benjamin Franks), у његовом чланку „Идеолошки хибриди: Противречни случај торијевског анархизма“,²⁹⁵ који је 2016. године објављен у Фриденовом „Часопису политичких идеологија“. Овај истраживач анархизма иначе се само у овом тексту дотакао теме хибридних идеологија, користећи се овим појмом да опише и објасни једну поприлично необичну појаву, торијевски²⁹⁶ анархизам, који је иначе назвао „пропалим хибридом“²⁹⁷ (енг. *failed hybrid*). Ова тема је на томе месту, међутим, веома добро представљена, на врло аналитичан и сажет начин.

Франкс је у објашњавању своје употребе изрза „идеолошка хибридноост“ пошао од изражавања извесне, и то немале, скепсе према њему. „Постоје бројни разлози да се буде сумњичав према примени алегорија изведених из природних наука на друштвене науке.“²⁹⁸ Ову скепсу он је, међутим, превазишао следећим образложењем:

Међутим, појам „хибридноост“ овде је употребљен искључиво као метафора, зарад развијања једне хеуристичке таксономије за разумевање идеологија, а да није индикатор једне детерминистичке друштвене епистемологије. [...] У идеолошкој анализи, овај израз употребљен је под руку са повезаним биолошким концепцијама као што су „прилагођавање“ и „мутација“, зарад објашњавања развоја и варијација унутар идеологија.²⁹⁹

²⁹⁵ Franks, Benjamin (2016) "Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism", *Journal of Political Ideologies*, 21(2), pp. 160–180.

²⁹⁶ Енглеска реч „тори“ (*Tory*) истовремено је и именица (која се на српски преводи као „торијевац“, а у множини „торијевци“, енг. *Tories*) и придев (који се на српски преводи као „торијевско“), а изворно значи разбојник или хајдук. Реч је о традиционалном, а данас колоквијалном, имену британске Конзервативне и унионистичке странке (енг. *Conservative and Unionist Party*) и Конзервативне странке Канаде (енг. *Conservative Party of Canada*, фр. *Parti conservateur du Canada*). Торизам корене вуче од монархистичких ратника, „кавалера“ (енг. *Cavaliers*), који су у Енглеском грађанском рату (1642–1651) подржавали краљеве Чарлса I (Charles I, 1600–1649, владавина: 1625–1649) и Чарлса II (Charles II, 1630–1685, владавина: 1660–1685) у борби против Парламента. Торијевска парламентарна фракција, доцније странка (енг. *Tory Party*) основана је 1678. године, а 1834. године трансформисана је у Конзервативну странку. Канадски торијевци корен вуку од монархистичких лојалиста избеглих на север из 13 колонија у којима је 1774. године подигнут устанак против британске круне и које су потом формирале Сједињене Америчке Државе. У контексту теме ове дисертације, занимљиво је поменути да је данашња Конзервативна странка Канаде настала 2003. године, компромисом који је довео до уједињења две торијевске идеолошке струје — црвених торијеваца (енг. *Red Tories*), класичних комунитаристичких конзервативаца, и плавих торијеваца (енг. *Blue Tories*), конзервативаца који су присталице слободног тржишта, односно оних конзервативаца који су по економским питањима либерали (ево једног примера идеолошког хибрида).

²⁹⁷ Franks, Benjamin (2016) "Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism", *Journal of Political Ideologies*, 21(2), p. 174.

²⁹⁸ Ibid. p. 165.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "There are a number of reasons to be suspicious of allegories derived from the natural sciences being applied to the social sciences."

²⁹⁹ Ibid. p. 165–166.

Поменути хеуристичку таксономију Франкс је развио кроз четири категорије које је назвао „фенотипима”³⁰⁰ (енг. *phenotype*, мн. *phenotypes*), тако употребивши још један израз из биологије:

1. Фенотип I: Неодрживи хибриди
2. Фенотип II: Минорна варијанта доминантног родитеља
3. Фенотип III: Заједничке особине
4. Фенотип IV: Трансцендентни облици

Франкс је ова четири фенотипа конципирао према четири могућа исхода намерне или случајне оплодне укрштањем, до које долази полинацијом (опрашивањем) између јединки које припадају различитим биљним врстама, када полен са мушког прашника јединке једне врсте доспе на женски тучак јединке друге врсте и оплоди га:

1. нестабилни зигот који не достигне зрелост, а ако је и достигне, не може да се репродукује;
2. плод који је углавном идентичан доминантном родитељу, уз неке небитне разлике;
3. плод који има одлике и једног и другог оба родитеља и код кога се јасно препознаје такво порекло;
4. нова синтеза, која се толико разликује од оба родитеља, да јој порекло може бити утврђено тек после пажљивог трагања (Франкс се овде алегоријски послужио речју „археологија”).³⁰¹

4.3.2.1. Фенотип I – неодрживи хибриди

Као што је већ речено, Франкс је основни предмет свог истраживања, торијевски анархизам, сврстао у **фенотип I**, коме је наденоу име „неодрживи хибриди ” (енг. *unsustainable hybrids*), а које је још прогласио и апсурдним. Хибридне идеологије које потпадају под фенотип I он је такође прогласио и пропалим или бесплодним хибридима (енг. *failed or sterile hybrid*), спекулативним идеолошким експериментима који су унапред осуђени на брз нестанак, до кога долази због радикалних супротности које постоје између градивних идеологија комбинованих у њима. Ове контрадикције су толике да практично онемогућавају самостални опстанак оваквих идеолошких

Изворни текст (прев. Н. Г.): “However, the notion of ‘hybridity’ here is used solely as a metaphor to develop a heuristic taxonomy for the understanding of ideologies, and is not indicative of a determinist social epistemology. [...] In ideological analysis, the term is utilized alongside associated biological conceptions such as ‘adaption’ and ‘mutation’ for explaining the development and variation within ideologies.”

Да би што илустративније представио своју замисао, поред поменутих биолошких (односно генетичких) израза, Франкс је из те науке позајмио још неке, као што су „таксономија” (енг. *taxonomy*), „опрашивање” или „полинација” (енг. *pollination*), „родитељ” (енг. *parent*), „укрштање између врста” (енг. *cross-breeding*) и „плод укрштања између врста” или „мешанац” (енг. *cross-breed*).

³⁰⁰ Фенотип је појам из биологије, тачније речено из генетике, којим се означава онај скуп особина које се код неког организма испољавају на видљив начин. Ово је иначе неокласична кованица две грчке речи – префикса „фајно-” (*phaino-*), који значи „показивање”, и именице „типос” (*τύπος*), која овде значи „образац”, „пример” или „модел”.

³⁰¹ Franks, Benjamin (2016) “Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism”, *Journal of Political Ideologies*, 21(2), p. 166.

хибрида, а такође и могућност придобијања некакве институционалне подршке која би им продужавала живот.

Франкс је навео и два разлога због којих је фенотип I изузетно редак. Први се налази у идеолошкој терминологији, која јесте флексибилна, али која ипак не трпи очигледне парадоксе. Други разлог који је уочио лежи у немогућности оваквих контрадикторних идеолошких хибрида да се развију толико да буду у стању да успоставе координисано деловање или властите институције, као и у њиховој немогућности да начине значајнији утицај ван свог круга, па тако остају непримећени.

Као још један пример фенотипа I, Франкс је навео комбиновање фашизма и анархизма у моноетничким комунама или микродржавама на чије је формирање позвао енглески штрасеристички³⁰² неонациста и музичар Трој Саутгејт (Troy Southgate, рођ. 1965), који је своју идеологију назвао националанархизмом (енг. *national-anarchism*).

4.3.2.2. Фенотип II – минорна варијанта доминантног родитеља

Фенотип II, којег је Франкс назвао „минорном варијантом доминантног родитеља“ (енг. *minor variant of dominant parent*), умногоме подсећа на Фриденов концепт уско усредсређених идеологија³⁰³ (енг. *thin-centred ideology*), о коме ће нешто касније бити речи у овом поглављу, а који је веома важан за предмет ове дисертације. Овде је реч о таквом укрштању идеологија, у чијем производу (односно идеолошком хибриду) једна од тих градивних идеологија буде доминантна. Језгро овог хибрида чине неизоставне одлике доминантне идеологије.

Хибриди фенотипа II углавном су устројени према кључним концептима неке већ постојеће стабилне идеологије, али са додатним одликама другог родитеља, које могу имати локални значај.³⁰⁴

Франкс је нашао два разлога за овакву идеолошку хибридизацију. Први разлог налази се у потреби за повећањем привлачности доминантне градивне идеологије, што она чини усвајањем неке особине мањег идеолошког родитеља, да би се тако обратила њеним присталицама. Други разлог за идеолошку хибридизацију фенотипа II он је видео у потреби за надомешћивањем неких слабости или празнина доминантног

³⁰² Штрасеризам (нем. *Straßerismus*) је популистичка идеолошка тенденција унутар немачког националсоцијализма (нацизма), која је нагласак стављала на равнотежу националистичких и социјалистичких елемената садржаја те хибридне идеологије.

³⁰³ Cf. Freedon, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), pp. 485–550.

Cf. Freedon, Michael (1998) “Is Nationalism a Distinct Ideology?”, *Political Studies* 46(4), pp. 748–765.

³⁰⁴ Franks, Benjamin (2016) “Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism”, *Journal of Political Ideologies*, 21(2), p. 168.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Phenotype ii hybrids are largely structured: by core concepts from an already existing stable ideology but with additional characteristics from the other parent which can be of local significance.”

идеолошког родитеља, што се чини усвајањем мањег броја елемената неке друге идеологије.

Франкс је такође указао и на могућност скепсе према правој хибридности фенотипа II, па је тако као пример навео погрдно поређење екосоцијалиста са лубеницама, јер они том зеленом кором наводно покушавају да прикрију своју црвену суштину.³⁰⁵ Посебно је истакао пример зеленог синдикализма, као и различит однос двојице савремених америчких анархистичких теоретичара према овом идеолошком феномену. Грем Перчес (Graham Purchase) је изнео тезу да је уважавање еколошких потреба у реструктурирању производње облик револуционарног синдикализма,³⁰⁶ док је ту тезу Мареј Букчин (Murray Bookchin, 1921 – 2006) критиково тврдњом да у револуционарном синдикализму уважавање еколошких начела може бити само другоразредни подскуп политичких тема.³⁰⁷ Франкс је иначе Букчинов екоанархизам сврстао у фенотип III, о коме ће овде убрзо бити речи.

Као још један пример идеолошке хибридизације која припада фенотипу II, Франкс је навео идеологију аутономних националиста (нем. *Autonome Nationalisten*), једне од струја на савременој немачкој неонацистичкој сцени. Њихова идеологија слична је Саутгејтовом националанархизму, али је у њој поврх тога преузет и антиглобалистички садржај из идеологија различитих социјалистичких покрета, као и добар део њихове терминологије и манира деловања. Антиглобализам немачких аутономних националиста је, међутим, дубоко укореван у стандардном репертоару нацистичког и неонацистичког гледања на глобални либерални капитализам као на производ наводне светске јеврејске завере.

[Д]ок аутономни националисти имају значајан утицај у етаблираним немачким неонацистичким круговима, они нису направили никакав утицај на главни покрет за алтернативну глобализацију, нити су значајније изменили правац постојећих неонацистичких стратегија и анализа.³⁰⁸

4.3.2.3. Фенотип III – заједничке особине

Идеолошки хибриди који припадају фенотипу III, којег је Франкс назвао „заједничке особине” (енг. *joint attributes*), у свом садржају поседују значајне карактеристике оба идеолошка родитеља.

Овај тип хибрида има идеолошку структуру која му дозвољава да делује унутар организација које су повезане са оба родитеља, уносећи аспекте другог родитеља да

³⁰⁵ Зелена је боја екологизма, а црвена социјализма.

³⁰⁶ Purchase, Graham (1995) “Anarcho-syndicalism, technology and ecology”, *Kick It Over*, 35. доступно на: <http://ecowobbly.blogspot.co.uk/2011/02/anarcho-syndicalism-technology-and.html> (Приступљено: 14. јануар 2015). Наведено према: Franks, Benjamin (2016) “Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism”, *Journal of Political Ideologies*, 21(2), p. 167.

³⁰⁷ Bookchin, Murray (1997) *Deep Ecology and Anarchism* (London: Freedom Press), pp. 48 – 58. Наведено према: Ibid.

³⁰⁸ Franks, Benjamin (2016) “Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism”, *Journal of Political Ideologies*, 21(2), p. 168.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “[W]hilst the Autonome Nationalisten are a significant influence in established German neo-Nazi circles, they have made no impact on the main alternative globalization movement, nor have they significantly altered the orientation of existing neo-Nazi strategies and analyses.”

би решавао проблеме или ширио утицај. У неким контекстима, овај мешанац функционисаће више налик једном родитељу (фенотип II), али има других значајних контекста где он помаже другом родитељу.³⁰⁹

Франкс је примере за фенотип III нашао у неким варијантама идеолошког хибридизовања феминизма и марксизма, у којима су елементи обе ове идеологије видно приметни и равноправни или готово равноправни. Истакао је да је у овим примерима направљен помак од оних мешања ове две идеологије која припадају фенотипу II, а у којима доминира идеолошки садржај или феминизма (тако да се класна борба посматра као узгредни феномен полне поделе друштвених улога) или марксизма (па се онда патријархат посматра као епифеномен класне борбе). Фенотип III може се наћи код марксиста који уважавају значај феминизма — како организационо, старајући се о бољој представљености жена у својим редовима, тако и идеолошко-садржински, залагањем за женска питања и када нису у непосредној вези са класном и економском експлоатацијом. С друге стране, у фенотип III могу да спадају и феминисткиње које социоекономској неједнакости дају значај и изван социоекономске неједнакости жена, и које онда са тих становишта критикују либерални феминизам. Овакво узајамно дејство две градивне идеологије може да доведе до налажења заједничких поља деловања (у овоме примеру то су заједничко развијање еманципаторских теорија и међусобни стимуланси за радикално деловање), да поспешује нове облике политичког организовања и да доводи у питање уврежене поставке и понашање. Примере идеолошких хибрида који спадају у фенотип III Франкс је пронашао и у зеленом анархизму, попут поменутог Букчиновог екоанархизма или пак попут идеологије револуционарног и анархистичког екологизма британске организације „Земља на првом месту!“ (енг. *Earth First!*), који се подједнако могу сматрати идеолошким подваријантама и анархизма и екологизма. Ови идеолошки хибриди подједнако критикују и оно што држе за хијерархичност и предрасуде либералног екологизма и оно што сматрају мањком придавања значаја животној средини у анархизму.

Франкс је код идеолошких хибрида фенотипа III идентификовао и два системска извора њихове могуће нестабилности. Једна таква нестабилност налази се у могућности да утицај једног идеолошког родитеља надјачава, а другог ослаби, до те мере да се овај хибрид помери ка фенотипу II. Друга нестабилност уочена је пак у могућности да се утицаји идеолошких родитеља толико приближе један другом, да онда настаје њихова својеврсна фузија у неки потпуно нов и посебан идеолошки облик — у фенотип IV.

³⁰⁹ Ibid.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “This type of hybrid has an ideological structure that allows it to operate within organizations associated with both parents, bringing aspects of the other parent to resolve problems or extend influence. In some contexts, the cross-breed will operate more like one parent (phenotype ii), but there are other significant contexts where it assists the other parent.”

4.3.2.4. Фенотип IV – трансцендентни облици

Коначно, **фенотип IV**, коме је Франкс дао име „трансцендентни облици“ (енг. *transcendent forms*), подразумева потпуно сливање идеолошких родитеља у своме чеду, до те мере да у њему њихови утицаји постану потпуно непрепознатљиви. Оно тако трансцендира, односно превазилази или надилази, генетске карактеристике примљене од идеолошких родитеља и више их и не испољава, него постаје нека сасвим нова и самостална идеологија. Толико самостална, да се онда са њима упусти у борбу на попришту сукобљавања политичких идеологија. Метафоричким коришћењем терминологије једне друге природне науке, физике, Фенотипу IV слободно би се могло наденути и име „идеолошка фузија“.

Франкс је као пример трансцендентног облика хибридне идеологије навео италијански фашизам, као хибрид социјалистичког синдикализма и конзервативног национализма, који се у великој мери разликовао од оба ова идеолошка родитеља и који се чак на оба подједнако обрушавао.³¹⁰ На синдикализам се фашизам обрушавао својом концепцијом ауторитарности, односно тоталитарне државе, као и својим екстремним елитизмом, док се на конзервативизам обрушавао својом концепцијом витализма (инспирираног футуризмом Филипа Томаза Маринетија³¹¹) и култом насиља (инспирираног политичком и револуционарном мишљу Жоржа Сорела³¹²). У првом случају од тог су обрушавања трпела синдикалистичка начела слободарства и егалитаризма, док је у потоњем трпело конзервативно начело успостављања склада у

³¹⁰ Cf. Marsella, Mauro (2004) "Enrico Corradini's Italian Nationalism: The 'Right Wing' of the Fascist Synthesis", *Journal of Political Ideologies*, 9(2), pp. 203–224, p. 204. Наведено према: Ibid. p. 169.

³¹¹ Филипо Томазо Маринети (Filippo Tommaso Emilio Marinetti, 1876–1944) био је италијански теоретичар уметности и књижевник, зачетник футуризма – уметничког и интелектуалног, а у доброј мери и политичког правца, чије је идеје формулисао у „Манифесту футуризма“ (ит. *Manifesto del futurismo*, фр. *Manifeste du futurisme*), објављеном 1909. године у Паризу. Његове идеје учествовале су у идеолошкој хибридикацији која је породила фашизам, а своју тек основану Италијанску футуристичку политичку странку (ит. *Partito Politico Futurista Italiano*) је 1919. године утопио у Мусолинијеве Италијанске борбене снопове (ит. *Fasci italiani di combattimento*), познатије као Фашистичка странка. Његов немирни и слободни дух није се лако (или уопште) уклапао у партијску дисциплину, па је он ту странку напуштао и враћао јој се. Није му успело да футуризам наметне као званичну уметност Италије, јер је Мусолини прагматично подржавао уметнике из различитих праваца чије је стваралаштво служило фашизму. Немачки нацисти сврстали су футуризам, као и све модернистичке правце, у „дегенерисану уметност“ (нем. *Entartete Kunst*), али је Маринети убедио Мусолинија да забрани улазак нацистичке путујуће изложбе о томе у Италију.

³¹² Жорж Сорел (Georges Eugène Sorel, 1847–1922) је био радикални француски политички мислилац, теоретичар беспартијског социјализма кроз корпоративизам у облику синдикализма, који је сматрао да једино синдикати, а не социјалистичке или комунистичке странке, могу бити истински представници радничке класе. Остао је познат и као аутор и поборник идеје о генералном штрајку као исправном начину постизања револуционарних социјалистичких циљева. Неке његове идеје утицале су на идеолошку генезу италијанског фашизма, а Мусолини га је изузетно ценио. Подржао је 1917. године бољшевичку Октобарску револуцију, али Лењин није делио Мусолинијев ентузијазам према Сорелу. Није га сматрао озбиљним мислиоцем. У историји остаје ипак упамћено да су више година после његове смрти, тридесетих година 20. века, две амбасаде у Паризу изразиле занимање да финансирају обнову Сореловог надгробног белега – једна је била амбасада фашистичке Италије, а друга амбасада Совјетског Савеза. Његова породица одбила је и једне и друге. Најпознатије Сорелово дело је књига „Отгледи о насиљу“ (фр. *Réflexions sur la violence*) објављена 1908. године. За теорију идеологије занимљиво је да је он у овој књизи изнео и образлагао идеју о важности митова као воље за политичким деловањем.

друштвеном поретку. И синдикализам и оновремени конзервативизам (под утицајем римокатоличког социјалног учења конципираног под покровитељством папе Лава XIII³¹³) здушно су се залагали за корпоративизам, имајући додуше на уму сасвим различите визије корпоративистичког уређења, које су потицале из различитих виђења друштвених, економских и политичких проблема које треба решавати корпоративистичким уређењем. С друге стране, фашистичка визија корпоративизма (иначе једна од најбитнијих дефинишућих одлика ове идеологије) јесте настала по узору на синдикалистичка и конзервативна залагања за корпоративизам, али је ипак била драстично другачија од њих.

Франкс је истакао да идеолошки хибриди фенотипа IV могу бити веома снажни, јер имају потенцијално широку базу присталица, ако буду успешни у придобијању подржавалаца својих идеолошких родитеља, као и потпуно нових симпатизера. Истовремено, они могу бити и немалом у ризику, да својом идеолошком комбинацијом одбијају присталице претходних идеологија које су хибридизоване, уместо да их привлаче. Као пример је навео италијанску странку Национални савез (ит. *Alleanza Nazionale*) под вођством Ђанфранка Финија (Gianfranco Fini, рођ. 1952), насталу реформисањем неофашистичке странке Италијански социјални покрет – Национална десница (ит. *Movimento Sociale Italiano – Destra Nazionale*) 1995. године. У Националном савезу хибридизовани су либерална демократија и италијански национализам, и то онај који је корене имао у фашизму, а ова странка се самоидентификовала као постфашистичка, што је био „засебан и нов идеолошки развој који раскида са прошлошћу, тежећи да се обраћа традиционалним десничарским демократским бирачима и свом фашистичком језгру.”³¹⁴ То, међутим, није увек било уверљиво ни једној ни другој идеолошкој страни, па су тако неофашисти одбацивали либерализам Националног савеза, док либерали нису престајали да је сматрају фашистичком.³¹⁵

4.3.3. Разумевање хибридне идеологије у овој дисертацији

После прегледа излагања о разноликој употреби израза „хибрид” у различитим областима људског знања, укључујући ту и политикологију, као и излагања неких примера сусрета тога појма са појмом „идеологија”, на ред долази да се изнесе шта се у овој дисертацији подразумева када се говори о идеолошким хибридима, идеолошкој хибридности, хибридизовању (или хибридизацији) идеологија, а нарочито шта се подразумева када се говори о изразу „хибридна идеологија” (односно о његовом синониму „идеолошки хибрид”). Другим речима, речима Шушњићеве методологије,

³¹³ Лав XIII (Leo XIII, 1810–1903), рођен као Винћенцо Пеци (Vincenzo Gioacchino Raffaele Luigi Pecci), био је 256. римски папа (1878–1903).

³¹⁴ Franks, Benjamin (2016) “Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism”, *Journal of Political Ideologies*, 21(2), pp. 169–170.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “a separate and new ideological development which breaks from the past, aiming to appeal to traditional right-wing democratic voters and its fascist core.”

³¹⁵ Cf. Griffin, Roger (1996) “The ‘Post-fascism’ of the Alleanza Nazionale: A Case Study in Ideological Morphology”, *Journal of Political Ideologies*, 1(2), pp. 123–145, pp. 124–125. Наведено према: Ibid.

на ред сада долази претварање израза „хибридна идеологија“ у појам „хибридна идеологија“ — и то у описни, односно радно способни појам.³¹⁶

Уз прихватање и уважавање Франксове скептичности према директном преузимању израза из природних наука, потребно је напоменути, па и нагласити, да ни у овој дисертацији нема претензија да појмови из природних наука буду дословно, „здро за готово“, преузети у друштвеним наукама. Овде је употреба именице „хибрид“ искључиво метафорична и хеуристичка, а исто важи и за коришћење из ње изведеног придева „хибридно“, као и изведених именица „хибридизовање“, „хибридизација“ и „хибридност“.

Хибридне идеологије су — идеологије. За њих, као и за све друге идеологије, у овој дисертацији важи минимална дефиниција која је формулисана и изнета у поглављу „Разумевање појма идеологије и његова минимална дефиниција“, па је она овде полазиште и у њиховом дефинисању. Није се стога згорег подсетити да се у тој минималној дефиницији каже да је идеологија скуп политичких идеја о начелима устројства заједнице, чија је сврха да надахне спровођење тих идеја и да их оправда. Такође није рђаво подсетити се и да је објашњено да је ова минимална дефиниција састављена од два нужна и незаобилазна елемента идеологије:

1. садржај идеологије („скуп политичких идеја о начелима устројства заједнице“)
и
2. сврха идеологије („да надахне спровођење тих идеја и да их оправда“).

Иако и ово може деловати очигледно, па тиме и излишно за помињање, важно је ипак истаћи да се хибридизовање идеологија у овој дисертацији односи искључиво на први елемент минималне дефиниције идеологије — на њен садржај, односно на политичке идеје о начелима устројства заједнице које творе тај садржај. Како је већ установљено да хибридизовање значи стварање нечег новог мешањем или комбиновањем различитих ствари, а да се плод тога процеса назива хибридом, онда би дефиниција хибридне идеологије могла гласити овако: **Хибридна идеологија (или идеолошки хибрид) је идеологија чији је садржај настао мешањем или комбиновањем елемената садржаја различитих већ постојећих идеологија.** То мешање или комбиновање идеолошких садржаја настаје процесом који је у овој дисертацији назван **идеолошким хибридизовањем или идеолошким хибридизацијом.**

Објашњавајући представљена четири фенотипа идеолошких хибрида, Бенџамин Франк је наставио метафоричну употребу термина из биологије, па је тако идеологије чији се садржаји мешају или комбинују да произведу идеолошки хибрид, односно идеологије које улазе у процес идеолошког хибридизовања, назвао родитељима. У овој дисертацији оне ће бити именоване изразом **градивне идеологије.**

³¹⁶ Šušnjić, Đuro (1999) *Metodologija: Kritika nauke* (Beograd: Čigoja štampa), str. 46.

4.4. МЕСТО ХИБРИДНИХ ИДЕОЛОГИЈА У ТИПОЛОГИЈИ ИДЕОЛОГИЈА

После покушаја појмовног и концептуалног разјашњења тога шта се у овој дисертацији подразумева под изразима „хибридне идеологије” и „идеолошки хибриди”, односно после настојања да ова појава буде дефинисана, на ред долази да се покуша и налажење места оваквих идеологија међу другим идеологијама.

У претходном поглављу ове дисертације, „Разумевање појма идеологије и његова минимална дефиниција”, наведене су две сврхе дефинисања неке појаве, а у случајевима њеног минималног дефинисања додата им је и трећа сврха. Овде се може поновити да се друга сврха дефинисања налази у потреби да се истакне оно по чему се нека појава разликује од других појава, нарочито ако су јој оне у нечему сличне. Наредни корак у испуњавању ове сврхе јесте да се нека новоописана и новоодређена појава стави у контекст, односно у појмовни и концептуални однос спрема њој сличних али другачијих појава. Другим речима, потребно је наћи јој место међу њима. Тек тада се у потпуности испуњава картезијански епистемолошки и методолошки императив да феномене у науци, па тако и у политикологији, треба и разјаснити и разликовати (лат. *clare et distincte*). Томе служи научна типологија, а њој је посвећен овај одељак дисертације.

Пошто је већ разјашњено да се процес идеолошког хибридизовања тиче садржаја идеологија, онда хибридне идеологије треба сместити у онакву типологију идеологија која је заснована према врсти њиховог садржаја. И овде ће се поћи од великог опуса Мајкла Фридена.

4.4.1. Мајкл Фриден – целовите и уско усредсређене идеологије

Речником ове дисертације и раније предложене минималне дефиниције идеологије, могло би се рећи да је Фриден настојао да идеологије разврста према распону и обухвату њиховог садржаја. Треба разјаснити да, када се овде говори о разврставању идеологија према врсти њиховог садржаја, не говори се само о томе шта се налази у садржају неке идеологије, него превасходно о томе какав је и колики распон и обухват тог садржаја, односно које функције неки идеолошки садржај испуњава.

Угао гледања који је Фриден заузео тиче се обухватности и распона садржаја идеологија, односно одговора на питање: да ли нека идеологија има одговоре и решења за читав спектар политичких, друштвених и економских питања, или макар став према тим питањима?³¹⁷ Ако има такве одговоре и решења, то је онда **целовита идеологија**, а ако их пак нема, у питању је **уско усредсређена идеологија**.

Питање из претходног пасуса, које је ту формулисано као парафраза изворног Фриденовог текста, само је део читавог низа важних питања која је, размишљајући о

³¹⁷ Freedon, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), p. 486.

представљању идеологија феминизма и екологизма, он поставио у књизи „Идеологије и политичка теорија: Један концептуални приступ“ из 1996. године:

[Д]о које су мере концептуални кластери, који себе представљају под насловом феминистичке или зелене политичке мисли, идеологије или [то ипак] нису? Засигурно чак и еклектичне идеологије, биле оне читаве или не, могу бити добро уравнотежене. Питање је, међутим, мало другачије. Да ли су, међутим, феминизам и зелена политичка мисао исувише еклектични да би показивали *јединствене* одлике суштински засебних идеолошких породица? Зар не би требало неке од њихових кључних аргумената подвести под [неке] друге идеолошке групације, што је услов који разводњава њихову јединственост? Зар нису они у целини амалгами старијих политичких традиција, попут либерализма, социјализма или анархизма? Имају ли они своја језгра и, ако их имају, да ли су та језгра довољна да носе тежину придружених и периферних концепата, или им је пак неопходно да на себе калеме самодовољне морфологије других идеологија?³¹⁸

Као да већ није било довољно питања, Фриден је наставио своје ригорозно пропитивање:

Постоји и други проблем, повезан са првим али аналитички различит: ако они нису еклектички разводњени, да ли могу показати *пун* спектар одговора на проблеме (онако како се разумеју у датом времену и месту) која политички системи треба да разреше или, макар, да адресирају? Да ли је њихова морфологија одвећ уска да обухвати ширење концептуалних деконтестација које већ очекујемо од разнородних идеолошких породица? Чини се да су опције: широке али еклектичне или јединствене али скраћене.³¹⁹

Сва ова питања су од кључног значаја за типологију идеологија по садржају, односно по распону и обухвату тог садржаја, која ће бити предложена у овој дисертацији.

4.4.2.1. Уско усредсређене идеологије

Када су у питању феминизам и екологизам, Фриден је на ова питања дао одговор тако што је ова два идеолошка феномена подвео под наслов **уско усредсређене идеологије**.³²⁰ Ово изискује једну кратку терминолошку, односно преводилачку напомену. За идеологије које су овде назване уско усредсређеним, он је употребио израз који дословно преведен значи „уско центриране идеологије“ (енг. *thin-centred*

³¹⁸ Ibid. pp. 485 – 486.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “[Т]о what extent are the conceptual clusters that present themselves under the heading of feminist or green political thought ideologies or not? Surely even eclectic ideologies, whether wholesome or not, may be well-balanced. The issue is, however, a slightly different one. Are feminism and green political thought too eclectic to display the *unique* features of disparate ideological families? Should not many of their central arguments be subsumed under other ideological groupings, a condition that dilutes their uniqueness? Are they not on the whole amalgams of older political traditions, such as liberalism, socialism, or anarchism? Do they have cores and, if they do, are those cores sufficient to bear the weight of adjacent and peripheral concepts, or do they need to graft on to them the self-contained morphologies of other ideologies?”

³¹⁹ Ibid. p. 486.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “There is a second problem, tied to the first but analytically distinct: if they are not eclectically diluted, can they exhibit a *full* spectrum of responses to the issues (as understood at the time and place) that political systems need to resolve or, at least, to address? Is their morphology too narrow to encompass the spread of conceptual decontestations we have come to expect of diverse ideological families? The options appear to be: extensive but eclectic or unique but truncated.”

³²⁰ Ibid. pp. 485, 542, 545.

ideologies). Овим је желео да потцрта да је садржај тих идеологија превасходно оријентисан на само једно од политичких, друштвених или економских питања са којима се неки временски и просторни контекст суочава.³²¹ Једно од Фриденових објашњења уско усредсређених идеологија гласи овако:

Уско усредсређена идеологија је она која себе арбитрарно одсеца од ширег идејног контекста, намерним одстрањивањем и заменом концепата. Последица је једна структурна немогућност да се понуде сложени опсежи аргумената, јер су многи ланци идеја, које би неко нормално очекивао да ће наћи – од општих и апстрактних до конкретних и практичних, од језгра до периферије, као и у обрнутом смеру – напосто одсутни.³²²

Стога се чини да је од помало рогобатног дословног превода „уско центриране идеологије“, духу српског језика погоднији израз „уско усредсређене идеологије“, па је зато овде изабран. Алтернативни српски преводи могли би можда бити „уске идеологије“, „посебне идеологије“,³²³ „партикуларне идеологије“ или „делимичне идеологије“, али се превод изразом „уско усредсређене идеологије“ ипак чини најпрецизнијим, а тиме и најподобнијим, па ће тај превод бити коришћен у овој дисертацији.

Горе наведено објашњење уско усредсређених идеологија, Фриден је иначе дао 1998. године у чланку насловљеном „Да ли је национализам посебна идеологија?“, у коме је идеологију национализма подвргао истом тесту као што је то раније учинио са еколошком и феминизмом. Концепт уско усредсређене идеологије имао је одјек, па су се касније и многи други политиколози њиме користили, нарочито када су настојали да уз помоћ њега опишу и одреде популизам.³²⁴ Занимљиво је истаћи да је Фриден, у вези са тиме, исказао поприличну дозу скепсе према могућности да његов концепт уско усредсређене идеологије буде примењен и на популизам.³²⁵ Без обзира на то, свакако најпознатији пример настављања и ширења употребе концепта уско усредсређене идеологије налази се баш у једној дефиницији популизма, сада већ чувеној и небројено пута цитираној, коју је 2007. године у књизи „Странке популистичке радикалне деснице у Европи“ формулисао холандски политиколог Кас Муде (Cas Mudde, рођ. 1967), један од најзначајнијих савремених изучавалаца овог

³²¹ Колико год то конкретно питање било важно. Треба поменути, па и истаћи, да Фриден ту важност није доводио у питање.

³²² Freedен, Michael (1998) "Is Nationalism a Distinct Ideology?", *Political Studies*, XLVI, pp. 748–765, p. 750. Изворни текст (прев. Н. Г.): "A thin-centred ideology is one that arbitrarily severs itself from wider ideational context, by the deliberate removal and replacement of concepts. The consequence is a structural inability to offer complex ranges of argument, because many chains of ideas one would normally expect to find stretching from the general and abstract to the concrete and practical, from the core to the periphery, as well as in the reverse direction, are simply absent."

³²³ Фриден је иначе користио израз „посебне идеологије“, али у другачијем значењу. О њему ће бити речи нешто касније.

³²⁴ Cf. Fieschi, Catherine (2004) "Introduction", *Journal of Political Ideologies*, 9(3), pp. 235–240.

Cf. Stanley, Ben (2008) "The Thin Ideology of Populism", *Journal of Political Ideologies*, 13(1), pp. 95–110.

Cf. Lutovac, Zoran (2020) *Populism, Stabilitocracy and Multiculturalism* (Belgrade: Institute of Social Sciences), *passim*.

³²⁵ Freedен, Michael (2017) "After the Brexit Referendum: Revisiting Populism as an Ideology", *Journal of Political Ideologies*, 22(1), pp. 1–11, p. 3.

политичког и идеолошког феномена, који је због тога светски познат и као „неформални доајен струке [истраживача популизма]“:³²⁶

[П]опулизам се разуме као уско усредсређена идеологија која сматра да је друштво у коначници подељено на две хомогене и супротстављене групе, „чисти народ“ насупротив „корумпиране елите“ и која сматра да политика треба да буде израз *volonté générale* (опште воље) народа.³²⁷

Подвргавши идеологију екологизма епистемолошком надзору, који је вођен описаним начелима потпуности распона и обухвата идеолошког садржаја, Фриден ју је овако оценио:

Зелена идеологија је уско усредсређена и у смислу кохезивне сложености идеолошког производа и у смислу ширења или одсуства уједињујућег система између његових идеолошких произвођача. Било то добро или лоше, она нема једног Мила, Маркса или Фројда, [нити] средишњи интелектуални програм, или моћан философски или теоријски оквир, из кога може да израста или против кога се оштро фокусира. Њена граничним питањима вођена морфологија је центрифугална, често дефинисанија на конкретној периферији него негде другде. Ово је [већ] било уочено као један „већи насумични чинилац у структури ставова према политичким решењима“. Прецизније речено, овим се може објаснити вишеструкост [њихових] путева од рубова ка језгру.³²⁸

Укратко речено, Фриденовим уско усредсређеним идеологијама могу се сматрати оне идеологије којима недостају дубоки философски и теоријски корени. Њихов је садржај суштински оријентисан само на једну тему (или евентуално на једну уску скупину врло сродних тема, али то суштински нимало не мења ствар). У уско усредсређеним идеологијама, тој су теми увек подређене све остале друштвене, економске и политичке теме, питања и проблеми, а када се и узимају у обзир, сви се они увек посматрају искључиво из њене визуре. Уско усредсређене идеологије, према Фридену, су оне идеологије чија морфологија, концептуални обрасци и аранжмани,

³²⁶ Jäger, Anton & Arthur Borriello (2020) “Making Sense of Populism”, *Catalyst*, 3(4), Доступно на: <https://catalyst-journal.com/2020/03/making-sense-of-populism> (Приступљено: 27. март 2021).

Изворни текст (прев. Н. Г.): “informal doyen of the profession”

³²⁷ Mudde, Cas (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 23.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “[P]opulism is understood as a thin-centered ideology that considers society to be ultimately separated into two homogeneous and antagonistic groups, ‘the pure people’ versus ‘the corrupt elite,’ and which argues that politics should be an expression of the *volonté générale* (general will) of the people.”

Муде је иначе своју дефиницију популизма изнео још раније, 2004. године, у сада познатом чланку „Популистички дух времена“, али тада није поменуто да је популизам уско усредсређена идеологија. Ове две дефиниције разликују се само по тој ствари.

Mudde, Cas (2004) “The Populist Zeitgeist”, *Government and Opposition*, 39(4), pp. 541 – 563, p. 543.

³²⁸ Freedon, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), pp. 545 – 546.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Green ideology is thin-centred both in terms of the cohesive intricacy of the ideological product and in terms of the spread of, and absence of unifying system among, its ideological producers. For better or for worse, it lacks a Mill, Marx, or Freud, a central intellectual agenda, or powerful philosophical or theoretical framework, from which to evolve or against which to focus sharply. Its perimeter-driven morphology is centrifugal, frequently more defined at the concrete periphery than elsewhere. That has been seen as a ‘greater random element in the structure of attitudes to policy’. More accurately, it could account for the multiplicity of paths from the perimeter to the core.”

Дело наведено у цитату: Buckley, Jr., William F. (1968 [1959]) *Up from Liberalism* (New Rochelle, NY: Arlington House), pp. 145, 152 – 155, 149.

за разлику од идеологија из великих идеолошких баштина, нису кадри ни довољни да понуде целовита решења за целокупан распон друштвенополитичких проблема.

[У]ско усредсређене идеологије уздржавале су се од нуђења сопствене сорте програма о, рецимо, социјалној правди или условима за индивидуални развој. Оне су се или ограничавале на неко уско језгро, постајући дискурси за заговарање једног или највише два питања, или су [пак] позајмљивале од других идеологија да се подебљају, или су се пак качиле на њих.³²⁹

Ова појава настаје тако што се овакве идеологије уско усредсређују на појединачне теме које се не налазе у средишту политичког поља, него су на његовом ободу (рубцу или периферији, енг. *periphery*). Те теме уско усредсређене идеологије са периферије уводе у средиште политичког поља, а онда их тамо везују (или како Фриден сликовито каже – „калеме“, енг. *graft*³³⁰) за неку од целовитих идеологија, о којима ће ускоро нешто више бити речено.

4.4.2.2. Целовите идеологије

Претходно објашњени Фриденев одговор истовремено је био и први део његовог комплетног одговора на важна питања која је он сâм формулисао и побројао. Он је пак свој комплетан одговор исказао две године касније, у поменутом чланку „Да ли је национализам посебна идеологија?“. Фриденев комплетан одговор дат је увођењем једног новог разврставања идеологија, које се темељи на њиховом садржају, односно на томе да ли је распон или обухват њиховог идеолошког садржаја довољно широк да у њему постоји капацитет (а може се још рећи и намера или амбиција) за нуђење одговора или решења за читав спектар политичких, друштвених и економских питања у неком временском и просторном политичком контексту, или макар став о тим питањима.

Фриден је ово учинио додавши уско усредсређеним идеологијама категорију **целовитих идеологија**, чиме је идеологије разврстао према распону и обухвату, односно исказано употребом категоријалног апарата ове дисертације, према распону и обухвату њиховог садржаја. Он је то на имплицитан начин већ раније урадио у књизи „Идеологије и политичка теорија: Један концептуални приступ“, у којој је посебно третирао три велике нововековне идеолошке баштине – социјализам, либерализам и конзервативизам – које је он, као што је већ поменуто, назвао још и

³²⁹ Freeden, Michael (2017) “After the Brexit Referendum: Revisiting Populism as an Ideology”, *Journal of Political Ideologies*, 22(1), pp. 1–11, p. 2.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “[T]hin-centred ideologies abstained from offering their own brand of programmes about, say, social justice, or the conditions for individual development. They either restricted themselves to a narrow core, becoming single-issue or at most double-issue political advocacy discourses, or borrowed from, and appended themselves to, other ideologies to thicken out.”

³³⁰ Freeden, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), p. 486.

главним идеолошким породицама³³¹ (енг. *major ideological families*) или великим идеолошким породицама³³² (енг. *grand ideological families*).

И код израза „целовите идеологије” биће потребна једна термилошка и преводилачка напомена. За идеологије које су у овој дисертацији назване целовитим, сâм Фриден је употребио израз који дословно значи „пуне идеологије” (енг. *full ideologies* — или би се можда могло рећи „потпуне идеологије”). Чини се, међутим, да је духу српског језика погоднији израз „целовите идеологије”, па је зато овде изабран. Вероватно не би било много погрешно назвати их ни општим или универзалним идеологијама, али ће у овој дисертацији ипак бити говора о целовитим идеологијама. Могле би се такође назвати и темељним, али о томе нешто касније.³³³

Укратко речено, Фриденовим целовитим идеологијама могу се сматрати оне идеологије које могу да понуде одговоре и решења за читав спектар политичких, друштвених и економских питања и проблема постављених у једном временском и просторном политичком контексту, или које имају барем став према тим питањима и проблемима. Ова њихова способност долази из чињенице да целовите идеологије, за разлику од уско усредсређених, имају дубоко философско и теоријско утемељење.

4.4.2.2. Екскурс: Посебне идеологије

Овде је корисно направити један екскурс, дигресију од главног тока аргументације, па указати на још једну идеолошку појаву (или категорију) коју је Фриден описао, која међутим не улази у дихотомију целовитих и уско усредсређених идеологија, него стоји некако по страни те дихотомије. Реч је о **посебним идеологијама**³³⁴ (енг. *distinct ideologies*). Иако већ и сâм њихов назив наводи на помисао да је ово просто синоним за целовите идеологије, реч је о нешто другачијем концепту.

Посебне идеологије, наиме, не мора нужно да одликује дефинишућа особина целовитих идеологија, односно капацитет за давање одговора и решења за читав спектар друштвених, економских и политичких питања и проблема која се постављају у неком историјском тренутку, или макар капацитет да се према тим питањима и проблемима заузимају ставови. Да би нека идеологија, према Фридену, могла бити сматрана посебном, потребно је да њено језгро (односно, речено изразом ове дисертације — њен идеолошки садржај), као и концептуални обрасци које усвоји, буду јединствени сами по себи. Ово је илустровао узимајући за пример идеологичност национализма, за кога је истакао: „да би он био *посебна* идеологија, језгро

³³¹ Freedon, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), p. 139.

³³² Freedon, Michael (2017) “After the Brexit Referendum: Revisiting Populism as an Ideology”, *Journal of Political Ideologies*, 22(1), pp. 1 – 11, p. 2.

³³³ Израз „темељне идеологије” у овој је дисертацији резервисан за три велике нововековне идеолошке баштине, које Фриден назива великим идеолошким породицама — социјализам, либерализам и конзервативизам — које чине основ за идеолошко хибридовање.

³³⁴ Freedon, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), *passim*.

национализма, као и концептуални обрасци које он усваја, мораће да буду јединствени по себи”.³³⁵ Различите идеологије своју посебност могу да постигну и када крену од уског усредсређивања на појединачне теме, чак и ако су оне са периферије политичког поља, па је тако сâм Фриден сматрао да националистичка идеологија може поседовати и показивати карактеристике и посебне и уско усредсређене идеологије.³³⁶

Један пример посебне идеологије чије се порекло налази у некој од великих идеолошких породица био би анархизам, чији је идеолошки садржај плод који је изникао у врту идеја социјалистичке идеолошке породице. Ово наравно важи за главнину анархистичке идеологије, интелектуално најразвијенију, отеловљену у снажним правцима као што су Прудонов³³⁷ комунални анархизам или Бакуњинов³³⁸ колективистички анархизам. Не може се пак рећи да ово важи и за неке знатно мање и идејно слабије развијене идеолошке правце, безмало граничне случајеве, попут оних који су овде већ помињани као примери хибридних идеологија које припадају у Франксовим фенотипима II и III, као што су националанархизам или екоанархизам, а на које су знатан утицај имали неки делови садржаја других идеологија.

Још један истакнути пример посебних идеологија, односно њиховог настанка, може се наћи у једном великом идеолошком расколу у комунизму, који се прво разбуктао унутар болшевиизма после Лењинове смрти, а потом се прелио и у светски комунистички покрет. Та идеолошка шизма отеловљена је политичким сукобом Стаљина и Троцког, а она је породила две посебне идеологије – троцкизам и стаљинизам. Идејни ниво њиховог сукоба тицао се будућности револуције и комунизма после успеха Октобарске револуције 1917. године и следствене победе болшевика у Руском грађанском рату (1917 – 1923), односно после формирања Савеза Совјетских Социјалистичких Република. Троцки се, заједно са својим савезницима из леве опозиције, залагао за концепт перманентне револуције (ру. *перманентная революция*), односно за наставак радикалних револуционарних преображаја руског друштва, као и за светску револуцију, односно за наставак револуције и после победе, њеним извозом у иностранство. Насупрот томе, Стаљин и његови савезници, попут најважнијег болшевичког економисте Николаја Бухарина (Николай Иванович Бухарин, 1888 – 1938), залагали су се пак за изградњу социјализма кроз учвршћивање тековина Октобарске револуције, односно онога што је њоме постигнуто, а то су потом и дефинисали у теорији социјализма у једној земљи (ру. *социализм в отдельно взятой стране*), која је деценијама касније, и после дестаљинизације Совјетског Савеза, у међународним односима породила доктрину мирољубиве коегзистенције (ру. *мирное сосуществование*). И поред ове релативно мале теоријске разлике, и троцкизам и стаљинизам могу се сматрати посебним идеологијама, а не тек уско усредсређеним,

³³⁵ Freeden, Michael (1998) “Is Nationalism a Distinct Ideology?”, *Political Studies*, XLVI, pp. 748 – 765, p. 750. Изворни текст (прев. Н. Г.): “in order to be a *distinct* ideology, the core of nationalism, and the conceptual patterns it adopts, will have to be unique to itself alone”

³³⁶ Ibid. p. 765.

³³⁷ Пјер Жозеф Прудон (Pierre-Joseph Proudhon, 1809 – 1865) је био француски социјалистички економски и политички мислилац, утемељитељ анархизма.

³³⁸ Михаил Бакуњин (Михаил Александрович Бакунин, 1814 – 1876) је био руски револуционар и анархистички мислилац.

јер се у њиховим садржајима налази целовито залагање за изградњу социјалистичког друштва, али су оне одабрале и наглашавале различите путеве до постизања тога циља. Ти путеви су пак довољно посебни да су постали одређујући.

*
* *

Фриденово разврставање идеологија према распону и опсегу њиховог садржаја може се сликовито приказати у табели 4.1. која следи.

Табела 4.1. Разврставање идеологија по садржају – према Мајклу Фридену

Врсте идеологија по садржају	Примери
<p>целовите (<i>full ideologies</i>)</p>	<p>Три велике породице идеологија:</p> <ul style="list-style-type: none"> • социјализам • либерализам • конзервативизам
<p>уско усредсређене (<i>thin-centred ideologies</i>)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • национализам • феминизам • екологизам • популизам

Напомена: У колони „Примери“ налазе се примери идеологија које припадају одговарајућим двама категоријама („целовите идеологије“ и „уско усредсређене идеологије“), а не нужно све идеологије које ту могу да спадају.

4.4.2. Предлог допуне Фриденовог разврставања – редуковане и хибридне идеологије

Представљањем Фриденове двочлане типологије идеологија, хибридне идеологије и даље нису још нигде смештене. То ће стога бити учињено на страницама које следе.

4.4.2.1. Редуковане идеологије

Током истраживања спроведеног за потребе израде ове дисертације, наишло се на безбројне примере политичких идеологија. Неки се могу сврстати у целовите идеологије, неки у уско усредсређене, а неки у хибридне.³³⁹ Уочени су, међутим, и

³³⁹ Што је, наравно, сасвим логично и очекивано за ову дисертацију, којој су хибридне идеологије у наслову. Током истраживања, за њима се посебно трагало.

неки примери који већ и на први поглед не би тако лако могли бити сврстани ни у једну од ове три категорије. Међу њима је пак примећена једна заједничка црта, због које ће они овде бити сврстани у једну посебну категорију. Та категорија овде ће бити названа **редуковане идеологије**, а образложење за предлог оваквог именовања одмах следи.

Редуковане идеологије одликује редуковање идеолошког садржаја само на један елемент идеолошког садржаја неке од целовитих (или посебних) идеологија, или пак на групу тесно повезаних елемената тог садржаја. Стога би се редуковане идеологије могле још назвати и **сведеним идеологијама** (јер се у њима целокупни идеолошки садржај градивне идеологије своди на један елемент), чак можда и **осиромашеним идеологијама** (јер се овде садржај изворне идеологије осиромашује за све своје елементе осим онога на који се ове идеологије концентришу). Употребом речника марксистичке политичке економије, уз признање да је можда реч о мало слободнијој и алегоријској употреби, могло би се казати да је у редукованим идеологијама једна идеолошка карактеристика фетишизована.

Концепт редуковане идеологије можда се понајбоље може објаснити кроз конкретне примере, а два најистакнутија и најочигледнија таква примера могу се наћи унутар велике либералне идеолошке баштине. То су две идеологије умногоме сличних поставки – неолиберализам и либертаријанизам. Занимљиво је поменути да није реткост да се код присталица ове две идеологије наиђе на став, који делује прилично искључиво, да је само њихов правац прави либерализам. Чини се да би се ово могло уврстити у особине редукованих идеологија уопште.

Неолиберализам је либерализам чији је идеолошки садржај сведен и концентрисан само на економске аспекте либерализма. Марксистичким језиком исказано (искључиво са епистемолошком намером, а без употребе марксизмом инспирисаног вредносног суда о неолиберализму или о либерализму уопште), могло би се рећи да је концепт слободног тржишта у неолиберализму фетишизован. Концепт слободног тржишта заиста се налази у језгру либерализма, односно у језгру садржаја либералне идеологије. Ту су га унели још Адам Смит³⁴⁰ и Дејвид Рикардо,³⁴¹ двојица британских класика економске мисли либерализма. У неолиберализму насталом средином 20. века, пред слободним тржиштем све, међутим, пада и све му се клања. То важи и за друге важне елементе садржаја либералне мисли, као што су личне, политичке или верске слободе, као и слобода говора. Ниједан од ових елемената није у неолиберализму формално негиран, али фактички јесте скрајнут пред наглашавањем чисто економске логике. Ово је можда понајбоље изречено исказом америчког политиколога Дејвида Оста (David Ost, рођ. 1955) – „опасност за

³⁴⁰ Адам Смит (Adam Smith, 1723–1790) је био шкотски политички економиста и философ (етичар), један од корифеја либералне мисли, каткад називан оцем економије или оцем капитализма. Теорију слободног тржишта утемељио је у књизи „Истраживање природе и узрока богатства народа“ (енг. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*), објављеној 1776. године.

³⁴¹ Дејвид Рикардо (David Ricardo, 1772–1823) је био британски економиста и политичар холандско-сефардског порекла, један од класика политичке економије.

политички либерализам долази из ослањања на економски либерализам³⁴² — који је толико често цитиран да је постао безмало максима критичара неолиберализма. Централна поставка неолибералне идеологије је да све треба оставити што дерегулисанијем слободном тржишту, јер оно већ само по себи доводи до ефикасности, коју било какав уплив државе у привреду пак омета. Према неолиберализму, држава треба да функционише само у оној мери у којој не смета капиталу, као и да га што мање опорезује. С друге стране, и оно што се опорезује треба штедљиво користити, а понајмање га трошити на социјална давања. У неолиберализму су грађанска права, а посебно радничка, далеко иза права послодаваца.

Чврсто веровање у начела неолиберализма често је поређено са религијским веровањима, па отуд и израз „тржишни фундаментализам“ (енг. *market fundamentalism*), којим се неолиберализам неретко именује. Овај приступ можда је најсликовитије отеловљен у догми о економији преливања (енг. *trickle-down economics*), односно терминологијом економске науке речено екстернализовања, ефеката богаћења капиталиста, стимулираних ниским порезима, на цело друштво. Ову политичко-економску догму нарочито су промовисали 40. амерички председник, републиканац Роналд Реган (Ronald Wilson Reagan, 1911–2004, председништво: 1981–1989), а по коме је таква економска политика названа „реганомика“ (енг. *Reaganomics*) или „реганизам“ (енг. *Reaganism*), као и британска премијерка, конзервативка Маргарет Тачер (Margaret Hilda Thatcher, Baroness Thatcher, 1925–2013, премијерство: 1979–1990), позната по идеолошком исказу да не постоји друштво, него само појединци и породице. Неолиберали њих двоје и данас славе као кључне историјске личности своје идеологије.

Либертаријанизам је либерализам чији је идеолошки садржај концентрисан, па онда тако и редукован, само на идеју индивидуалних слобода, иначе свакако важну и неодвојиву од либерализма. Иако се, наравно, не може сва либертаријанска мисао, поприлично разграната, свести на неколико реченица, овде је ипак потребно извући њене основне и дефинишуће црте. Ако се опет употреби категоријални апарат позајмљен из марксистичке политичке економије (такође без коришћења вредносног марксистичког суда о либертаријанизму или пак о либерализму уопште), фетиш либертаријанизма били би појединац и његова неспутана слобода. У либертаријанској идеологији, овим индивидуалистичким идеолошким концептима (фриденовски речено), односно овим елементима идеолошког садржаја (речено вокабуларом предложеним у овој дисертацији), суштински су засењени сви остали елементи иначе веома богатог идеолошког садржаја либералне идеологије. У либертаријанизму се тежи пуној аутономији, па чак и суверености појединаца, док контекст у коме ти појединци живе, односно друштво, а поготово заједница, остају сасвим занемарени. Ово занемаривање иде до те мере да се либертаријанци рутински залажу за укидање јавних служби и уопште концепта јавних добара, сматрајући их

³⁴² Ost, David (1995) "Labour, Class, and Democracy: Shaping Political Antagonisms in Post-Communist Society", in Beverly Crawford (ed.) *Markets, States, and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation* (Boulder, Westview), pp. 177–203, p. 178.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "the danger to political liberalism comes from the reliance on economic liberalism."

репресивним механизмима којима се угрожавају индивидуалне и економске слободе. Неки се залажу и за укидање полиције, док би улогу пружања безбедности имала приватна плаћеничка предузећа. Либертаријанци углавном сматрају да једина функција државе треба да буде обезбеђивање човекових природних права. У својој крајње консеквентно изведеној варијанти, либертаријанска концепција минималне државе чак нагиње ка анархизму,³⁴³ односно ка укидању државе, где би њену улогу преузели приватни уговорни односи кроз које би људско друштво било уређено као добровољно удруживање приватних лица.

Када се говори о овде предложеном концепту редукованих идеологија, веома је важно да не буде пропуштено да се укаже и на разлику између њих и уско усредсређених идеологија. Важно је осврнути се на то, јер ова разлика можда и није приметна на први поглед, због тога што се и једна и друга категорија идеолошких феномена усредсређује на релативно узак распон и опсег идеолошког садржаја. Разлика се налази у одговору на питање — на шта се ови идеологије усредсређују. Нешто другачијим речима исказано, ово питање могло би да гласи: Каква је разлика у одликама идеолошког садржаја на који се фокусирају редуковане и уско усредсређене идеологије?

Као што је раније већ објашњено, концепт уско усредсређених идеологија темељи се на поступку преузимања појединачних тема које се не налазе у средишту политичког поља, него су на његовој периферији. Њих уско усредсређене идеологије одатле преузимају и тиме онда уводе у центар политичког поља, па се онда на њима граде, калемећи те теме на неку од целовитих идеологија, које је у овој улози Фриден иначе именовао и „идеологијом домаћином“³⁴⁴ (енг. *host ideology*), „угошћујућом идеологијом“³⁴⁵ (енг. *hosting ideology*) или „судом домаћином“³⁴⁶ (енг. *host-vessel*). Ствари код редукованих идеологија, међутим, стоје ипак знатно другачије. Њихове идеолошке теме нису нужно периферијске, него итекако могу бити и централне. Њихова редукованост, по којој овде добијају име, лежи у редукованости њиховог идеолошког садржаја на ту централну тему. Ова редукованост иде до те мере далеко да остали елементи идеолошког садржаја основне идеологије, чији се изворни садржај редукује, бивају практично занемарени.

4.4.2.2. Хибридне идеологије

У овом поглављу већ је представљено и објашњено на шта се мисли када се говори о хибридним идеологијама, тако да нема потребе се то објашњење и сада понавља. Овде ће бити довољно само подсећање да је раније (у одељку 4.3.3. „Разумевање хибридне идеологије у овој дисертацији“) формулисан предлог за њихово дефинисање: хибридне идеологије (или идеолошки хибриди) су идеологије чији је садржај настао

³⁴³ Cf. Nozick, Robert (2003 [1974]) *Anarhija, država i utopija* (Zagreb: Jasenski i Turk).

³⁴⁴ Freeden, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), p. 509.

³⁴⁵ Ibid. p. 549.

³⁴⁶ Freeden, Michael (1998) "Is Nationalism a Distinct Ideology?", *Political Studies*, XLVI, pp. 748 – 765, p. 759.

мешањем или комбиновањем елемената садржаја различитих већ постојећих идеологија.

*
* *

После излагања предлога за допуну Фриденове типологије идеологија по распону и обухвату њиховог садржаја, ова допуна ће и сликовито бити приказана у табели 4.2. која следи. Одмах се може приметити да једна рубрика у овој табели још није објашњена, а то су примери хибридних идеологија (осим неких поменутих примера, као што је фашизам). То ће бити учињено нешто касније, у поглављу 5. „Пет таласа хибридних идеологија”.

Табела 4.2. Разврставање идеологија по распону и обухвату садржаја – допуна Фриденовог разврставања

Разврставања	Врсте идеологија по садржају	Примери
према Фридену	целовите (<i>full ideologies</i>)	Три велике породице идеологија: <ul style="list-style-type: none"> • социјализам • либерализам • конзервативизам
	уско усредсређене (<i>thin-centred ideologies</i>)	<ul style="list-style-type: none"> • феминизам • екологизам • национализам • популизам
додатак Фриденовом разврставању	редуковане (<i>reduced ideologies</i>)	<ul style="list-style-type: none"> • неолиберализам • либертаријанизам
	хибридне (<i>hybrid ideologies</i>)	<ul style="list-style-type: none"> • социјалдемократија • корпоративизам • фашизам • националсоцијализам • њу дил • антиколонијалне и антинеоколонијалне идеологије • социјални либерализам (трећи пут) • антинеолиберализам и антиглобализам

- Напомена 1:** Пошто су Фриденови изрази изворно писани на енглеском језику, у табели је изнет и предлог енглеских превода редукованих и хибридних идеологија.
- Напомена 2:** У колони „Примери“ налазе се примери идеологија које припадају одговарајућим четирима категоријама („целовите идеологије“, „уско усредсређене идеологије“, „редуковане идеологије“ и „хибридне идеологије“), а не нужно све идеологије које ту могу да спадају.

4.4.2. Предлог друге допуне Фриденовог разврставања – првостепено и другостепено разврставање идеологија по садржају

Када се погледају четири категорије идеологија које су овде до сада представљене, дефинисане према њиховом садржају – две Фриденове (целовите и уско усредсређене идеологије) и две додатно предложене овом дисертацијом (редуковане и хибридне идеологије) – међу њима се уочавају неке спајајуће и неке раздвајајуће особине, односно неке сличности и разлике, које наводе на могућност да онда и међу њима буде начињено једно додатно разврставање.

Као што је раније и најављено, целовите идеологије биће овде назване **темељним идеологијама**, док ће остале три категорије идеологија бити окупљене у једну надкатегију, која ће бити названа **изведене идеологије**. Разврставање идеологија на темељне и изведене биће названо првостепеним, док ће разврставање на целовите, уско усредсређене, редуковане и хибридне идеологије бити названо другостепеним. Темелјне идеологије односе се превасходно (а у суштини и искључиво) на три велике баштине нововековних идеологија – либерализам, социјализам и конзервативизам. Ове три баштине, Фриденовим речником назване идеолошким породицама, овде су назване темељним, јер се налазе у темељу свих других нововековних идеологија. Оне су пак из тих темеља изникле кроз три различита поступка – уско усредсређивање, редуковање и хибридизовање – па су зато по њима овде тако и назване.

Иако би требало да су ова три поступка имплицитно јасна, па чак и експлицитно објашњена у различитим деловима овога поглавља, биће корисно укратко их сумирати и тиме експлицитно појаснити:

1. **Поступак идеолошког хибридизовања** објашњен је и дефинисан раније у овој дисертацији као поступак настанка новог идеолошког феномена мешањем или комбиновањем елемената садржаја различитих већ постојећих, односно градивних, идеологија.
2. **Поступак идеолошког редуковања** овде је објашњен и дефинисан као поступак настанка новог идеолошког феномена свођењем идеолошког садржаја идеологије-родитеља на један елеменат тог садржаја или евентуално на уски опсег сродних и тесно повезаних елемената те, фриденовски речено, конфигурације политичких идеја.
3. Овде је такође већ изложено и како је Фриден објаснио и дефинисао **поступак идеолошког уског усредсређивања**. Подсећања ради, до тог поступка долази тако што се овакве идеологије уско усредсређују на појединачне теме (према

Фридену, то су истовремено највише две теме, а и то изузетно) које се не налазе у средишту политичког поља, него су на његовом ободу (периферији). Те се теме онда поступком идеолошког уског усредсређивања са периферије уводе у средиште политичког поља, а онда их тамо везују („калеме“) на идеолошког домаћина, односно на неку од посебних идеологија.

На овоме месту важно је да буде истакнуто, а заиста се то чини и неизоставно потребним, како у сва три поступка формирања изведених идеологија, за њихове градивне идеологије могу бити узете:

1. непосредно темељне идеологије,
2. неке друге већ изведене идеологије, као и
3. комбинација темељних и изведених идеологија.

Темељне идеологије тако могу бити градивне непосредно, посредно или комбиновано. У сва три ова случаја, темељне идеологије су крајњи и најдубљи темељ свих изведених идеологија.

Још једну би ствар овде неизоставно требало нагласити, а то је да ово новопредложено двостепено разврставање нипошто не треба бркати са Фриденовим концептом посебних идеологија (нити пак са њиме имплицираним, мада не и експлицитно исказаним, концептом идеологија које нису посебне³⁴⁷), који је већ представљен, у одељку 4.4.1.2. „Екскурс: Посебне идеологије“. Истина, стоји да су темељне идеологије, по природи ствари, увек и посебне, али се ипак никако не би могло рећи да у сваком случају важи и обрнуто, односно да изведене идеологије никада нису посебне. У трагању за примером и образложењем не мора се ићи много далеко, него се овде може опет позвати на самога Фридена, па онда поновити да је он оценио како националистичка идеологија може показивати карактеристике и посебне и уско усредсређене идеологије.³⁴⁸

Ово новопредложено двочлано разврставање биће названо првостепеним, док ће раније предложено четворочлано разврставање бити названо другостепеним. Њихово обједињавање пак биће названо двостепеним разврставањем идеологија по садржају. Ово обједињавање сликовито је приказано у табели 4.3. која следи.

³⁴⁷ Ради верности изворној Фриденовој терминологији, формулисаној на његовом матерњем језику, на коме је он објаснио и дефинисао различите идеолошке концепте којима се барата у овој дисертацији, можда није вишак да се изнесе претпоставка да би такве идеологије на енглеском вероватно биле именоване изразом „*non-distinct ideologies*“.

³⁴⁸ Freedon, Michael (1998) "Is Nationalism a Distinct Ideology?", *Political Studies*, XLVI, pp. 748 – 765, p. 765.

Табела 4.3. Двостепена допуна Фриденовог разврставања идеологија по садржају

Првостепено разврставање идеологија по садржају	Другостепено разврставање идеологија по садржају	
темељне (<i>fundamental ideologies</i>)	целовите (<i>full ideologies</i>)	Фриденово разврставање
изведене (<i>derived ideologies</i>)	уско усредсређене (<i>thin-centred ideologies</i>)	
	редуковане (<i>reduced ideologies</i>)	додатак Фриденовом разврставању
	хибридне (<i>hybrid ideologies</i>)	

Напомена: Пошто су Фриденови изрази изворно писани на енглеском језику, у табели је изнет и предлог енглеских превода темељних, изведених, редукованих и хибридних идеологија.

4.5. ДВА НАЈВАЖНИЈА ОСНОВА ЗА РАЗВРСТАВАЊЕ ИДЕОЛОГИЈА – ПРЕМА КОНТЕКСТУ И ПРЕМА САДРЖАЈУ

Да би се видело које идеологије, и на који начин, могу да учествују у идеолошкој хибридизацији, односно које су идеологије градивне (другим речима, речима које одговарају категоријалном апарату ове дисертације – које идеологије учествују у грађењу садржаја хибридних идеологија), потребно је најпре видети на које се начине идеологије могу разликовати и разврставати, да би после тако разврставане могле ући у процес хибридизовања, као и по ком основу се оне уопште и могу хибридизовати. У контексту теме ове дисертације, најважније је утврдити која су разврставања идеологија релевантна и употребљива за разумевање феномена хибридних идеологија. Томе је посвећен овај одељак, а овде није згорег подсетити се становишта, односно епистемолошког полазишта, заузетог и изреченог на самом почетку овог поглавља и разрађиваног у његовом досадашњем току – да се феномен идеолошког хибридизовања дешава у домену идеолошког садржаја.

Начини разликовања и њему следственог разврставања идеологија су безмало небројени. Често се идеологије према врсти владавине за коју се залажу деле на демократске и ауторитарне. Према односу које имају према држави и власти, идеологије иду од либертаријанских и анархистичких, до етатистичких, патерналистичких и тоталитарних. Ако се за основ њихове поделе узме однос између појединца и заједнице, идеологије могу бити називане индивидуалистичким или колективистичким, као и (опет) либертаријанским или комунитарним. Када се идеологије посматрају из перспективе једнакости људи и грађана, оне могу бити егалитаристичке или популистичке, док им насупрот стоје елитистичке, хијерархијске или дискриминаторске идеологије. Ако се у темељу неке идеологије налазе права жена и равноправност полова, онда је она феминистичка. Ако је пак у срцу неке идеологије заштита животне средине, она се онда назива еколошким или зеленом. Ако се нека идеологија усредсређује на нацију и национално питање, она је онда националистичка, а тада је супротстављена и другим националистичким идеологијама, али и идеологијама које се називају интернационалистичким, космополитским, мондијалистичким или глобалистичким. Гледајући на идеологије кроз однос који оне имају према улози (организоване и развијене³⁴⁹) религије у политици и друштву, оне се могу делити на клерикалне и секуларне, које пак могу бити атеистичке, па и антитеистичке. Према сродном мерилу верске толеранције, оне могу бити верски толерантне или верски нетолерантне. И ван контекста религије, идеологије се могу делити на толерантне и нетолерантне. Када се посматрају из угла односа према друштвеној разноликости, идеологије се могу делити на плуралистичке и монистичке, а потоње у крајње доследном тумачењу могу бити и тоталитарне. Ако се за основ класификације идеологија узме њихов однос према друштвеним променама, онда се оне могу разврставати на револуционарне, реформске, конзервативне или реакционарне.

Набрајања идеологија и њихових подела чине се заиста неисцрпним. Свака ствар (односно свака друштвено, економски или политички релевантна појава) која може бити узета за предмет неког политичког концепта (у Фриденовом смислу концепата као дела идеолошке конфигурације, а речником ове дисертације, елемента идеолошког садржаја), може постати тачка политичког и идеолошког спорења и оспоравања. Самим тим она онда постаје и основ, односно критеријум, за нова, даља и сложенија рачвања и разврставања идеологија.

Сва ова разврставања сама за себе, а поготово овако насумице излистана, међутим, не значе много. Побројана, али не и систематизована, ова силна разврставања не откривају довољно. Свакако не довољно да би се из њих могло пуно тога суштинског сазнати о идеологији и о идеологијама, а поготово не о мешањима и комбиновањима њихових садржаја, односно о идеолошком хибридизовању. Стога је потребно наћи корен и темељ из кога идеолошко хибридизовање креће.

Ту се, готово очигледно, појављују два веома важна разврставања, у којима тај корен и темељ треба тражити. Једно је разврставање идеологија на леве и десне, а уз њих и у трећу категорију, а према прве две формирану, категорију идеологија политичког

³⁴⁹ Cf. Šušnjić, Đuro (1998) *Religija I – II* (Beograd: Čigoja štampa).

центра. Друго је разврставање између три најважније и највеће идеолошке баштине или породице, оформљене око либерализма, социјализма и конзервативизма.

Одмах се може најавити да ће у овој дисертацији ово друго разврставање бити узето за темељно, а биће изнето и настојање да овакво становиште буде и образложено. За сада се може рећи да ће прво разврставање идеологија овде бити названо **контекстуалним**, а друго **садржинским**. Разлог за овакво именовање лежи у два различита основа ових разврставања. Основ за прво јесте место у одређеном политичком контексту, односно позиционирање у неком политичком систему. Основ за друго разврставање јесу кључне разлике, односно дефинишуће карактеристике, којима се одликују идеолошки садржаји три велике нововековне идеолошке породице. И ово ће можда за разумевање бити једноставније ако се прикаже у табели 4.4. која следи.

Табела 4.4. Два главна разврставања идеологија – по контексту и по садржају

Име разврставања	Основ разврставања	Категорије разврставања
контекстуално разврставање идеологија	позиционирање унутар политичког контекста (система)	левица
		десница
		центар
садржинско разврставање идеологија	идеолошки садржај	либерализам
		социјализам
		конзервативизам

Пре образлагања због чега ће друго разврставање бити узето као основ за разумевање појаве идеолошког хибридизовања, у наредна два одељка биће изложен покушај налажења основних и одређујућих особина наведених категорија разврставања.

4.5.1. Контекстуална подела – левица и десница

Прва подела идеологија која ће бити представљена, а која је и данас од несумњиво велике важности, јесте њихово разврставање на два супротна и супротстављена политичка пола – на левицу и десницу, којима је касније додат и центар, који стоји између њих и ублажава идеолошку оштрину идеолошке располућености плуралистичких политичких система. Овоме разврставању касније је додавано и нијансирање, па се тако говори о умереној или крајњој (екстремној) левици и десници, као и о левом и десном центру. Ово нијансирање може се представити у табели 4.5.

Табела 4.5. Нијансирања поделе политичког контекста (система) на левицу и десницу

Степени разврставања	Категорије разврставања					
Основно разврставање	левица			десница		
Прво нијансирање разврставања	левица		центар		десница	
Друго нијансирање разврставања	крајња левица	умерена левица	леви центар	десни центар	умерена десница	крајња десница

Именовање поделе политичког простора на левицу и десницу плод је случајности. Као и при настанку појма „идеологија”, и ово именовање збило се у ери Француске буржоаске револуције. У изнудици изазваној тешком економском ситуацијом, праћеном све чешћим нередима, у којој се тадашња Краљевина Француска налазила, а која је пак била последица како расипничке потрошње, тако и финансирања побуне 13 северноамеричких колонија против британске круне, као и неколико узастопних година са slabим жетвама, краљ Луј XVI је у пролеће 1789. године био принуђен да сазове Велику скупштину сталежа, први пут после 1614. године. Ово тело није тада било замишљено да буде законодавно, него саветодавно, а сазвано је први пут после 175 година како би дало легитимност планираним великим захватима и резovima у државним финансијама.

После безмало два stoleћа од последњег сазивања, ово тросталешко тело, наравно, није имало свој стални простор за заседање, него је за те потребе рашчишћено једно велико складиште у краљевском дворцу Версај надомак Париза. За ово складиште

иначе је било задужена дворска канцеларија за краљева мања задовољства (фр. *Menus-Plaisirs du Roi*), па су у њему биле смештене разне ствари које су служиле за забаву апсолутистичког владара и његових дворјана, попут кулиса и реквизита за оперске представе и разне друге свечаности. Историја уме да буде сурово иронична, па је баш у томе складишту тој забави и задовољству дошао крај. Беспрекорни дворски протокол свим је учесницима одредио места, па је у челу сале седео краљ, десно од њега клирици (само римокатолички, не и протестантски или јеврејски) из Првог сталежа, лево су седели представници Другог сталежа, аристократије, а у дну сале седели су посланици Трећег сталежа, грађанства, одвојени посебном шипком од краља и прва два сталежа. Овај свечано уређени распоред није дуго потрајао, него се брзо распао у оштрим политичким полемикама и сукобима, којима се злосрећни Луј XVI није могао надати, а који су довели до револуције, збацивања монархије и регицида.

Као што историја зна да је тачан датум јавног обзнањивања речи „идеологија“ био 2. флореал IV године Републике, односно 20. јун 1796. године, што је у овој дисертацији већ речено у поглављу „Настанак појма идеологије и његова различита тумачења, разумевања и одређења“, тако се зна и да је 29. август 1789. године тачан датум настанка политичке поделе на левицу и десницу. И ово се догодило у револуционарној Француској. О том догађају је у свом дневнику, објављеном безмало четири деценије после његове смрти, следеће редове за тај дан записао један од очевидаца и учесника ове поделе, посланик из редова аристократије у Великој скупштини сталежа барон Луј де Говил (*Louis-Henri-Charles de Gauville, 1750 – 1827*):

29. [августа 1789. године], почели смо да упознајемо једни друге: они који су били привржени својој вери и краљу збили су се десно од председника, како би избегли повике, примедбе и непристојности које су се догађале на супротној страни. Ту је било око стотину и педесет чланова клира, толико [њих] из племства и [њих] осамдесет из трећег сталежа. Много сам пута покушавао да седим у различитим деловима просторије и да не заузмем обележено место, како бих више био господар свог мишљења, али сам био принуђен да потпуно напустим леву страну, где сам увек био осуђен да гласам сасвим сâм и да последично будем осуђен на урлике са трибина.³⁵⁰

Овај промешани распоред седења, промешан када су многи француски посланици „према својим политичким бојама“³⁵¹ напустили сталешки им додељена седишта, остао је да до дана данашњег буде оријентир подела у политичком пољу. „Иако је

³⁵⁰ Gauville, Baron de (1864) *Journal de baron de Gauville, député de l'ordre de la noblesse au États généraux depuis le 4 mars, 1789 jusqu'au 1 juillet, 1790: Publié pour la première fois d'après le manuscrit autographe* (Paris : Gay), p. 20. Изворни текст (прев. Н. Г.): « Le 29, nous commençons à nous reconnaître : ceux qui étaient attachés à leur religion et au roi s'étaient cantonnés à la droite du président, afin d'éviter les cris, les propos, et les indécentes qui se passaient dans la partie opposée. Il y avait environ cent cinquante membres du clergé, autant de la noblesse et quatre-vingt du tiers état. J'avais essayé plusieurs fois de me placer dans les différentes parties de la salle et de ne point adopter d'endroit marqué, afin d'être plus le maître de mon opinion, mais je fus obligé d'abandonner absolument la partie gauche, ou bien j'étais condamné d'y voter toujours tout seul et par conséquent condamné aux huées des tribunes. »

³⁵¹ Lipset, Seymour Martin (1960) *Political Man: The Social Bases of Politics* (Garden City, NY: Doubleday & Company), p. 132.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “according to their political coloration”

димензија лево-десно непоуздана, она је најочљивији и најсталнији начин на који шири публика и партијске елите перципирају политику.”³⁵²

Маурицијско-британски историчар индијског порекла Судир Хазарисинг (енг. Sudhir Hazareesingh, хин. सुधीर हजारीसिंह, рођ. 1961), оксфордски професор и специјалиста за интелектуалну историју Француске и франкофоног света, овако је описао идејне и идеолошке последице раздвајања политичког поља на левицу и десницу:

[Л]егитимно овлашћење да се спроводи државна власт остало је кључна линија раздвајања два табора. Иако је за то имала читав распон различитих имена – краљ, монарх, принц-председник, цар, генерал, поглавица – десница се конзистентно залагала да власт треба да буде дата у руке једне особе која је на јединствен начин квалификована да влада на основу личних атрибута (божанско право, рођење, искуство, мудрост, војна способност и/или харизма). Левица је, насупрот томе, сматрала да такав приступ крши Русоово^[353] начело народне суверености, према коме ниједна особа не може сама да спроводи суверену власт. У овој напредној поставци ствари, колективна воља народа била је та која треба да буде представљена у државним установама, па стога левичарски циљ најбоље може бити постигнут делегирањем власти изабраним представницима нације [...] Револуција, међутим, није левици и десници дала само историјско полазиште – она их је опскрбила и њиховим доктринама и противдоктринама. За менталитет левице кључно је било веровање у могућност преображавања политичких установа зарад стварања једног бољег, хуманијег друштва, чији су чланови ослобођени од материјалног и моралног тлачења. Постојала је једна идеализована, русоовска димензија ове визије, али она је била и практична философија извучена из искустава раног револуционарног раздобља. Она је била усредсређена на концепт универзалних права, онако како су она исказана у Декларацији о правима човека и грађанина из 1789. године, на начелима патриотизма и верске неутралности, на обезбеђивању универзалног образовања и, изнад свега, на успостављању републиканског облика владавине у којој власт у име народа спроводе његови изабрани представници.³⁵⁴

³⁵² Orlović, Slaviša (2015) *Partije i partijski sistemi: Teorijsko-analitički okvir* (Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu), str. 163.

³⁵³ Швајцарско-француски филозоф Жан Жак Русо (Jean-Jacques Rousseau, 1712–1778) увео је, између осталог, у политичку мисао концепт опште воље (фр. *volonté générale*), којим је надоградио концепт народне суверености.

³⁵⁴ Hazareesingh, Sudhir (2015) *How the French Think: An Affectionate Portrait of an Intellectual People* (New York: Basic Books), p. 110.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “[T]he legitimate authority to wield state power remained a key dividing line between the two camps. Albeit under a range of different names – king, monarch, prince-president, emperor, general, chief – the Right consistently argued that power should be vested in the hands of one individual who was uniquely qualified to rule by virtue of his personal attributes (divine right, birth, experience, wisdom, military prowess, and/or charisma). The Left, in contrast, maintained that such an approach was a violation of Rousseau’s principle of popular sovereignty: “No individual can by himself exercise sovereign power.” In the progressive scheme of things, it was the collective will of the people that should be represented in state institutions, and this left-wing aim could best be achieved through a delegation of power to elected representatives of the nation [...] The Revolution did not merely provide the Left and the Right with historical starting points, however: it also supplied their doctrines and counterdoctrines. Central to the mindset of the Left was a belief in the possibility of redesigning political institutions to create a better, more humane society whose members were freed from material and moral oppression. There was an idealized, Rousseauist dimension to this vision – but it was also a practical philosophy drawn from the experiences of the early revolutionary era. It centered on the concept of universal rights as outlined in the 1789 Declaration of the Rights of Man and of the Citizen; the principles of patriotism and religious neutrality; the provision of universal education; and, above all, the establishment of a republican form of government in which power was exercised by elected representatives in the name of the people.”

Италијански политиколог Норберто Бобио (Norberto Bobbio, 1909–2004) описао је однос левице и деснице као једну од великих дихотомија које постоје у сваком пољу знања и које га деле, попут друштва и заједнице у социологији, тржишта и плана у економији, приватног и јавног у праву, класичног и романтичног у естетици или трансценденције и иманентности у философији. Овакав однос, који је још назвао и бинарним поделама или дијадама, он је описао као нешто што одликује, па и дефинише, потпуна међусобна искључивост.

„Десница“ и „левица“ два су опречна термина који се више од два века обично користе да би се описао контраст између идеологија и покрета на које је свет подељен и који су сами по себи у конфликту, како према мисли тако и према политичком деловању. Пошто су то опречни појмови, они су у односу на свет на који се односе реципрочни искључиви, а оба крајње одређени: искључиви у смислу да ниједна идеологија или ниједан покрет не могу истовремено бити и десница и левица; крајње одређени у смислу да, бар у њиховом основном значењу, [...] идеологија или покрет могу да буду само десница или само левица.³⁵⁵

Уз још једно позивање на нешто што је утврдио Бобио, дихотомија између левице и деснице је у овој дисертацији названа контекстуалном, а једнако би могла бити названа и ситуационом или позиционом.

Два концепта „деснице“ и „левице“ нису апсолутни концепти. Они су релативни концепти. Нису супстантивни или онтолошки концепти. Немају квалитет битности за политички универзум. Они су места „политичког простора“. Представљају једну одређену политичку топологију која нема ништа са политичком онтологијом [...] Другим речима, десница и левица нису речи које представљају фиксирани садржај, једном за свагда. Они могу да представљају различите садржаје, у зависности од времена и ситуација.³⁵⁶

Бобио се позвао на тада необјављени спис свог дугогодишњег колеге и сарадника, италијанског политиколога Марка Равелија (Marco Ravelli, рођ. 1947), који је насловљен „Десница и левица: Недостижни идентитет“ (ит. *Destra e sinistra: l'identità introvabile*), а који је похвалио као најбољу студију на ову тему која му је позната.³⁵⁷ Равели је идентификовао пет мерила за разликовање ова два политичка пола, а можда би се могло рећи и да је овде реч о разликовањима према улогама које левица и десница имају у различитим пољима политичког испољавања и деловања. Прво такво поље је време, где се левици приписује прогресивност, а десници конзервативност. Друго мерило разликовања између левице и деснице је према Равелију просторно, а према њему су левичари поборници једнакости, а десничари неједнакости. Следећи критеријум за разликовање везан је за политичке субјекте, међу којима они који се залажу за аутоуправу припадају левици, док се они на десници залажу за хетероуправу.³⁵⁸ Четврто мерило овог разликовања односи се на (друштвене)

³⁵⁵ Бобио, Норберто (1997 [1994]) *Десница и левица: Разлози и смисао једне политичке дистинкције* (Београд и Подгорица: Народна књига и ЦИД), стр. 13.

³⁵⁶ Ibid. стр. 81.

³⁵⁷ Бобио је ово записао 1994. године. Равели је тек 2007. године објавио књигу „Левица десница: Недостижни идентитет“ (ит. *Sinistra Destra: l'identità smarrita*).

³⁵⁸ У енглеском преводу Бобиове књиге ови се изрази називају аутономијом (*autonomy*) и хетерономијом (*heteronomy*).

Bobbio, Norberto (1996 [1994]) *Left and Right: The Significance of a Political Distinction* (Chicago: The University of Chicago Press), p. 59.

функције, па су тако подређене класе привржене левици, а надређене десници. Последње Равелијево мерило разликовања левице и деснице јесте модел свести,³⁵⁹ који је код левичара рационалистички, а код десничара ирационалистички. Ово ће можда најлакше и најједноставније бити представљено визуелно, табелом 4.6. која следи.

Табела 4.6. Пет мерила разликовања левице и деснице према Марку Равелију

Мерило разликовања	Левица	Десница
време	прогрес	конзервација
простор	једнакост	Неједнакост
субјекти	аутоуправа	хетероуправа
функције	подређене класе	надређене класе
модел свести	рационализам	ирационализам

Бобио је, међутим, сматрао да од свих пет мерила која је изнео Равели само једно може да издржи емпиријско и историјско тестирање, а то је друго мерило, просторно, којим је левици приписано залагање за једнакост, а десници за неједнакост.

Као заснивајући принцип, једнакост је једини критеријум који се одупире зубу времена, топљењу у коме су подвргнути други критеријуми до тачке у којој је, [...] дистинкција између деснице и левице доведена у питање.³⁶⁰

Левичарску егалитарну визију друштва он је иначе називао хоризонталном, док је десничарску неегалитарну (односно хијерархијску) визију називао вертикалном. Може се рећи да је ово заиста у потпуности важило у ери од именовања ове дихотомије, и према Бобију случајног, до времена у коме је он писао своју књигу. Ствари су се, међутим, знатно измениле последњих деценија, а на то су понајвише утицале две ствари. Прва је глобализација, која је радикално променила политички контекст, што је утицало и на контекстуалну поделу идеологија на левичарске и десничарске. Други кључни утицај јесте све већи значај такозване идентитетске политике (енг. *identity politics*) и појава културних ратова (енг. *culture wars*) у

³⁵⁹ У енглеском преводу ово се Равелијево мерило назива епистемологијом (*epistemology*).

Ibid.

³⁶⁰ Бобио, Норберто (1997 [1994]) *Десница и левица: Разлози и смисао једне политичке дистинкције* (Београд и Подгорица: Народна књига и ЦИД), стр. 84 – 85.

демократским политичким системима, односно у друштвима политичког плурализма.

О глобализацији ће још бити речи у овој дисертацији, али ће за сада бити довољно да се каже да је она имала (а и да и даље има) велики утицај на усложњавање позиција левице и деснице према кључним политичким, економским и друштвеним питањима, одликовано умножавањем и раслојавањем тих позиција. То је уочио и немачки социолог Улрих Бек (Ulrich Beck, 1944 – 2015), који је то 2002. године у књизи „Моћ и противмоћ у глобалном добу: Нова светскополитичка економија” (нем. *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter: Neue weltpolitische Ökonomie*) назвао плурализацијом левице и деснице.³⁶¹ Као преломну тачку ове плурализације на политичким половима левице и деснице, он је видео њихов однос према питањима суверености и идентитета. Овај феномен Бек је представио у две табеле. У њиховим приказима који следе, и који овде носе бројеве 4.7. и 4.8, ове две табеле нису дословно пресликане и преведене, него су донекле графички прерађене и преобликоване, али не и суштински измењене.

Табела 4.7. Политичка типологија за другу модерност: плурализација левице

Сувереност или идентитет	Протекционистичка	Отворена према свету
национално или аутономно	протекционистичка левица	неолиберална левица; „трећи пут”
транснационално или сарадничко	транснационална левица тврђаве ³⁶²	космополитска левица

Извор: Beck, Ulrich (2005 [2002]) *Power in The Global Age: A New Global Political Economy* (London: Polity Press), p. 270.

³⁶¹ Beck, Ulrich (2005 [2002]) *Power in The Global Age: A New Global Political Economy* (London: Polity Press), p. 270.

³⁶² Док су остале категорије у табели јасне, овде је потребно укратко додатно појаснити шта је Бек подразумевао под изразом „транснационална левица тврђаве” (енг. *transnational citadel left*). Реч је о политичкој појави која је везана за Европску унију, односно за концепт њене релативне затвореност према спољном свету који се назива „Тврђава Европа” (енг. *Fortress Europe*). Оваква левица јесте транснационална, али ту транснационалност везује са оквир који није космополитски, него ограничен на групу држава, у овом случају удружених у Европску унију. Подударно објашњење важи и за Беков израз „транснационална десница тврђаве” (енг. *transnational citadel right*) у наредној табели. Ibid. pp. 270 – 273.

Табела 4.8. Политичка типологија за другу модерност: плурализација деснице

Сувереност или идентитет	Протекционистичка	Отворена према свету
национално или аутономно	етничка права; ксенофобична	неолиберална десница; „десничарски трећи пут“
транснационално или сарадничко	транснационална десница тврђаве	космополитска десница

Извор: Beck, Ulrich (2005 [2002]) *Power in The Global Age: A New Global Political Economy* (London: Polity Press), p. 271.

Што се тиче другог уоченог кључног утицаја на трансформисање левице и деснице, појаве и све већег значаја **идентитетске политике и културних ратова** у демократским политичким системима, односно у друштвима политичког плурализма, реч је о наставку и развоју једног још раније уоченог политичког феномена, на који се треба осврнути. Овај политички феномен је 1960. године установио амерички политички социолог Симор Мартин Липсет (Seymour Martin Lipset, 1922–2006), у књизи „Политички човек: Друштвени основи политике“.³⁶³ Он је, наиме, уочио да у политичком пољу постоје две основне димензије. Прва димензија је превасходно економска, а назива се још и друштвено-економском (односно социо-економском). Друга димензија некада се назива културном, некада друштвеном, некада друштвено-културном (или социо-културном), а некада пак вредносном. Економска димензија тиче се питања друштвено-економске једнакости и неједнакости, односно начела расподеле (другачије речено – дистрибуције или алокације) друштвеног богатства.³⁶⁴ На другој страни, културна димензија поделе политичког поља тиче се питања личних слобода и права, као и осталих политички релевантних вредности и тема које не припадају економском домену. Ове вредности

³⁶³ Lipset, Seymour Martin (1960) *Political Man: The Social Bases of Politics* (Garden City, NY: Doubleday & Company), passim.

³⁶⁴ Седам година касније, настојећи да дефинишу темељне поставке страначких система у западним демократијама, норвешки политиколог Стејн Рокан (Stein Rokkan, 1921–1979) и Липсет су ову димензију, под именом „расцеп власник-радник“ (енг. *Cleavage Owner-Worker*), идентификовао као један од четири велика расцепа који обликују нововековну политику. Остала три расцепа су центар-периферија (енг. *Cleavage Center-Periphery*), држава-црква (енг. *Cleavage State-Church*) и земљиште-индустрија (енг. *Cleavage Land-Industry*). Код последњег расцепа се под изразом „земљиште“ мисли на пољопривреду, а он се неретко назива још и расцепом село-град, што је сасвим тачно, имајући у виду на шта су Липсет и Рокан овде мислили и шта су описали.

Lipset, Seymour M. & Stein Rokkan (1967) “Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction”, in: Seymour M. Lipset & Stein Rokkan (eds) *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* (New York: The Free Press, London: Collier-Macmillan), pp. 1–64, p. 47.

и теме каткад се збирно називају постмодернистичким или пак постматеријалистичким.

Оваква измењена топографија политичког поља се, нимало неочекивано, пресликава и на његову контекстуалну (односно, није згорег то поново истаћи, ситуациону или позициону) поделу на левицу и десницу. У економској димензији, левица се традиционално налази на становишту веће једнакости,³⁶⁵ а десница стоји насупрот томе. С друге стране, у културној димензији политичког поља, левица се традиционално асоцира са унапређивањем и повећавањем степена људских права и слобода, као и са већом самосталношћу појединаца у различитим животним изборима, док је десница пак асоцирана са супротним становиштима.

Последњих деценија културна димензија политике добија све већи значај. О овој појави, као и о разлозима за њу и о околностима у којима се то догодило, у овој дисертацији биће касније нешто више речи, али ће на овоме месту бити довољно да она буде констатована. Ово су приметили многобројни политиколози, а овде ће бити занимљиво међу њима издвојити Американца Херберта Кичелта (Herbert P. Kitschelt, рођ. 1955) и осврнути се на његово виђење овог феномена. Посматрајући промене које су се у постиндустријским демократијама дешавале од седамдесетих година 20. века, односно диверсификацију и реконфигурацију њихових страначких система, он је 2004. године закључио:

[Н]ема више природне привлачности између економског „левичарења“ и социо-културног „либертаријанизма“ или економског „десничарења“ и социо-културног „ауторитаризма“.³⁶⁶

Према Кичелту, ово раздвајање две политичке димензије условила су два разлога. Први је смањивања значаја класних сукоба подизањем општег нивоа животног стандарда у овим друштвима, што се иначе у великој мери може сматрати историјским успехом стратегије социјалдемократских странака и синдиката да се револуционарна борба замени уласком у установе либералне демократије, односно мирном и процедуралном политичком борбом унутар њих. Други разлог за раздвајање ове две политичке димензије он је нашао у порасту значаја неких питања из домена културне димензије политике. Кичелт је овде дао за право ставовима које су шездесетих и седамдесетих година 20. века износила двојица политичких мислилаца, раније помињани Американац Данијел Бел и Француз Алан Турен (Alain Touraine, рођ. 1925), односно њиховим предвиђањима да ће класни сукоби временом

³⁶⁵ Ово је, на пример, исказано дефиницијом левице коју је предложио српски политиколог Зоран Стојиљковић (рођ. 1953):

Левици припада свако залагање за политичко уоквирење тржишта које за циљ има развој, али и солидарност и социјалну кохезију — укључујући и превентивно социјално деловање и редистрибутивну улогу државе.

Stojiljković, Zoran (2013) „Levica u Srbiji: Nedostajuće pretpostavke“, u: Zoran Stojiljković (ur.) *Levica u postkriznom kontekstu* (Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Centar za demokratiju — Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu), str. 109.

³⁶⁶ Kitschelt, Herbert (2004) “Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies”, Friedrich Ebert Stiftung. *Europäische Politik*, 3, pp. 1 — 23, p. 1.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “[T]here is no longer a natural affinity between economic ‘leftism’ and socio-cultural ‘libertarianism’ or economic ‘rightism’ and socio-cultural ‘authoritarianism’.”

јењавати, а да ће расти значај осталих политичких питања. Кичелт је оценио да је историја дала за право тим аспектима њихових предвиђања о будућности политике у постиндустријским западним демократијама.

Прво, заиста примећујемо крај класне политике, зачете у марксистичком бинарном класном оквиру, премда не и окончање дистрибутивног сукоба у политици постиндустријског капитализма. Друго, као што су предвидели Бел и посебно Турен, политика се више не тиче само дистрибутивних аранжмана којима се одређује ко добија шта, када и како, него и структура управљања друштвеним организовањем и културних животних стилова. Постиндустријска политика заиста се пробила сукобом око контроле понашања појединаца и група – које врсте државних органа, са којом врстом регулаторне моћи, имају право да одређују животне стилове појединаца и како то грађани могу спроводити капацитет и право да учествују у доношењу обавезујућих колективних одлука.³⁶⁷

Занимљиво је приметити да Кичелт у свом тражењу разлога за смањивање значаја класних сукоба није узео у обзир још један чинилац, који је можда и главно историјско идеолошко обележје своје (и наше) епохе – шокантно брзо окончање Хладног рата, односно ненадану осеку социјалистичке идеолошке алтернативе либералном капитализму. Не узевши ове историјске околности у обзир, он је наставио да се придржава становишта и образложења која је износио и на самом почетку ове епохе.³⁶⁸

У овој дисертацији, ти друштвено-историјски процеси и њихове политичке последице посматрају се кроз визуру идеолошке парадигме. Стога ће у наредном поглављу бити представљено да су ови процеси и њихове последице конституисали историјске околности онога што ће бити названо четвртим таласом идеолошког хибридизовања, који је карактерисао и у доброј мери обојио последњу деценију 20. века и прву деценију 21. века. То раздобље обележено је и процесом деидеологизације, о коме ће такође бити речи у овој дисертацији.

4.5.2. Садржинска подела – социјализам, либерализам и конзервативизам

Према Бобију, левица и десница, то вреди овде поновити, „нису апсолутни концепти. Они су релативни концепти. Нису супстантивни или онтолошки концепти. Немају квалитет битности за политички универзум.“³⁶⁹ Оно што левица и десница нису, идеологије јесу. Идеологије, као што је овде раније устврђено, имају садржај. Оне су у овој дисертацији управо и дефинисане према томе што имају садржај.

³⁶⁷ Ibid. p. 1.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “First, we do observe the end of class politics, conceived in a Marxist binary class framework, though not the end of distributive conflict in the politics of postindustrial capitalism. Second, as predicted by Bell and especially Touraine, politics is no longer just about distributive arrangements of who gets what when and how, but also about the governance structures of social organization and cultural life styles. Postindustrial politics is indeed shot through with conflict about the control of individual and group conduct – what sort of authorities with what kind of regulatory powers are entitled to determine individuals’ life styles and how citizens can exercise capacities and rights to participate in binding collective decisions.”

³⁶⁸ Cf. Kitschelt, Herbert & Staf Helleman (1990) “The Left-Right Semantics and the New Politics Cleavage”, *Comparative Political Studies*, 23(2), pp. 210–238.

³⁶⁹ Бобио, Норберто (1997 [1994]) *Десница и левица: Разлози и смисао једне политичке дистинкције* (Београд и Подгорица: Народна књига и ЦИД), стр. 81.

Овде је више пута речено да се узима да се темељ свих идеологија може тражити у трима главним идеолошким баштинама или, како би Фриден рекао, у трима великим идеолошким породицама — либерализму, социјализму и конзервативизму. Ово је друго најважније разврставање идеологија, па је њима посвећен овај одељак.

Три темељне идеолошке баштине творе оно што је Фриден назвао целовитим идеологијама, а што је у овој дисертацији названо и темељним идеологијама. Из њих су изведене све три овде идентификоване категорије изведених идеологија — уско усредсређене, редуковане и хибридне. То је за редуковане и хибридне идеологије одмах јасно, а за уско усредсређене можда треба појаснити. Ако и нису сасвим изведене из темељних идеолошких баштина, оне јесу према њима одређене, јер оно што уско усредсређене идеологије са периферије политичког поља доносе у центар, оне везују за неку од темељних идеологија — или пак за неке од њихових (директно или индиректно) редукованих или хибридних деривата.

Ради лакшег и јаснијег разумевања хибридних идеологија (пре свега хибридних, али уистину и осталих категорија изведених идеологија), у овоме одељку биће предочен покушај одређивања идеалтипских одлика три темељне идеолошке баштине, односно основних и одређујућих елемената њихових идеолошких садржаја.

Овде ће бити потребно унети једну методолошку напомену — да се подразумева да свака од њих у себи садржи безмало небројене идеолошке правце, од којих многи испуњавају Фриденове критеријуме да буду оно што је он назвао посебним идеологијама. Покушајем одређивања три идеалтипска описа три темељне идеолошке баштине, настоји се да се одреде заједничке и неспорне особине идеолошког садржаја свих у њима садржаних, као и свих из њих израслих, идеологија и идеолошких тенденција, како експлицитних тако и имплицитних. Другим речима, овде се настоји да се пронађе и идентификује њихов најмањи заједнички идеолошки садржалац. Стога ће и формулисање ових покушаја бити релативно штуро.

Следећи стару латинску изреку, којом је речено да се већ у имену појмова налази њихово значење (*nomen est omen*), сваки од ових покушаја идеалтипског одређења започеће врло кратким етимолошким објашњењем значења назива које ове три темељне идеолошке баштине носе.

4.5.2.1. Основни и одређујући елементи идеолошког садржаја социјализма

Социјализам је име добио по француској речи „сосиете“ (*société*), која значи друштво, а изворно је значила дружина. Она корен има у латинској речи „социетас“ (*societas*), која је пак изведена из речи „социус“ (*socius*), која значи друг, пријатељ или савезник. Идеологија социјализма заиста је усредсређена на друштво, односно на остваривање друштвене једнакости — било да је реч о остваривању апсолутне једнакости свих чланова друштва или о постизању што је могуће већег остваривог степена једнакости међу њима. Стога се може рећи да је једно од водећих начела социјализма солидарност — било да је реч о конкретној солидарности између конкретних појединаца који творе друштво или о друштвеној солидарности, односно о солидарности која води

политички организовано друштво (државу или неку другу политичку заједницу) да се стара о својим члановима. Једно од главних поља остваривања једнакости налази се у економији, односно у начелу да политички организовано друштво треба да делује на остваривању економске једнакости својих чланова, која би онда обезбеђивала и друштвену и политичку једнакост. Ово деловање остварује се кроз различите економске интервенције чија је основна сврха умањивање друштвених неједнакости укидањем радне експлоатације и прерасподелом друштвеног богатства, што пре свега треба постићи кроз јаку улогу друштвене или државне регулације привредног живота. У радикалнијим варијантама социјализма, ово подразумева потпуно подруштвљење или подржављење средстава за производњу и финансијског сектора, као и потпуно укидање најамног рада и свих осталих капиталистичких економских односа. У „мање израженим” варијантама, ово пак подразумева стављање свега тога под стриктну друштвену или државну регулацију, али је начелни циљ исти — употреба државне интервенције чија је основна сврха умањивање друштвених неједнакости. Социјализам овоме циљу тежи и у осталим областима деловања, па подразумева и залагање за бесплатно и опште доступно образовање и здравство. Социјалистичка мисао развијана је столећима, још од средњовековних и нововековних утопистичких социјалиста,³⁷⁰ али се ипак над свим социјалистичким мислиоцима надвисују Маркс и Енгелс. Иако није сав социјализам марксистички, величина њихове мисли је, између осталог, и у томе што је спрам њихових поставки, као у каквом координатном систему, уоквирена и мисао огромне већине немарксистичких социјалиста.

4.5.2.2. Основни и одређујући елементи идеолошког садржаја либерализма

Либерализам је име добио по латинској речи „либертас” (*libertas*), која значи слобода. Појам слободе заиста у потпуности одређује либералну мисао, а слобода је средишња вредност либерализма. Ту је превасходно реч о слободи појединца. Идејни темељ либерализма јесте учење о природним правима, а у средишту тога учења налази се слобода појединца као изворно и неутуђиво својство сваког појединца, односно као његово природно право. Џон Лок је као таква дефинисао право на живот, право на слободу, право на тело и право на својину, а Томас Џеферсон право на живот, право на слободу и право на потрагу за срећом. Најпознатији политички документи у којима је теорија природних права отеловљена су америчка „Декларација независности” из 1776. године и француска „Декларације о правима човека и грађанина” из 1789. године, а оба су настала у револуционарним околностима, да би њима били истакнути политички циљеви тих револуционарних покрета. Учење о природним правима подразумева аутономију појединца у личној сфери и слободу његових политичких, моралних, верских, економских и других опредељења и избора — и власти и спрам других појединаца. Отуда потиче и либерална максима да нечија слобода може бити ограничена само слободом другог. Из овога происходи и приврженост либерализма људским правима и начелу владавине права, што пак

³⁷⁰ Попут Енглеза Томаса Мора (Sir Thomas More, 1478 – 1535), Калабреза Томаза Кампанеле (Tommaso Campanella, 1568 – 1639), Француза грофа Анрија де Сен-Симона (Claude Henri de Rouvroy, comte de Saint-Simon, 1760 – 1825) и Шарла Фуријеа (François Marie Charles Fourier, 1772 – 1837) или Велшанина Роберта Овена (Robert Owen, 1771 – 1858).

подразумева и равноправност људи и њихову једнакост пред законом. У економској сфери, из овога происходи и начелно опредељење либерализма за капиталистички систем, односно за приватну иницијативу и слободу тржишта, као и за што мању улогу државе и власти у његовом регулисању. Ово начело најчешће се изражава француским изразом „лесе фер“ (*laissez-faire*), који дословно значи „пустите да ради“, а њиме се означава опредељење за минималну улогу државе у привреди, односно став да је једина суштински прихватљива улога државе у привреди да не смета капиталу, него да му омогући слободно и неометано деловање.

4.5.2.3. Основни и одређујући елементи идеолошког садржаја конзервативизма

Конзервативизам је име добио по латинском глаголу „консерваре“ (*conservare*), који значи чувати, очувати, сачувати или ценити. Конзервативна идеолошка породица је, макар формално гледано, најмлађа од три велике идеолошке баштине, јер је конзервативна мисао настала као реакција на велике револуције, које су у себи носиле и либерални и социјалистички набој. Због оваквог порекла је и сама оригиналност идеолошког садржаја конзервативизма неретко довођена у питање.³⁷¹ Овај суд је ипак преоштар, јер је богата идејна баштина конзервативизма породила бројне итекако оригиналне политичке идеје, можда понајвише у области значаја људске заједнице и односа у њој.³⁷² Најпознатији међу идејним зачетницима конзервативизма је британски државник, економиста и политички мислилац, ирски протестант норманског порекла Едмунд Берк (*Edmund Burke*, 1729–1797), иначе посланик Либералне странке (енг. *Liberal Party*) у британском парламенту. Он је сматрао да би боље било да се друштвене промене, ако су оне потребне и нужне, догађају без оштрих и драстичних резова праћених разарањем политичких и друштвених институција, какво се поткрај 18. столећа догодило у Француској буржоаској револуцији. Укратко речено, главне идеолошке црте конзервативизма налазе се у његовом генералном залагању за очување традиција, из којег проистиче и залагање за опирање променама. Однос конзервативизма према променама ипак није сасвим једнозначан, јер у њему итекако има места за постепено мењање. Традицијом вредном очувања не сматра се дословно све из прошлости, него превасходно оно највредније и најбоље. Идеално (и идеалтипски), само такву традицију конзервативизам тежи да очува. Наставши као реакција на Француску револуцију, која је идејно итекако била усидрена у просветитељству, међу чијим се идејама као главна истиче вера у људски разум, изворни конзервативизам садржавао је радикално неповерење у моћ разума, а таква скепса из њега ни до данас није сасвим ишчилела. Конзервативизам се радије ослања на искуство наталожено мисаоним и дејственим стваралаштвом многих људских нараштаја, које је прошло тест времена. Политичку легитимност конзервативизам црпи из концепта дугог времена (лат. *longus tempus*) у коме су

³⁷¹ Cf. Huntington, Samuel P. (1957) “Conservatism as an Ideology”, *The American Political Science Review*, 51(2), pp. 454–473.

³⁷² Занимљиво је приметити да је Мајкл Оукшот, водећи конзервативни политички философ друге половине 20. века, делио ову скепсу према идејној оригиналности конзервативне идеологије, али јој је сâм итекако допринео. Поткрај 20. века велики теоријски допринос конзервативизму су у области значаја заједнице дали политички мислиоци комунитаризма, попут шкотско-америчког философа Алистера МакИнтајра (*Alasdair Chalmers MacIntyre*, рођ. 1929).

политичке вредности и институције проверене. Због овога није необичајено да нешто што је у једном раздобљу било сматрано новим, доцније буде сматрано конзервативним, а дешава се и да негдашњи радикали, пуким протоком времена, постану конзервативци, јер не желе промену стања које је настало променама за које су у своје време залагали. Уместо друштва као збира појединаца, оно се у конзервативизму више поима као заједница. Таква заједница утемељена је на вредностима попут традиционализма, патријархалности, обичајности, оданости, постојаности, солидарности, узајамности и поштовања хијерархије. Такве вредности могу бити утврђене било формално, било неформално. За разлику од либерализма и социјализма, у конзервативизму се по правилу придаје значај утицају религије и верски утемељених вредности на политику и друштво. Конзервативизам такође углавном придаје велики значај породици и родољубљу.

4.5.3. Теорија потковице или хибридна идеологија?

На први поглед, контекстуална и садржинска подела идеологија нису без сличности, понекад ни без подударности. Тако би се, коришћењем речника идеолошког садржаја, могло рећи да је левица у економској димензији социјалистичка, а у културној либерална. Овако гледана, десница би пак у економској димензији могла бити означена као либерална, а у културној као конзервативна. У многим случајевима ово заиста и јесте тако, али је број одступања од тога толико велики, да се ово ипак не може узети као оквир и образац, чак ни хеуристички.

Чак и када не би било тако, довољно је подсетити се потпуно различитих мерила, односно основа за ова два разврставања. Подела на левицу и десницу је контекстуална, што значи да је везана за политичке околности, односно за конкретне политичке системе. С друге стране, разврставање на три велике идеолошке баштине или породице је садржинска, а то значи да не зависи од контекста. Контекст у коме делује нека политичка снага привржена некој идеологија и садржај те идеологије заиста се могу поклапати, али то никако није правило.

Контекстуално и садржинско разврставање идеологија две су суштински различите парадигме. Из њих, следствено, израстају две различите парадигме идеолошких мешања. Из контекстуалног разврставања рађа се парадигма теорије потковице, а садржинско разврставање порађа парадигму хибридне идеологије. О потоњој је доста тога речено, а овде ће прва бити укратко представљена, да би ове две парадигме биле упоређене.

Теорија потковице је назив за појаву сличности и подударности екстремне левнице и екстремне деснице. Те сличности и подударности могу се појављивати на два поља. Прво је поље политичких ставова, када се дешава да екстремна левица и екстремна десница имају сличне или подударне ставове о појединачним политичким, као и друштвеним и економским питањима. Друго поље испољавања овог феномена јесте поље практичнополитичке сарадње, углавном тактичке и спорадичне, између политичких организација које се налазе на екстремној левици и на екстремној десници спектра политичких снага у неком политичком контексту.

Овај политички феномен добио је име по начину на који је визуелно представљен. Наиме, уобичајено је да се лево-десни спектар политичких организација и идеологија у једном политичком контексту или систему визуелно представља као дуж. На једном крају те дужи налази се екстремна левица, а на другом екстремна десница. Између њих, с лева на десно, ређају се умерена левица, центар и умерена десница. Алтернативно, то ређање политичких организација и идеологија између екстремне левнице и екстремне деснице може да буде и другачије нијансирано, а ове могућности већ су приказане раније у табели 4.5. „Нијансирање поделе политичког контекста (система) на левицу и десницу”. У теорији потковице, која подразумева подударност неких ставова екстремне деснице и екстремне левнице или пак сарадњу политичких снага које их представљају, ова визуелизација изгледа другачије (мада је направљена на основу и спрам представљања политичког контекста као дужи). У овој парадигми, политички контекст више није визуелно представљен као дуж, него као потковица. Тачније речено, ова дуж сада бива симетрично савијена, тако да се њени крајеви један другоме приближавају или чак тако да теже додиривању.

Израз „теорија потковице” (фр. *théorie du fer à cheval*, енг. *horseshoe theory*) је у политичку теорију унео француски филозоф и романописац Жан Пјер Фај (Jean-Pierre Faye, рођ. 1925) у књизи „Век идеологија”³⁷³ објављеној 1996. године. У новинарству и публицистици овај израз постојао је од раније, а његове најраније употребе забележене су у међуратној Немачкој, када су се односиле на динамику између националистичких и социјалистичких идеолошких садржаја, чијом је хибридикацијом формирана идеологија националсоцијализма или нацизма — тачније речено, изворни садржај идеологије Националсоцијалистичке немачке радничке странке (нем. *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP*). Такав идеолошки хибрид привукао је у нацистичку странку изван број ранијих чланова и симпатизера Комунистичке странке Немачке (нем. *Kommunistische Partei Deutschlands – KPD*) и Социјалдемократске странке Немачке. Њих су називали „бифтек нацистима” (нем. *Rindersteak Nazi*), чиме је метафорички, али и погрдно, било изречено да су они и у оквирима нацизма држали до својих социјалистичких идеја, јер су споља били смеђи а изнутра црвени, баш као и слабије печен бифтек. Нацизам је симболички представљен смеђом бојом, јер је нацистичка странацка паравојска Јуришни одреди³⁷⁴ носила униформе те боје, док се црвена боја везује за социјализам, а посебно за комунизам, јер симболише крв палих у борби за радничка права.

*
* *
*

Теорија потковице је, макар самом својом сликовитошћу, без дилеме веома привлачна, чак би се могло рећи и веома заводљива. Овде ће пак бити изнета **четири аргумента** због којих, упркос томе, теоријска парадигма хибридне идеологије има снажнији епистемолошки досег него парадигма теорије потковице.

³⁷³ Faye, Jean-Pierre (1996) *Le siècle des idéologies* (Paris : Armand Colin).

³⁷⁴ Изворно је на немачком језику име ове организације било у једнини, „Јуришни одред” (нем. *Sturmabteilung – SA*), али је у српском језику уврежено да се она назива у множини, „Јуришни одреди”, па се тако користи и у овом раду.

Први аргумент, веома базичан и управо због тога и веома снажан, може се наћи код Бобија.³⁷⁵ Поред бинарности левица—десница, он је указао и на бинарност екстремизам—умерењаштво, истакавши да се ове две бинарности не подударују, јер им мерила за разликовање нису иста. Он је препознао и признао да се екстреми са леве и са деснице заиста могу додиривати, али је и устврдио да се то додиривање налази само у истомишљеништву у противљењу демократији и просветитељству, док се ови екстреми у суштини налазе на, како је рекао, различитим обалама. Суштинску разлику између ове две бинарности Бобио је, међутим, видео у сфери политичких начела и вредности, које је сматрао много значајнијим од интензитета (умереног или екстремног) у залагању за та начела и вредности.

Тако се у политичкој пракси фашизам и комунизам искључују без обзира на заједничког непријатеља, демократију са њеним правилима која дозвољавају десници и левици да се међусобно смењују. И искључују се управо зато што у сопственим карактерним цртама које се истичу [...] репродукују управо оно што је до сада било типично за десницу и за левицу.³⁷⁶

Поред аргумента о суштинској немогућности мешања леве и деснице, колико год оне биле на крајностима политичког спектра, **други аргумент** који не иде у прилог теорији потковице тиче се корена из којег ова парадигма израста, а то је контекстуално, ситуационо или позиционо разврставање чинилаца неког политичког поља. Бобиовим речима, ово разврставање је релативни концепт, али не и апсолутни, супстантивни или онтолошки. Позиционирање на десници, левици или центру стога говори о месту политичких чинилаца у неком политичком контексту, али не казује довољно и о садржају њихових идеологија. Парадигма хибридне идеологије ту је много информативнија, јер се кроз њу може допрети до различитих слојева идеолошког садржаја. Ово се добро види на примеру поређења леве и деснице у два контекста — у Сједињеним Америчким Државама и у Европи. У првом контексту, Демократска странка сматра се левицом, док би у другом она била политички позиционирана као умерена десница или десни центар. Ово би се на први поглед могло сматрати парадоксалним, али се веома лако може разумети ако се ствари сагледавају кроз призму идеолошког садржаја.

Трећи аргумент који парадигму идеолошког хибридизовања чини епистемолошки захвалнијом од парадигме теорије потковице унеколико проистиче из другог. Контекстуалност и ситуациона утемељеност позиционирања екстремне деснице и екстремне леве ограничава спознају њихове (привремене) сарадње или подударности у ставовима само на контекстуално и ситуационо. Тек се кроз разумевање елемената садржаја родитељских идеологија, уграђених у садржај новонастале хибридне идеологије, може заиста нешто више сазнати о разлозима идеолошке хибридизације.

Коначно, **четврти аргумент** којим би могла бити објашњена епистемолошка мањкавост теорије потковице у односу на теоријску парадигму идеолошке

³⁷⁵ Бобио, Норберто (1997 [1994]) *Десница и левица: Разлози и смисао једне политичке дистинкције* (Београд и Подгорица: Народна књига и ЦИД), стр. 34—46.

³⁷⁶ Ibid. стр. 45.

хибридности налази се у различитим предметима њиховог изучавања и објашњавања. Предмет потоње теоријске парадигме су хибридне идеологије, а оне су увек нешто ново, оне су нове идеологије. Као што ће бити показано у поглављу које следи, неке од оваквих идеологија које су хибридизоване у претпрошлом веку постоје и данас. Предмет парадигме теорије потковице су много несталније појаве, појаве краћег века. То су појаве тактичке сарадње или идејне, практичнополитичке програмске подударности, која је по природи ствари привремена и која се формира у вези са одређеном политичком ситуацијом. Укратко речено, предмети изучавања обе теоријске парадигме јесу условљени политичким контекстом, али је њихова стабилност, која условљава и њихову потенцијалну трајност, знатно различита.

*
* *

После настојања да се понуде дефиниција и теоријско објашњење хибридних идеологија, њихово место у општој типологији идеологија, као и аргументи о епистемолошке вредности ове теоријске парадигме, на ред долази и систематизовање историјских примера овог политичког феномена, што ће у наредном поглављу бити учињено излагањем пет таласа настанка и развоја хибридних идеологија.

5. ПЕТ ИСТОРИЈСКИХ ТАЛАСА НАСТАНКА И РАЗВОЈА ХИБРИДНИХ ИДЕОЛОГИЈА

У овоме поглављу биће предложено упоредно историјско гледање на хибридне идеологије, односно стављање њиховог настанка и развоја у историјски контекст. У томе историјском контексту се упоредно-историјском анализом може уочити да су хибридне идеологије до сада настајале и развијале у пет историјских таласа. Сваки од тих таласа имао је свој историјски контекст, који су одликовале друкчије политичке, економске и друштвене околности, које су и условљавале настанак различитих хибридних идеологија и обликовале њихове садржаје. Треба нагласити да овај закључак важи за политички релевантне хибридне идеологије, а у овоме поглављу указује се и на постојање идеологија хибридизованих ван ових пет таласа, као и на два уочена начина таквог „ванисторијског“ идеолошког хибридизовања. Код свих пет историјских таласа наведене су те различите специфичне политичке, економске и друштвене околности епоха у којима је идеолошка хибридизација настајала и указано је на њихов утицај у овим политичким процесима. У овоме поглављу такође је објашњено и због чега давање временске димензије феномену идеолошког хибридизовања није учињено кроз класичну периодизацију, која је иначе веома корисно методолошко средство у политикологији и друштвеним наукама уопште, односно због чега се овде не говори о периодима него о таласима идеолошког хибридизовања.

5.1. ПЕРИОДИ ИЛИ ТАЛАСИ ИДЕОЛОШКЕ ХИБРИДИЗАЦИЈЕ?

Потребно је најпре јасно нагласити да ово сврставање хибридних идеологија у историјске таласе није исто што и класична историјска периодизација. Без обзира на

то што би периодизација несумњиво била zgodна и корисна, она овде ипак није примењива, из три важна разлога.

Први разлог ове немогућности налази се у самим идеологијама које су у тим таласима настајале. Неке од тих идеологија су жилавије, па и данас живе, а неке напросто нису прошле тест времена и преживеле, него их данас пак изучавају, као експонате у некаквом музеју историје политичких идеја. Образложење за ово није потребно далеко тражити. Социјалдемократија је, на пример, настала у првом таласу идеолошке хибридикације, током друге половине 19. столећа, али постоји и делује и данас. Временом се развијала и мењала, али постоји. Она није нестала са проласком епохе у којој је настала, нити са проласком историјских околности и услова те епохе. Супротан пример је нацизам, који је настао у другом таласу идеолошке хибридикације, током прве половине 20. века, али је и нестало са завршетком епохе која га је породила. Истина, и данас постоји неонацизам као идеолошки наследник нацизма, али је толико маргиналан и безутицајан, да може да спада само у политичку егзотику.

Други разлог за немогућност стриктне периодизације историјских процеса идеолошког хибридикавања налази се у неким временским преклапањима, односно у истовременим одвијањима неких од таласа у којима су се ови друштвенополитички процеси одвијали. То посебно важи за трећи талас, кога дефинишу историјски процеси националног ослобођења и деколонизације током 20. века, али коме су идејни темељи постављани и пре ових процеса, а који кроз своју антинеоколонијалну инкарнацију суштински траје и данас, нарочито у Латинској Америци.

Трећи разлог ове методолошке немогућности лежи у чињеници да се између идеологија чији се настанак и развој може везати за различите таласе не може увек поставити оштра и сасвим јасна граница. Оне су, наиме, утицале једне на друге до те мере да се у неким случајевима чак може говорити и о њиховом преплитању. Можда је понајбољи пример за ово утицај, рекло би се и одлучујући, које на садржај антиглобалистичких и антинеолибералних идеологија петог таласа имају суверенистичке антинеоколонијалне идеолошке тенденције трећег таласа идеолошке хибридикације. То посебно важи за ибероамеричке идеолошке тенденције које се везују за историјски процес „ружичасте плиме“ (шп. *marea rosa*, пор. *onda rosa*, енг. *pink tide*, фр. *marée rose*) на почетку 21. века.

Иако се ових пет таласа идеолошке хибридикације овде називају историјским, јер они то заиста и јесу, неопходно је истаћи да њих, поред времена настанка и развоја неких конкретних хибридних идеологија, а можда још и више од њега, дефинишу околности и услови идеолошке хибридикације и идеолошки садржај производа тих околности и услова, односно — идеолошких хибрида насталих у њима.

5.2. ПЕТ ТАЛАСА ИДЕОЛОШКЕ ХИБРИДИЗАЦИЈЕ

Могло би се рећи да у политичким наукама постоји безмало консензус о томе да је идеологија нововековна појава. У овој дисертацији то се становиште усваја, мада донекле условно, јер су политичке идеологије, наравно, постојале и знатно раније, па и у смислу овде предложене минималне дефиниције идеологије као скупа политичких идеја о начелима устројства заједнице, чија је сврха да надахне спровођење тих идеја и да их оправда. Оно што ову оцену суштински ипак чини тачном, јесте да су у 19. веку формулисане и једна спрам друге позициониране три темељне идеолошке баштине – либерализам, социјализам и конзервативизам – односно да је тада успостављен (у сржи стабилан) систем међусобног сучељавања и конкурисања релативно стабилних великих идеологија.

У нововековној епохи омогућено је и да ово међусобно идеолошко сучељавање и конкурисање функционише у мирнодопским условима, а може се чак рећи и у колико-толико демократским условима, што је наравно постизано постепено. Формирањем таквог система створени су и услови у којима је идеолошко хибридизовање постало могуће.

Донекле грубо представљено, хеуристички, ово су временска раздобља за која се ових пет таласа идеолошког хибридизовања могу везати:

1. друга половина 19. века,
2. прва половина 20. века (између светских ратова),
3. средина 20. века,
4. крај 20. века и
5. почетак 21. века.

На крају овога увода треба рећи да су се неки случајеви идеолошког хибридизовања збивали и ван ових пет таласа, али ће и о таквим случајевима нешто бити посебно речено.

Пре детаљнијег излагања о пет историјских таласа хибридизовања идеологија, они ће бити сумирани и графички представљени, табелом 5.1. која следи.

Табела 5.1. Пет таласа хибридних идеологија

Таласи	Епоха настанка и развоја различитих таласа	Историјски процеси и догађаји који су допринели идеолошкој хибридизацији	Примери
I	друга половина 19. века	врхунац нерегулисаног капитализма	<ul style="list-style-type: none"> • социјалдемократија • корпоративизам
II	прва половина 20. века (између два светска рата)	Први светски рат, Октобарска револуција и криза тридесетих година 20. века	<ul style="list-style-type: none"> • фашизам • националсоцијализам • њу дил • националбољшевизам
III	средина 20. века (током и после Другог светска рата)	национално ослобођење, послератна обнова демократије и деколонизација	<ul style="list-style-type: none"> • народно-ослободилачке, антиколонијалне и антинеоколонијалне идеологије • хришћанска демократија (демохришћанска идеологија)
IV	крај 20. века	успон неолиберализма, крах државног социјализма и крај Хладног рата	<ul style="list-style-type: none"> • социјални либерализам (трећи пут)
V	почетак 21. века	Врхунац неолиберализма, Други ирачки рат и светска економска криза 2008. године	<ul style="list-style-type: none"> • антинеолиберализам и антиглобализам

5.2.1. Први талас идеолошке хибридизације

Први талас идеолошке хибридизације догађао се током друге половине 19. века. Тај талас је плод друштвених, економских и политичких околности епохе у којој се капитализам нашао на неометаном и неконтролисаном врхунцу моћи и развоја после своје историјске победе над друштвено-економским и политичким системом феудализма. Уз намерно упрошћавање речено, велике буржоаске револуције нису класи непосредних произвођача донеле пуну еманципацију, него су кметови постали пролетери. Та се епоха, нимало случајно, поклапа са првом индустријском

револуцијом, а индустријализација је изазвала велике миграционе и демографске промене, па се тако радништво нашло концентрисано у великим индустријским центрима. То је олакшало његово синдикално и политичко организовање, подстакнуто општим незадовољавајућим положајем у коме се налазило. Овај тежак и незадовољавајући положај био је оличен у материјалном сиромаштву, одсуству социјалне и здравствене заштите, несигурности запослења, предугачком радном времену, радној експлоатацији деце и другим облицима експлоатације, односно у општој беди радничке класе онога времена. Она пак није седела скрштених руку, него се организовала у радничке синдикате и странке. Ове организације пролетаријата пригрлиле су социјалистичку идеологију, а неретко су гајиле и револуционарне амбиције, јер им институционални путеви нису пружали наду у могућност за унапређење положаја класе коју су представљале.

Ове велике друштвено-економске и политичке неједнакости и противречности, као и сам положај пролетаријата, тежак и неретко очајан, узроковали су велике друштвене напетости и сукобе, који су онда све чешће прерастали у штрајкове, насилне окршаје, атентате, чак и у оружане побуне и велика крвопролића. Међу овим крвопролићима посебно се истичу Париска комуна 1871. године и низ штрајкова у Сједињеним Америчким Државама, које су гушиле, неретко у крви, различите полицијске снаге (општинске, окружне, државне и савезне), националне гарде савезних држава³⁷⁷ и плаћеници из приватних параполицијских компанија (попут злогласне Пинкертонове агенције) које су унајмљивали капиталисти у чијим су индустријским погонима и рудницима ови штрајкови избијали. Владајуће и власничке класе биле су у страху од избијања револуције и од тероризма, најпре од анархистичког и комунистичког тероризма, али и од онога који би био инспирисан популистичким или народњачким идејама и идеологијама.

Потреба за успостављањем друштвеног мира, па и склада, постојала је на различитим странама. Из те потребе поникао је први талас идеолошког хибридизовања, у коме су настале две велике хибридне идеологије — социјалдемократија и корпоративизам. Социјалдемократија је хибрид чије су градивне идеологије социјализам и либерализам, а идеолошки родитељи корпоративизма су конзервативизам и социјализам.

Социјалдемократија, неретко звана и социјалном демократијом или демократским социјализмом,³⁷⁸ настала је кроз историјски важан пристанак неких социјалиста да остварење својих стремљења са револуционарног политичког поља пренесу у институционално и процедурално политичко поље либералне (буржоаске) демократије, односно да своје револуционарне тежње замене реформистичким. Ово је такође подразумевало и пристанак политичких представника владајућих класа да социјалистима буде дозвољен улазак и омогућен процедурални пут у дотад готово неприкосновено буржоаске институције либералне демократије, пре свега постепеним ширењем бирачког права.

³⁷⁷ Националне гарде су паравојне организације под командом гувернера америчких савезних држава.

³⁷⁸ Ови изрази нису нужно синонимни, него могу да упућују на различите варијанте испољавања овог идеолошког феномена, али ће то овде, само из хеуристичких разлога, бити апстраховано и остављено по страни.

Ако би се тражила личност која би могла бити сматрана оцем социјалдемократије, чини се да би прави одговор на ту потрагу понајпре упућивао на пруско-јеврејског социјалистичког мислиоца и политичара Фердинанда Ласала (Ferdinand Johann Gottlieb Lassal, 1825–1864). Пут ка спровођењу и успеху социјалдемократске идеологије утро је његов историјски договор и компромис са председником пруске владе, потоњим немачким „гвозденим“ канцеларом и ујединитељем другог Немачког Царства, кнезом Оттом фон Бизмарком (Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen, Fürst von Bismarck, Herzog zu Lauenburg, 1815–1898), чији режим га је раније прогонио и хапсио. Идејни основ социјалдемократије био је у Ласаловом доласку до уверења да држава и може и треба да буде средство за остварење радничких и уопште социјалних права, чиме је одударао од марксистичке визије одумирања државе и успостављања бескласног друштва. Он је иначе био и ватрени присталица немачког уједињења, па је у неком тренутку по страни оставио и своје дотадашњи републиканство. Иако је у почетку имао добре личне односе са Марксом, Енгелс и он су га доцније жестоко критиковали, а међу марксистима је социјалдемократска идеологија погрдно названа ревизионистичким социјализмом. Основао је 1863. године Општи немачки раднички савез (нем. *Allgemeiner Deutscher Arbeiter-Verein – ADAV*), прву масовну радничку странку на свету, која је доцније, 1875. године, уједињењем са Социјалистичком радничком странком Немачке (нем. *Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands – SAD*) учествовала у формирању Социјалдемократске странке Немачке (нем. *Sozialdemokratische Partei Deutschlands – SPD*), која је и данас једна од најзначајнијих политичких организација социјалдемократије.

Ласалов живот је прерано и трагично окончан, погибијом у двобоју, па његов теоријски допринос није тако велик. Идеје за које се залагао теоријски су много више развијали и развили неки други социјалистички мислиоци, рођени после његове погибије. Међу њима су најзначајнији један други пруски Јеврејин, Едуард Бернштајн (Eduard Bernstein, 1850–1932), који је ревидирао Маркову теорију историјског материјализма и одбацио претпоставку о историјској неумитности успостављања социјализма, као и немачки политички мислилац чешко-аустријског порекла Карл Кауцки (нем. Karl Johann Kautsky, чеш. Karel Jan Kautský, 1854–1938). Њих двојицу су правовернији марксисте посебно и редовно називали ревизионистима.

На симболичкој равни, социјалдемократско одустајање од револуционарне борбе за социјализам можда се понајбоље види у називу Фабијанског друштва (енг. *Fabian Society*), интелектуалног кружока британских социјалдемократа основаног 1884. године, који у доста измењеном облику и данас постоји. Ово друштво је именовано по римском војсковођи Фабију Максиму Кунктатору (Quintus Fabius Maximus Verrucosus Cunctator, око 280–203. п. н. е.), често сматраним зачетником герилског начина ратовања. Уз његово име увек иде и надимак „Кунктатор“, што значи „оклевало“. Стекао га је у Другом пунском рату (218–201. п. н. е.), када је против бројчано надмоћнијих Картагињана, који су под Ханибалом³⁷⁹ преко Хиспаније, Галије и Алпа

³⁷⁹ Ханибал Барка (247–182. п. н. е.) био је картагински војсковођа и државник, дин душманин старог Рима.

упали у Италију, опрезно (и успешно) користио војску којом је командовао, трудећи се да избегне велике окршаје на отвореном бојном пољу.

Пуне истине ради, потребно је рећи, а и нарочито напоменути, да у политикологији није нимало уобичајено да се социјалдемократија сматра идеолошким хибридом социјализма и либерализма. Она се углавном сматра једним од огранака социјализма (како би Фриден рекао: „једна посебна варијанта у [социјалистичкој идеолошкој] породици“³⁸⁰) – и то једним од његових главних огранака. Ово, наравно, нимало не треба да чуди, јер је теоријски концепт хибридне идеологије, како је уосталом раније у овоме поглављу приказано и показано, врло редак и крајње неразвијен. Стога је и називање социјалдемократије хибридном идеологијом један од предлога који је изложен овом дисертацијом. Ова важна напомена стоји и за све остале примере идеолошких хибрида који ће бити излагани кроз представљање пет таласа идеолошког хибридизовања, па стога нема ни потребе да она посебно буде помињана у свим тим случајевима.

Идеолошка хибридизација којом је порођен **корпоративизам** имала је сасвим другачија полазишта него социјалдемократија, али је и овај порођај био мотивисан потребом за успостављањем друштвеног мира. У случају корпоративизма, више би пристајало да се каже друштвеног склада, јер се та идеологија одликује тежњом да класни сукоб буде замењен класном сарадњом. За испуњењем ове тежње није се трагало у институционалном оквиру либералне буржоаске парламентарне демократије, него у оквирима ранијег, средњовековног сталешког организовања политичког живота. У складу са Марксовом максимом да измене производних односа неповратно мењају и друштвене односе, у индустријској ери није се наравно могло у свему враћати на институционалне облике политичког организовања из преиндустријске епохе, али су идејни узор тражени у њој.

Начела за идеолошко хибридизовање конзервативизма и социјализма поставио је један немачки клирик и политичар, утемељитељ римокатоличког социјалног учења, бискуп немачког града Мајнца барон Вилхелм Емануел фон Кетелер (Wilhelm Emmanuel Freiherr von Ketteler, 1811–1877, на мајнцкој катедри: 1850–1877). Иако конзервативац, он је без икаквих предрасуда усвојио социјалистичку критику положаја радништва и још јој је давао и теолошко утемељење. Међу социјалистима нарочито је ценио Ласала, али је истовремено био и врло критичан према присуству атеизма у социјализму. Залагање за многе социјалистичке мере (као што су скраћење радног времена, повећање плата, забрана радне експлоатације деце, обавезно социјална и здравствена брига за онеспособљене раднике,³⁸¹ увођење државне инспекције фабрика и затварање нехигијенских индустријских постројења) донело је бискупу фон Кетелеру надимак „социјаларистократа“. Овоме је додавао и залагање за неке конзервативне мере мотивисане верским разлозима, попут обавезе да жене и мушкарци на радном месту буду раздвојени или да се недељом не ради. И начелно и

³⁸⁰ Freeden, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), p. 139.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “one distinct strain in the family”

³⁸¹ У овоме се разликовао од социјалдемократа, јер је сматрао да то треба да финансирају капиталисти са верским мотивом за добротинство, а не држава.

личним залагањем, подржавао је и оснивање радничких удружења за узајамну солидарну помоћ, која су претеча синдиката, као и самих синдиката. Ово га сврстава у идејне зачетнике римокатоличког синдикалног покрета, као конкурентског социјалистичком, а први такав национални синдикат основан је 1895. године у Немачкој.³⁸²

Надахнута мишљу бискупа фон Кетелера, група римокатоличких интелектуалаца, углавном лаичких, из различитих земаља, основала је „Друштвени савез за католичка и економска истраживања” (фр. *L'Union sociale d'études catholique et économiques*), познатији под именом „Фрибуршки савез” (фр. *Union de Fribourg*), кружок који се од 1885. до 1891. године окупљао сваког октобра у швајцарском граду Фрибуру, под покровитељством кардинала Гаспара Мармијоа (*Gaspard Mermillod*, 1824–1892), лозанско-жневског бискупа (1883–1892). Фрибуршки савез основан је као оквир за разговоре о друштвеној, економској и политичкој доктрини римокатоличанства.³⁸³ Да се не би нашли на удару либерала, доминантних у оновременој западноевропској интелигенцији, његови чланови су се окупљали у дискрецији, али је њихов рад кључно утицао на социјалну мисао римокатоличанства. Корпоративизам је био једна од средишњих тема Фрибуршког савеза, као прилика да се у новим историјским околностима — насталим услед револуционарних промена у науци, привреди, друштву и политици током 18. и 19. века — успостави средњовековним духом и начелима инспирисан органски склад, али у новом институционалном руху које не би пренебрегавало ове новоуспостављене историјске околности.

Гледано из перспективе формулисања идеолошког садржаја корпоративизма, вероватно најзначајнији догађај тога времена био је рад међународне комисије, окупљене под покровитељством папе Лава XIII,³⁸⁴ у којој су неки од највиђенијих оновремених римокатоличких богословских и друштвених мислилаца, што клирика што лаика, заседали како би проучили однос корпоративизма и римокатоличанства. Рад ове комисије био је важан и теоријски, за формулисање идеолошког садржаја корпоративизма, али и практично, јер је тај садржај нашао практичну политичку примену. Њени налази кључно су утицали уопште на формулисање римокатоличког социјалног учења, чије се најважније излагање налази у папској енциклици „О новим стварима”³⁸⁵ (лат. *Rerum Novarum*), коју је 1891. године обзнанио Лав XIII, а чији веома важан део чини и теоријско оправдавање корпоративизма. На заседању које је 1884. године одржано у немачком граду Фрајбург, ова комисија је корпоративизам дефинисала као:

систем друштвене организације који у свом темељу има груписање људи према заједницама њихових природних интереса и друштвених функција, а које као

³⁸² Wiarda, Howard J. (1997) *Corporatism and Comparative Politics: the other great "ism"* (London: M.E. Sharpe), p. 39.

³⁸³ Mich, Marvin L. Krier (1998) *Catholic Social Teaching and Movements* (Mystic, CT: Twenty-Third Publications), p. 9.

³⁸⁴ Лав XIII (Leo XIII, 1810–1903), рођен као Винћенцо Пеци (*Vincenzo Gioacchino Raffaele Luigi Pecci*), био је 256. римски папа (1878–1903).

³⁸⁵ Leo XIII, Pope (1891) *Rerum Novarum*. Доступно на: http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum_en.html (Приступљено: 18. мај 2020).

истински и прави органи државе управљају радом и капиталом и усклађују их у питањима од заједничког интереса.³⁸⁶

Овакав идеолошки развој пратили су и протестанти у Скандинавији, Холандији и Немачкој, али тада са мање непосредно оствареног успеха.³⁸⁷ Ти су успеси остварени касније, када ни конфесионалне разлике нису више биле толико важне, кроз трипартитни неокорпоративизам и концепте социјалне тржишне привреде и државе благостања.

У то време до генезе корпоративизма није долазило само са стране конзервативаца, него и социјалиста, а као пример је већ поменут корпоративистички револуционарни синдикализам, који је теоријски понајвише развијан међу француским анархистима из такозване Нове синдикалистичке школе (фр. *Nouvelle école syndicaliste*), надахнутим идејама Прудона и Сорела (главни представници били су Едуар Берт³⁸⁸ и Максим Лерој³⁸⁹). С друге стране, нереволуционарна верзија корпоративистичког синдикализма развијана је и међу британским социјалдемократима, односно лабуристима,³⁹⁰ под именом гилдсоцијализам (енг. *guildsocialism*).³⁹¹ Најзначајнији представници овог интелектуалног правца (брачни пар Сидни и Беатрис Веб,³⁹² Невил Фигис,³⁹³ Џорџ Кол,³⁹⁴ Ричард Тауни³⁹⁵ и Харолд Ласки³⁹⁶) иначе су углавном истовремено били и истакнути чланови Фабијанског друштва. Док су револуционарни синдикалисти били антиетатисти, гилдсоцијалисти су тежили демократској држави која би била заснована, у околностима модерног индустријског друштва 20. века, и на неким начелима и вредностима средњовековних занатлијских и трговачких удружења, гилди, као што су самоуправа и друштвена одговорност.³⁹⁷

³⁸⁶ Wiarda, Howard J. (1997) *Corporatism and Comparative Politics: the other great "ism"* (London: M.E. Sharpe), p. 37.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "system of social organization that has at its base the grouping of men according to the community of their natural interests and social functions, and as true and proper organs of the state they direct and coordinate labor and capital in matters of common interest."

Овај превод дефиниције раније је објављен у: Гајић, Новак (2020) „Сложеност корпоративизма и тешкоће његовог разумевања и одређења”, *Српска политичка мисао*, XXVII(3), стр. 243 – 267, стр. 246.

³⁸⁷ Wiarda, Howard J. (1997) *Corporatism and Comparative Politics: the other great "ism"* (London: M.E. Sharpe), p. 39.

³⁸⁸ Едуар Берт (Édouard Berth, 1875–1939) био је француски анархиста, један од оснивача протофашистичког Прудоновог кружока (фр. *Cercle Proudhon*).

³⁸⁹ Максим Лерој (Maxime Leroy, 1873 – 1957) био је француски правник и друштвени историчар.

³⁹⁰ Британска социјалдемократија организована је у Лабуристичку странку (енг. *Labour Party* – дословно: „Странка рада”).

³⁹¹ Laborde, Cécile (1996) "Pluralism, Syndicalism and Corporatism: Léon Duguit and the Crisis of the State (1900 – 25)", *History of European Ideas*, 22(3), pp. 227 – 244, p. 228.

³⁹² Брачни пар политичких мислилаца Сидни (Sidney James Webb, 1859 – 1947) и Беатрис Веб (Martha Beatrice Webb, 1858 – 1943).

³⁹³ Англикански клирик Невил Фигис (John Neville Figgis, 1866 – 1919) је био историчар и политички мислилац.

³⁹⁴ Џорџ Кол (George Douglas Howard Cole, 1889 – 1959) је био најзначајнији теоретичар гилдсоцијализма.

³⁹⁵ Ричард Тауни (Richard Henry Tawney, 1880 – 1962) је био економиста хришћанских социјалистичких убеђења.

³⁹⁶ Харолд Ласки (Harold Joseph Laski, 1893 – 1950) је био велики политички и економски теоретичар.

³⁹⁷ Cole, George Douglas Howard (1980 [1920]) *Guild Socialism Restated* (New Brunswick & London: Transaction Books), p. vii.

5.2.2. Други талас идеолошке хибридизације

Други талас идеолошке хибридизације одвијао се током прве половине 20. века, у раздобљу између два светска рата. У пламену Првог светског рата нестао је стари свет, а окончано је и безмало столеће релативног мира у Европи. Рат је изменио мапу старог континента и збрисао четири царства – Османлијско, Аустроугарско, Немачко и Руско. На рушевинама потоњег, Октобарском револуцијом створена је прва социјалистичка држава, Савез Совјетских Социјалистичких Република. Она је радничком покрету широм света уливала наду, а владајућим класама утеривала страх у кости. Комунистичке револуције у Баварској, Берлину и Мађарској су угушене у крви, а Совјетска Русија нашла се у дуготрајној међународној изолацији. Изгубила је и велике територије у Европи, на којима је, на њеним западним границама, настало пет нових и прилично непријатељских држава – Пољска, Литванија, Летонија, Естонија и Финска. Немачка је капитулирала иако није претрпела одлучујући војни пораз, јер су такве поразе претрпеле све три њене савезнице – Бугарска, Аустроугарска и Турска. То је изазвало велико огорчење, које је нарастало у политички и економски нестабилној ситуацији, обележеној идеолошки мотивисаним насиљем, па и оружаним сукобима револуционара и контрареволуционара. Овај мир није задовољио ни Италију, једну од земаља победница Првог светског рата. Њен ратни биланс назван је унакаженом победом (ит. *vittoria mutilata*), јер је новостворена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца запосела добар део територија на источној обали Јадрана које су Лондонским уговором 1915. године Италији обећале три силе Антанте – Велика Британија, Русија и Француска – да би у рат ступила на њиховој страни. Италија није добила ни нове прекоморске колоније, јер су дотадашње немачке и турске поседе међу собом разделиле Француска и Велика Британија. Послератну обнову светске привреде и општи економски раст пресекла је велика криза тридесетих година 20. века, која је почела сломом њујоршке берзе у јесен 1929. године.

Све ове тешке и кризне околности су, свака на свој начин, допринеле новом таласу идеолошке хибридизације. Најважније хибридне идеологије које је ова епоха породила су фашизам, националсоцијализам (често скраћено називан нацизам) и њу дил. Фашизам је настао у Италији као идеолошки хибрид две темељне (целовите) идеологије – конзервативизма и социјализма, једне хибридне идеологије – корпоративизма, као и једне изведене (уско усредсређене) идеологије – национализма, и то изворно либералног национализма, пониклог у традицији италијанског „рисорџимента“ (ит. *Risorgimento*), како је именована деветнаестовековна тежња и борба за уједињење целог Апенинског полуострва у једну државу, а што иначе дословно значи „поновно устајање“. Нацизам је изворно хибридизован у Немачкој на сличан начин, с тим што је у њему корпоративистички идеолошки садржај био много мање изражен, ничег либералног није ни било, а национализам је био изражен у екстремном шовинистичком и расистичком облику, док је цела ова идеологија после прве деценије свог постојања из хибридне трансформисана у редуковану идеологију, редуковану управо на тај шовинистички и расистички садржај. Управо у овим разликама идеолошког садржаја фашизма и нацизма треба тражити и корен њихових великих разлика, много већих него што им

се најчешће приписује. Коначно, њу дил је настао у Сједињеним Америчким Државама као идеолошки хибрид две темељне идеологије — либерализма и социјализма, као и једне уско усредсређене — популизма. Све три идеологије другог таласа идеолошке хибридизације одликовала је још једна заједничка особина — снажан антикомунизам (премда у различитим мерама изражен, као и са различитим мотивима, што је додуше највећма зависило од развијености и снаге комунистичких странака и организација у политичким системима у којима су ове хибридне идеологије настајале).

У случају све ове три хибридне идеологије из другог таласа, могло би се рећи да је у њиховом хибридизовању, у различитим мерама, учествовао и популизам, ако се популизам разумева према већ наведеној дефиницији коју је формулисао Кас Муде. Ако би ова оцена, међутим, била стављена у историјски контекст другог таласа идеолошког хибридизовања, онда би је у случајевима италијанског фашизма и немачког националсоцијализма требало узети са немалом дозом опреза и резерве. Наиме, популизам је у то време имао знатно специфичније значење, које се могло заснивати само на дотадашњим искуствима руског народњаштва (ру. *народничество*) и америчког популизма (енг. *populism*) из друге половине 19. века. Ако и није био теоријски много развијен (посебно у америчком случају), тај изворни популизам је недвосмислено био покрет демократских и еманципаторских, а у суштини и социјалистичких опредељења (иако није увек бивао тако ни одређиван ни самоодређиван). Код фашизма и нацизма, међутим, нема ни говора о прва два елемента, док је трећи, социјализам, преваходно био присутан кроз корпоративистичко поимање унапређења друштвеног и економског положаја радништва кроз класну сарадњу уместо класне борбе (што је код нацизма суштински маргинализовано пред концептом подвргавања свих класа хомогеној заједници крви и тла — нем. *Blut und Boden*), као и кроз државни патернализам (који је код њих еволуирао до тоталитарног етатизма³⁹⁸).

О хибридној генези италијанског **фашизма** већ је нешто речено у овом поглављу, када је описиван Франков фенотип IV, којим је он дефинисао идеолошке хибриде који су до мере непрепознатљивости превазишли (трансцендирали) своје градивне идеологије (идеолошке родитеље) и који су се преобразили у сасвим нове идеологије. О хибридности фашизма сведоче и речи његовог утемељитеља и вође Бенита Мусолинија:

Фашизам у својој изградњи користи које год елементе либералних, социјалистичких или демократских доктрина који имају живу вредност; задржава оно што се може звати извесностима које дугујемо историји, али одбацује све остало — то јест, концепцију према којој може постојати било каква доктрина неупитне ефикасности за сва времена и за све народе. [...] Савршено је логичан закључак да једна нова доктрина може искористити све још увек живе елементе претходних доктрина.³⁹⁹

³⁹⁸ Природа овог тоталитаризма језгровито је исказана у чувеним Мусолинијевим речима из говора који је пред посланицима одржао 1927. године у миланској Скали: „Све унутар државе, ништа изван државе, ништа против државе!“ (ит. *Tutto nello Stato, niente al di fuori dello Stato, nulla contro lo Stato!*). Ове речи после су коришћене као страначки слоган.

³⁹⁹ Mussolini, Benito (1933 [1932]) “The Doctrine of Fascism”, *The Living Age*, November, pp. 235 — 244, p. 241. Изворни текст (прев. Н. Г.): “Fascism uses in its construction whatever elements in the Liberal, Socialist, or Democratic doctrines shall have a living value; it maintains what may be called the certainties that we owe to

Мусолини је у младости био социјалиста,⁴⁰⁰ интернационалиста и пацифиста. Чак је 1911. године био и ухапшен због антиратне пропаганде, као противник колонијалног рата против Турске у Либији, што му је знатно подигло видљивост и углед у Италијанској социјалистичкој странци (ит. *Partito socialista italiano – PSI*).⁴⁰¹ На почетку Првог светског рата, Мусолини је радикално променио став према рату и дошао на становиште да Италији треба припојити преостале североисточне територије које су биле под аустроугарском влашћу. Са групом истомишљеника, он је 1915. године повео страначку фракцију Сноп револуционарне акције (ит. *Fascio d'azione rivoluzionaria*), утемељену на ратоборном и синдикалистичком политичком програму „Револуционарни сноп интернационалистичке акције“⁴⁰² (ит. *Fascio rivoluzionario d'azione internazionalista*) из 1914. године. Ова фракција убрзо се издвојила из Италијанске социјалистичке странке, а 1919. конституисала се као посебна политичка организација, Италијански борбени снопови (ит. *Fasci italiani di combattimento – FIC*), која је 1921. преименована у Националну фашистичку странку (ит. *Partito nazionale fascista – PNF*). У њу се 1923. године утопила њихова дотадашња блиска савезница, Италијанско националистичко удружење (ит. *Associazione Nazionalista Italiana – ANI*), коју је водио књижевник и новинар Енрико Коррадини (Enrico Corradini, 1865 – 1931).

Раније цитирани италијанско-канадски историчар фашистичке идеологије Мауро Марсела (Mauro Marsella) наговестио је да је за идеолошку хибридизацију фашизма био заслужан управо овај уплив, јер је Италијанско националистичко удружење прво померило идеолошку жижу са синдикалистичке класне борбе ка надкласном националном јединству.⁴⁰³ Коррадини је држао да „[с]индикализам, национализам и

history, but it rejects all the rest – that is to say, the conception that there can be any doctrine of unquestioned efficacy for all times and all peoples. [...] It is a perfectly logical deduction that a new doctrine can utilize all the still vital elements of previous doctrines.”

⁴⁰⁰ Ово је било породично, јер му је и отац Алесандро (Alessandro Mussolini, 1854 – 1910), ковач и политичар у локалној самоуправи, био милитантни социјалиста, националиста и етатиста. Ценио је политичку мисао Маркса и Бакуњина, а био је не само атеиста, него и ватрени противник римокатоличанства. Свога првенца, чије је пуно лично име било Бенито Амилкаре Андреа, назвао је по тројници истакнутих слободара – првом домородачком председнику Мексика и победнику над француском инвазијом Бениту Хуаресу (Benito Juárez, 1806 – 1872, председништво: 1858 – 1872), хероју рисорџимента и анархисти Амилкареу Типрианију (Amilcare Cipriani, 1844 – 1918) и италијанском социјалисти и масону Андреи Кости (Andrea Antonio Baldassarre Costa, 1851 – 1910).

⁴⁰¹ Иначе је био и уредник неколико социјалистичких гласила: „Л’Авенире дел лавораторе“ (ит. *L’Avvenire del Lavoratore*, што значи „Радникова будућност“), „Лота ди класе“ (ит. *Lotta di classe*, што значи „Класна борба“) и „Аванти“ (ит. *Avanti*, што значи „Напред“).

⁴⁰² Тада је иначе први пут у овом контексту употребљена реч „сноп“ (ит. *fascio*, мн. *fasci*, од лат. *fasces*), у пренесеном значењу „савез“, по којој је фашизам добио име. Њоме се симболички позивало на староримске политичке установе, у којима је сноп дрвених штапова увезан црвеним кожним каишем, са секиром у средини, чија је оштрица вирила, представљао јединство и снагу државне власти (лат. *imperium*). Овај реквизит носили су на свечаностима ликтори (лат. *lictor*), помоћници и телохранитељи високих државних функционера, магистрата (лат. *magistratus*), задужени за спровођење закона. Римски ликторски сноп се као званични симбол, без асоцирања на фашизам, користи и у неким другим земљама, попут Француске, Сједињених Америчких Држава и Еквадора.

⁴⁰³ Marsella, Mauro (2004) “Enrico Corradini’s Italian Nationalism: The ‘Right Wing’ of the Fascist Synthesis”, *Journal of Political Ideologies*, 9(2), pp. 203 – 224, pp. 207 – 208.

империјализам представљају поновно рађање смелости колективног постојања.”⁴⁰⁴ Он је своју идеологију повремено описивао као национални социјализам, а Италију је називао пролетерском нацијом, сматрајући:

да су Италијани као народност, пре него тек као класа, били предмет експлоатације у међународној подели рада, а да се револуционарни преображај стога мора тицати не само једне класе, него читавог друштва.⁴⁰⁵

Као што је и раније речено, корпоративизам није у фашистичку идеологију стигао само из синдикализма са анархистичким темељима, него и из још једног извора — римокатоличке социјалне доктрине. Папство је било оштро супротстављено ресорџименту, којим је његова држава сужена на комплекс зграда око римске базилике и трга Св. Петра, а тек је Мусолини зацелио тај вишедеценијски сукоб. Он је тада успео да нађе равнотежу између фашистичког антиклерикализма, који је корене иначе имао и у социјалистичким и у националистичким елементима свог идеолошког садржаја, с једне стране, и прагматичну потребу за папском подршком, с друге. Уступци дати Ватикану конкордатом из 1929. године, који је у историји остао упамћен под именом Латерански уговор (ит. *Trattato del Laterano*), Мусолинију су се итекако исплатили, јер је 1931. године од Папе Пија XI добио идеолошку подршку у облику социјалне енциклике „Квадрагезимо ано”⁴⁰⁶ (лат. *Quadragesimo Anno* — „У четрдесетој години”), чији је поднаслов био „О реконструкцији друштвеног поретка који функционише по нормама јеванђељског закона” (лат. *De ordine sociali instaurando et ad evangelicae legis normam perficiendo*). Њоме је обележна четрдесетогодишњица објављивања енциклике „Рерум новарум”, али је и директно и врло елаборирано подржан фашизам, уз оштре осуде социјализма и либерализма.⁴⁰⁷ Папство је у то време подржало Мусолинија до те мере да је без отпора прихватило и његово гушење римокатоличких синдиката, које је (заједно са гушењем социјалистичких синдиката) спроведено зарад успостављања јединственог и тоталитарно етатистички контролисаног корпоративистичког система.

Ова два идеолошка утицаја стопљена су у фашизму тако да су породила нешто ново, до те мере да је овај идеолошки хибрид у себи потро њихове особености. Франкс је то овако описао:

Фашистичко начело корпоративизма било је иновација која је израсла из конзервативне потраге за економским складом и синдикалистичког промовисања учешћа радника у управљању индустријом, али је била неподударна са њима. Корпоративизам је био неподударан са синдикалистичким одбијањем наставка

⁴⁰⁴ Corradini, Enrico (1923) *Discorsi Politici: 1902 – 1923* (Firenze: Vallecchi Editore), pagg. 68. Наведено према: Marsella, Mauro (2004) “Enrico Corradini’s Italian Nationalism: The ‘Right Wing’ of the Fascist Synthesis”, *Journal of Political Ideologies*, 9(2), pp. 203 – 224, p. 207.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Syndicalism, nationalism and imperialism represent the rebirth of the valour of collective existence.”

⁴⁰⁵ Payne, Stanley G. (1996) *A History of Fascism, 1914 – 1945* (London: Routledge), pp. 66.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “that Italians as a nationality, rather than merely as a class, were the objects of exploitation by the international division of labor, and that revolutionary transformation must therefore be concerned not merely with one class but with the entire societye.”

⁴⁰⁶ Pius XI, Pope, *Quadragesimo Anno*. Доступно на: http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno_en.html (Приступљено: 20. децембар 2020).

⁴⁰⁷ Ibid. art. 46.

управљачке класе уместо потпуне радничке контроле, а био је сукобљен и са страхом конзервативног од ремећења природне хијерархије између управљача који издају наредбе и радника који их извршавају.⁴⁰⁸

Немачки **националсоцијализам** (нем. *Nationalsozialismus*) или скраћено нацизам (нем. *Nazismus*) најчешће се, што је и сасвим природно, везује за личност Адолфа Хитлера (Adolf Hitler, 1889–1945), вође (нем. *Führer*) Националсоцијалистичке немачке радничке странке (1921–1945) и канцелара и вође Немачког Рајха (1933–1945), али је управо он временом одбацио социјалистичке елементе изворног садржаја ове идеологије, чиме ју је од хибридне направио редукованом. Нацистичка странка основана је 1919. године под именом Немачка радничка странка (нем. *Deutsche Arbeiterpartei*), која је била само једна од многобројних милитантних екстремно националистичких (нем. *völkisch*) организација које су после Првог светског рата ницале у Немачкој као печурке после кише. Тек су је касније Хитлерова харизма и организационе способности повеле на пут ка власти, а на његов предлог имену странке је 1920. године додата експлицитна идеолошка одредница националсоцијализма. Идеолошка хибридноост раног нацизма добро се види у његовим програмским документима, у којима су једни уз друге стајали и националистички и социјалистички идеолошки садржаји.⁴⁰⁹ Први су били врло екстремни, милитаристичко-реваншистички, антисемитски и уопште шовинистички и расистички, а потоњи су били усредсређени на унапређење положаја радника, сељака, мајки, деце и пензионера, као и на бесплатно образовање даровитих и њихову друштвену мобилност, али под условом да се ово односи само на припаднике немачке нације, „националне садругове“ (нем. *Volksgenossen*). Национални садруг је пак могао бити само онај „који је немачке крви“ (нем. *wer deutschen Blutes ist*), што је био услов да неко буде грађанин (нем. *Staatsbürger*).⁴¹⁰ Најзначајнији овакав документ био је „Програм у 25 тачака“⁴¹¹ (нем. *25-Punkte-Programm*) из 1920. године, који је био прави галиматијас различитих екстремно националистичких (односно шовинистичких и расистичких) и социјалистичких начела и мера.

Идејни носиоци хибридности идеолошког садржаја немачког националсоцијализма били су браћа Штрасер, Грегор (Gregor Strasser, 1892–1934) и Ото (Otto Johann Maximilian Strasser, 1897–1974), док су се његови делатни носиоци налазили у јуришним одредима које је водио капетан Ернст Рем (Ernst Julius Röhm, 1887–1934).

⁴⁰⁸ Franks, Benjamin (2016) "Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism", *Journal of Political Ideologies*, 21(2), p. 169.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "The fascist principle of corporatism was an innovation that grew out of – but was incompatible with – the conservative search for economic harmony and syndicalism's promotion of workers' involvement in managing industry. Corporatism was, however, incompatible with syndicalism's rejection of the continuation of a managerial class instead of complete workers' control, and also in conflict with the conservative's fear of disrupting the natural hierarchy between order-giving managers and order-obeying workers."

⁴⁰⁹ Miller Lane, Barbara & Leila J. Rupp (1978) *Nazi Ideology Before 1933: A Documentation* (Austin: University of Texas Press).

⁴¹⁰ Временом су код нацизма преовладавала и социјалдарвинистичка и еугеничка начела, па више ни немачка „чистокрвност“ није била довољна, него су различите категорије становништва искључиване из овако схваћене нације, јер према разним мерилима нису биле сматране довољно подобним.

⁴¹¹ Miller Lane, Barbara & Leila J. Rupp (1978) *Nazi Ideology Before 1933: A Documentation* (Austin: University of Texas Press), pp. 45–46.

Он је био Хитлеров стари саборац и пријатељ, један од ретких људи који му није персирао и који му се обраћао личним именом Адолф, а не званичном титулом „вођо мој” (нем. *mein Führer*). Јуришни одреди су на врхунцу имали око три милиона чланова, међу којима су социјалистички и популистички садржаји нацистичке идеологије имали посебно снажно упориште (раније су већ поменути „бифтек нацисти”). Нагласак антисемитизма код нациста из кружока браће Штрасер (нем. *Straßerkreis*) и јуришних одреда није био само на расистичком, него и на економском. Они јесу Јевреје оптуживали за поробљавање других народа финансијским капиталом,⁴¹² а јеврејске капиталисте сматрали недостојнима да буду надређени Немцима, али су и немачке капиталисте сматрали кривцима за рђав положај немачке радничке класе. Штрасеристички националсоцијалисти такође су критиковали и Хитлеров култ личности и начело његовог апсолутистичког, неограниченог и беспоговорног вођства (нем. *Führerprinzip*).

Зарад стратешке нагодбе са водећим немачким индустријалцима, уплашеним од изворног националсоцијалистичког програмског залагања за национализацију трустова (тачка 13) и робних кућа (тачка 16),⁴¹³ као и за учешће радника у профиту (тачка 14), Хитлер је маргинализовао и суштински одбацио социјалистичке елементе страначког програма, па је 1930. године из странке искључио штрасеристичку фракцију. Ото Штрасер је са групом истомишљеника после тога основао Борбени савез револуционарних националсоцијалиста (нем. *Kampfgemeinschaft Revolutionärer Nationalsozialisten – KGRNS*), организацију познатију по називу Црни фронт (нем. *Schwarze Front*), али му није успело да направи озбиљнији раскол међу нацистима нити да осујети Хитлеров пут ка власти. Рем се није издвајао, него је деловао унутар странке. По доласку нациста на власт 1933. године он је сматрао да то није довољно, него да су потребне корените и револуционарне промене ка социјализму. Његова самоувереност толико је нарасла да је чак захтевао да немачка војска буде интегрисана у његове јуришне одреде. Тиме се замерио војној номенклатури, оличеној у председнику Немачке, временшном фелдмаршалу Паулу фон Хинденбургу (Paul Ludwig Hans Anton von Beneckendorff und von Hindenburg, 1847 – 1934, председник: 1925 – 1934), који је од Хитлера ултимативно захтевао да се обрачуна са Ремом. Хитлеру је то добро дошло да се без бојазни од интервенције или отпора државних структура крваво обрачуна са унутарстраначком опозицијом и да намири старе политичке рачуне. Он је штрасеристе, заједно са другим противницима, скршио у циљаном погрому који је трајао од 30. јуна до 2. јула 1934. године, а који је у историји познат као „Ноћ дугих ножева” (нем. *Nacht der langen Messer*). Ото је пре тога емигрирао у Швајцарску, али је Георг зверски⁴¹⁴ убијен, иако се повукао из политике. Тада су

⁴¹² Један од тадашњих нацистичких програмских циљева и слогана био је насловљен „разбијање каматног ропства” (нем. *Brechung der Zinsknechtschaft*).

Ibid. p. 45.

⁴¹³ Ibid.

⁴¹⁴ Старији Штрасер је био устрељен, а онда остављен да на смрт искрвари, по личном наређењу Рајнхарда Хајдриха (Reinhard Tristan Eugen Heydrich, 1904 – 1942), несужењог Хитлеровог наследника, једног од главних креатора нацистичког пројекта истребљења европских Јевреја. Судбина се поиграла са Хајдрихом, па је и он слично завршио, неколико дана после напада на његов аутомобил који извели чехословачки командоси. Ране од метака које је задобио нису саме по себи биле смртоносне, али је Хајдрих умро од сепсе, јер је у те ране ушла коњска длака којом су била напуњена седишта његовог аутомобила.

убијени и Рем и друге главешине јуришних одреда, који су уствари били и главне мете овог покоља. Социјалистички идеолошки садржаји тиме су коначно скрајнути из нацизма, па се после „Ноћи дугих ножева” о њему више не може говорити као о хибридној идеологији, него као о редукованој.

Оваква еволуција идеолошког садржаја немачког националсоцијализма истовремено је и веома добар пример за илустровање раније поменутог разликовања темељног и делатног слоја идеологије, које је увео Мартин Зелигер,⁴¹⁵ као и разликовања између нормативног и оперативног нивоа функционисања идеологија, које је увео Сениша Малешевић.⁴¹⁶ Темељни слој нацистичке идеологије био је суочен са делатним околностима окружења у коме је деловао, па су те напетости довеле до прилагођавања, у овом случају врло екстремних.

Ото Штрасер је током емиграције најдуже живео у Канади, а годинама после Другог светског рата није му било дозвољено да се врати у Немачку. Звали су га, додуше, у Источну Немачку,⁴¹⁷ у совјетској окупационој зони, као и да тамо постане члан Странке социјалистичког јединства Немачке (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED*), настале спајањем источнонемачких огранака комуниста и социјалдемократа који су преживели Хитлерову страховладу и изашли из илгале, али је он одлучио да се, чим му је то било омогућено, досели у родну Баварску у Западној Немачкој,⁴¹⁸ која се налазила у америчкој окупационој зони. Ту је покушао да оживи свој покрет, заснован на ономе што је Зелигер назвао темељним, чистијим и догматичнијим димензијама идеолошког аргументовања, али странка коју је тада основао, Немачки социјални савез (нем. *Deutsch-Soziale Union*), није имала изборног успеха и никада није постала парламентарна.

Још један аспект хибридности нацизма може се наћи и у томе што је на њега извану утицај имао и међуратни интелектуални покрет који се залагао за такозвану конзервативну револуцију (нем. *Konservative Revolution*), што је појам који већ на први поглед у себи спаја становишта која су начелно супротна, па и супротстављена. Њему су припадали неки од најзначајнијих оновремених немачких и аустријских интелектуалаца, противника начела на којима је после Првог светског рата успостављена Вајмарска Република (нем. *Weimarer Republik*), а пре свега противника њеног политичког система парламентарне демократије. Утицај конзервативних револуционара на нацизам ипак не треба прецењивати. Неки од њих заиста јесу

⁴¹⁵ Martin Seliger (1976) *Ideology and Politics* (London: George Allen & Unwin).

⁴¹⁶ Malešević, Siniša (2002) "Rehabilitating Ideology After Poststructuralism", in: Siniša Malešević & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), pp. 105 – 107.

⁴¹⁷ Немачка Демократска Република (нем. *Deutsche Demokratische Republik – DDR*).

⁴¹⁸ Савезна Република Немачка (нем. *Bundesrepublik Deutschland – BRD*).

постали нацисти,⁴¹⁹ али су неки постали и антинацисти,⁴²⁰ док је већина њих суштински била врло одбојна према нацизму.⁴²¹

Њу дил (енг. *New Deal*) дословно значи „нови договор”. Овај израз је у изворном енглеском изговору толико уврежен на српском језику, да ни овде неће бити превођен. Иначе би политиколошки можда било исправније (ако не баш исправније, а онда свакако не ван памети) да се овде позове на политичку теорију контрактуализма,⁴²² па да се синтагма „њу дил” са енглеског језика преводи изразом „нови уговор”, којим би било имплицирано да се ради о једном новом друштвеном уговору. У неку руку, управо би као друштвени уговор могло бити описано спровођење опсежног програма великих економских, а уистину и друштвено-политичких, реформи који је покренуо 32. амерички председник Френклин Рузвелт (Franklin Delano Roosevelt, 1882–1945, председништво: 1933–1945), како би Сједињене Америчке Државе ишчупао из „велике депресије” (енг. *Great Depression*), колосалне економске кризе тридесетих година 20. века, отпочете катастрофалним финансијским колапсом на њујоршкој берзи у јесен 1929. године. Израз „велика депресија” не односи се само на разорне економске аспекте ове кризе, него и на психолошке, који се због масовности свог испољавања могу назвати и социјално-психолошким, јер се тада огроман број Американаца нашао у тешком очају, изазваном егзистенцијалним безнађем, пошто њихова земља тада није имала готово никакве механизме социјалног старања за огромне масе становништва које су биле угрожене масовним губитком запослења, уштеђевине и имања. Губитак запослења значио је и суочавање са потпуном неизвесношћу налажења новог посла, а многобројни ђаци и студенти тада су бивали принуђени да прекидају школовање, јер њихове нагло осиромашене породице више никако нису могле да им га приуште.

Израз „њу дил” коришћен је као политички слоган у Рузвелтовој кампањи за председничке изборе 1932. године, када је као кандидат Демократске странке великом

⁴¹⁹ Најпознатији примери су већ помињани правни и политички мислилац теоретичар Карл Шмит и философ Мартин Хајдегер (Martin Heidegger, 1889–1976), мада ниједан од њих није имао велики утицај у нацистичкој странци.

⁴²⁰ Најпознатији примери су књижевни нобеловац Томас Ман (Paul Thomas Mann, 1875–1955), који је додуше тек кратко стајао на позицијама конзервативне револуције, затим националбољшевички политичар Ернст Никиш (Ernst Niekisch, 1889–1967) и браћа Јингер – књижевник и инсектолог Ернст (Ernst Jünger, 1895–1998) и књижевник Фридрих (Friedrich Georg Jünger, 1898–1977).

⁴²¹ Поред већ побројаних интелектуалаца, у конзервативне револуционаре се убрајају још неки истакнути оновремени интелектуалци, попут војсковође и географа Карла Хаусхофера (Karl Ernst Haushofer, 1869–1946), философа Макса Шелера (Max Ferdinand Scheler, 1874–1928), философа, социолога и економисте Отмара Шпана (Othmar Spann, 1878–1950) или философа и историчара Освалда Шпенглера (Oswald Arnold Gottfried Spengler, 1880–1936). Од истакнутих људи ван немачког говорног подручја који су сврставани у конзервативне револуционаре треба поменути италијанског економисту и социолога Вилфреда Парета (Vilfredo Federico Damaso Pareto, 1848–1923) и два езотерична мислиоца, Француза Ренеа Генона (René Jean Marie Joseph Guénon, 1886–1951) и Италијана Јулиуса Еволу (Julius Evola, Barone Giulio Cesare Andrea Evola, 1898–1974).

⁴²² Теоријом друштвеног уговора (енг. *social contract*, фр. *contrat social*) назива се философски концепт који почива на уверењу да је држава саздана на експлицитно изреченом или имплицитно подразумеваном пристанку грађана да живе у таквој држави и таквом уређењу. Овај концепт настао је у ери просветитељства, а његови најистакнутији заступници били су енглески философ Томас Хобс (Thomas Hobbes of Malmesbury, 1588–1679), као и већ помињани Џон Лок и Жан Жак Русо.

већином победио дотадашњег председника Херберта Хувера (Herbert Clark Hoover, 1874–1964, председништво: 1929–1933) из Републиканске странке. Сковао га је један од његових саветника, амерички социјалдемократски економиста Стјуарт Чејс⁴²³ (Stuart Chase, 1888–1985), који је њиме насловио књигу у којој је представио основна програмска начела овога покрета, који је он назвао „трећим путем“⁴²⁴ (енг. *The Third Road* – дословно: „трећи друм“). Он је ту идентификовао 16 неморалних и штетних (монополистичких, спекулантских, преварних, насилничких...) врста привредне делатности, против којих држава треба да се бори, онда их сумирао у пет група:

1. неекономско ограничавање производа,
2. изобличавање тржишта,
3. коцкање примарним економским вредностима,
4. привредни паразитизам и
5. непотребно дуплирање фабрика и производних погона.⁴²⁵

Сматрао је да су сви они последица доследног спровођења идеологије „лесе фер“ либералног капитализма.

Чејсова друштвено-економска и политичка мисао иначе је била надахнута идејама америчког социолога и економисте норвешког порекла Торстена Веблена (Thorstein Bunde Veblen, 1857–1929) и британских фабијанаца, као и искуствима планске економске политике Совјетског Савеза. Идеолошки противници стога су га назвали црвеним рачуновођом⁴²⁶ (енг. *Red Accountant*). Његову књигу је либералнокапиталистичка економска номенклатура дочекала на нож, истовремено (имплицитно) указавши на идеолошку хибридниост њеног садржаја:

Г. Стјуарту Чејсу не допада се наш економски систем. У овој књизи он поново истиче своје замерке и завршава неодређеним планом за успостављање одбора инжењера који би скупљали још података и „планирали“ привредне делатности. [...] Ово би било релативно једноставно ако би тиме управљао неки диктатор који би одређивао врсту и количину производње и ограничавао производ. Али уствари, г. Чејс жели да задржи [овај] економски систем и дозволи људима да своју зараду троше како им је драго.⁴²⁷

Рузвелтова председничка администрација је тада, у савезништву са демократском већином у оба дома Конгреса, предузела низ радикалних реформских корака, јасно усмерених на одступање од до тада доминантне парадигме неспутаног либералног

⁴²³ Чејс је био један од главних чланова Рузвелтовог саветничког тима познатог по неформалном називу „Труст мозга“ (енг. *Brain Trust*), што је била својеврсна игра речи, јер је један од главних правца деловања њу дила било разбијање привредних трустова.

⁴²⁴ Chase, Stuart (1932) *A New Deal* (New York: The Macmillan Company), pp. 173–193.

⁴²⁵ Ibid. pp. 18–19.

⁴²⁶ Vangermeersch, Richard (2006) “The Marking of Stuart Chase as a ‘Red Accountant’ – An Epic (1917–1921)”, *Special Collections Publications (Miscellaneous)*, Paper 8 (Kingston, RI: University of Rhode Island).

⁴²⁷ Director, Aaron (1933) “Chase, Stuart. *A New Deal*. Pp. vii, 258. New York: The Macmillan Company, 1932. \$2.00”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 165(1), pp. 229–230.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Mr. Stuart Chase does not like our economic system. In this book he restates his objections and ends with a vague plan for bodies of engineers to gather more information and to “plan” economic activities. [...] This would be relatively simple if administered by a dictator who determined the kind and the amount of production and rationed the product. But in fact, Mr. Chase wishes to retain the pecuniary system and permit people to spend their income as they will.”

капитализма. Обавезним раздвајањем комерцијалног и инвестиционог банкарства, банкама је онемогућено и забрањено да спекулативно делују на финансијском тржишту. Напуштањем златног стандарда америчког долара повећана је новчана маса у оптицају. Берзе и хартије од вредности први пут су регулисане и стављене под државни надзор. Трећина становништва која је највише била погођена кризом добила је бесповратну новчану помоћ, а најсиромашнији су добијали бесплатне бонове за храну. Незапосленост је смањивана покретањем великих јавних радова финансираних из буџета. Направљени су посебни програми помоћи сељацима, који су углавном живели у великом сиромаштву, а покренути су и велики инфраструктурни програми за наводњавање и електрификацију сеоских подручја. Знатно је повећано финансирање социјалних давања и уведени су потпуно нови облици социјалног старања (попут обавезне старосне пензије, осигурања за случај незапослености или инвалидитета и помоћи угроженим породицама без очева — било да су покојни или одсутни, најчешће због потраге за послом). Стимулисана је масовна изградња кућа и значајно је повећан број породица које су биле власници својих домова, а истовремено су рушена и уклањана дивља сиротињска насеља (сламови) у којима се живело у ужасним условима. У ери њу дила, америчким радницима је први пут у историји гарантовано право да оснивају синдикате и да преко њих преговарају са послодавцима, што је раније било незамисливо.

Ови су Рузвелтови кораци у суштини били интервенционистички и етатистички, усмерени на ограничавање, а уистину и на обуздавање, слободе деловања крупног капитала, пре свега финансијског, па су као такви представљали шокантан удар на тадашњи економски и политички систем Сједињених Америчких Држава. Тачније речено, ови реформски кораци представљали су удар на пословну и политичку номенклатуру која је стајала иза америчког економског и политичког система, као и на њену идеологију „лесе фер“ либералног капитализма.

Заводљиво звучи помисао да се међу хибридне идеологије другог таласа сврста и изворни **националбољшевизам** (ру. *национал-большевизм*). Реч је о малобројној међуратној интелектуалној тенденцији, насталој у делу руске политичке емиграције, међу смјеновјеховцима (ру. *сменовеховцы*), углавном млађим емигрантима који нису непосредно учествовали у Руском грађанском рату. Ова група названа је по прашком емигрантском часопису „Смјена вјех“ (ру. *Смена вех* — што значи „Промена путоказа“) око кога се окупљала. Смјеновјеховци су дошли на становиште да се треба помирити са чињеницом да је у Русији успостављена совјетска власт и да се треба вратити у ратом и револуцијом опустошену отаџбину, па онда у њој изнутра радити на демократским реформама и помоћи њеној обнови и развоју. Неки од њих то су заиста и учинили, али су они у Совјетском Савезу одмах маргинализовани и нису ни могли доћи у прилику да ишта суштински раде на остваривању своје грандиозне политичке замисли. Неки од ових повратника и несуђених реформатора чак су и главу изгубили у великим политичким чисткама у другој половини тридесетих година 20. века. И поред имена којим је наговештено да је овде реч о идеолошком хибридизовању, овакав националбољшевизам се ипак не може сматрати хибридном идеологијом, него пре једним уистину оригиналним практичнополитичким становиштем, које је у покушају спровођења темељно поражено.

У међуратној Немачкој, постојала је, међутим, једна хибридна идеолошка тенденција под овим именом (*Nationalbolschewismus*). Идеологија немачког националбољшевизма имала је додирних тачака са штрасеризмом, али се од њега оштро разликовала по својој снажној спољнополитичкој окренутости ка Истоку (нем. *Ostorientierung*), односно ка Совјетском Савезу. Водећи идеолог националбољшевизма био је већ поменути револуционарни конзервативац Ернст Никиш, који је своје идеје заступао у часопису „Видерштанд” (нем. *Widerstand* – што значи „отпор”⁴²⁸). Због јавног противљења пацифистичкој партијској оријентацији истеран је из Социјалдемократске странке Немачке, па је ступио у једну њену отцепљену фракцију, Стару социјалдемократску странку Саске (нем. *Alte Sozialdemokratische Partei Sachsens – ASPS*) и постао њен главни идеолог. Она није, међутим, имала неког политичког успеха, мада су њени чланови били министри у неким коалиционим владама Вајмарске Немачке. Она се 1930. године распала и тада је један део чланства отишао нацистима, а други социјалдемократима. Због антинацистичких ставова⁴²⁹ Никиш је у Трећем Рајху осуђен на доживотну робију, са које је слеп изашао 1945. године. Разочаран трагичним билансом Другог светског рата, напустио је националистичке позиције и потпуно се идеолошки окренуо марксизму. Предавао је социологију на Хумболтовом универзитету у Источном Берлину, али је из протеста због крвавог гушења радничке побуне 1953. године емигрирао у Западни Берлин. Националбољшевичке идеје су у Западној Немачкој кратко баштињене у Социјалистичкој странци Рајха (нем. *Sozialistische Reichspartei – SRP*), која је забрањена 1953. године, као просовјетска и неонацистичка. Ове идеје покушали су крајем 20. века да оживе двојица истакнутих руских јавних интелектуалаца, књижевник Едуард Лимонов (Едуард Вениаминович Савенко – Лимонов, 1943–2020) и философ Александар Дугин (Александр Гелевич Дугин, рођ. 1962), који су 1993. године основали Националбољшевичку странку (ру. *Национал – большевистская партия – НБП*). Она је, и поред великог присуства у јавности, политички била неуспешна и претворила се у чисто протестну организацију. Дугин ју је 1998. године напустио, а 2007. године је и забрањена као екстремистичка.

5.2.3. Трећи талас идеолошке хибридизације

Настанак трећег таласа хибридизовања идеологија везан је за Други светски рат и његове последице. У њему је Европа тешко разорена, а међународни положај европских држава неповратно је ослабљен. Овај рат имао је тешке и не мање трагичне последице и у другим деловима света, посебно у источној Азији, али је за идеолошку хибридизацију трећег таласа најрелевантније оно што се догодило у Европи. Ту су релевантност превасходно условила два веома значајна историјска процеса. Један је процес био унутрашњополитички, а други геополитички.

⁴²⁸ Пуно име овога гласила било је „Отпор – часопис за националреволуционарну политику” (нем. *Widerstand – Zeitschrift für nationalrevolutionäre Politik*).

⁴²⁹ Једном се у расправи замало није потукао са главним нацистичким пропагандистом Јозефом Гебелсом (Paul Joseph Goebbels, 1897–1945), иначе некадашњим сарадником Грегора Штрасера који се на време престојио и приклонио Хитлеру.

Унутрашњополитички процес о коме је овде реч био је подстакнут својеврсном историјском компромитацијом конзервативизма – због идејне, организационе и кадровске повезаности једног броја конзервативних политичких снага са идеологијама фашизма и нацизма које су поражене на бојном пољу. Слабљењу привлачности конзервативизма немало је допринео и нагли скок престижа социјализма, пре свега комунизма, који је био непосредна последица кључне историјске улоге Совјетског Савеза и његове војске у сламању нацистичке Немачке и ослобођењу Европе. Наиме, Хитлерове оружане снаге су више од 80% губитака претрпеле од Црвене армије. Један од епохално важних резултата похода Стаљинове војске на Хитлерову била је идеолошка располућеност европског континента. Русија је из Првог светског рата изашла као сила у стратегијском повлачењу, али је Други светски рат завршен њеним дотад незабележеним утицајем у Европи, јер је читавим низом сателитских држава од Јадрана до Балтика завладао комунизам, идеологија која је и њој била владајућа. Геополитички одговор либералног Запада било је отпочињање Хладног рата (1949–1990), који је против дотадашњих савезника из победоносне антихитлеровске коалиције прогласио британски државник Винстон Черчил (Sir Winston Leonard Spencer Churchill, 1874–1965, премијер: 1940–1945 и 1951–1955), када је у говору који је 5. марта 1946. године одржао у Фултону у америчкој савезној држави Мисури, тада као вођа опозиције, рекао да се од Шћећина на Балтику до Трста на Јадрану спустила гвоздена завеса (енг. *iron curtain*). Израз „хладни рат“ (енг. *Cold War*) иначе је сковао Џорџ Орвел,⁴³⁰ да би њиме описао рђаве међудржавне односе који нису прелазили у отворени оружани сукоб, наговешћујући да се човечанство упутило „не ка општем распаду, него ка епохи језиво стабилној као што су то била древна робовласничка царства.“⁴³¹ Овакво стање назвао је миром без мира.

Овакве историјске околности довеле су до унутрашњополитичког процеса у коме је формирана демохришћанска идеологија, хибрид идеолошких садржаја све три целовите идеологије, односно све три темељне идеолошке баштине – конзервативизма, социјализма и либерализма. Демохришћанска идеологија је на немачком говорном подручју позната и као идеологија социјалне тржишне привреде (нем. *soziale Marktwirtschaft*). Овај унутрашњополитички процес довео је и до велике прихваћености концепта државе благостања (енг. *welfare state*) широм западноевропског идеолошког спектра. Према концепту државе благостања, подразумева се да је обавезна (а безмало и дефинишућа) улога коју држава има то да се она својим различитим инструментима стара о животном стандарду, економском благостању и социјалној добробити својих грађана, као и целе заједнице.

⁴³⁰ Џорџ Орвел (George Orwell) је био књижевни псеудоним британског писца Ерика Артура Блера (Eric Arthur Blair, 1903–1950), иначе социјалистичких идеолошких убеђења, која су га одвела у ровове републиканаца у Шпанском грађанском рату (1936–1939), најпознатијег по антиутопијским и анти тоталитарним романима „1984.“ и „Животињска фарма“ (енг. *Animal Farm*).

⁴³¹ Orwell, George (1945) “You and the Atomic Bomb”, *Tribune*, 19 October. Доступно на: <https://www.orwellfoundation.com/the-orwell-foundation/orwell/essays-and-other-works/you-and-the-atom-bomb/> (Приступљено: 10. мај 2021).

Изворни текст (прев. Н. Г.): “not for general breakdown but for an epoch as horribly stable as the slave empires of antiquity.”

Поменута веза конзервативизма с фашизмом и нацизмом се на идејном плану најбоље видела кроз идеолошке садржаје који су припадали хибридној идеологији корпоративизма и уско усредсређеној идеологији национализма. Корпоративизам је после Другог светског рата био прокажен⁴³² до те мере да је његово помињање било потпуно непожељно чак и када су његови механизми били присутни кроз институционализовани социјални дијалог, односно кроз систем трипартитног преговарања синдиката, послодаваца и државе, који је више деценија после успостављања отворено назван неокорпоративизмом. Поред стигматизације, корпоративизам није више био ни доктринарно прихватљив у либералној парадигми западног дела европског континента, успостављеној или обновљеној после Другог светског рата. Ова се парадигма на пољу економије огледала обновом тржишног привредног система, а на пољу политике обновом или успостављањем политичког система демократије и владавине права. Иако је корпоративизам био истиснут, макар формално, из идеолошког садржаја послератног континенталног западноевропског конзервативизма, нису била напуштена сва начела римокатоличког и протестантског социјалног учења. Захваљујући њима, успостављен је идејни мост ка социјализму, односно ка социјалдемократији. Уместо истиснутог корпоративизма, као противтежа либерализму усвојена је концепција државе благостања. Ови процеси породили су демохришћанску идеологију као хибрид конзервативизма, либерализма и социјализма.

Геополитички процес који је, као последица исхода Другог светског рата, водио пораћању трећег таласа идеолошког хибридизовања, било је слабљење међународног положаја западноевропских сила, исцрпљених ратним напорима и разарањима, које је пак довело до практичне немогућности одржавања њихових колонијалних империја у Африци, Азији и на Карибима. Можда помало парадоксално звучи, али ваневропски антиколонијални ослободилачки покрети у великој су мери били надахнути европским антинацистичким ослободилачким покретима, пре свега највећим и најзначајнијим међу њима, југословенским партизанима. Из овога геополитичког потреса настао је светски процес деколонизације, а такав историјски контекст подстакао је развој читавог спектра антиколонијалних, а после и антинеоколонијалних идеологија.

Антиколонијалне идеологије не могу се ставити под једну капу, јер њихови садржаји нису бивали хибридизовани на исти начин, нити су имале исте идеолошке родитеље. Једна идеологија била је, међутим, свима (или безмало свима) градивна, а реч је о национализму. Потребно је напоменути да се овде говори о најшире могућем схватању национализма, које у себи обухвата и суверенистичке и еманципаторске националноослободилачке аспекте, али и етнонационалистичке и шовинистичке. Овде се подразумева да национализам може бити и инклузиван и ексклузивистички. У најширем значењу, донекле растегнутом али не и неодрживом, у национализам се могу сврстати и идеологије које нису нужно везане за феномен нације, него за неке друге заједнице — попут верских, регионалних, племенских или кастинских. Битно је

⁴³² Потписник ових редова писао је раније о феномену стигматизације корпоративизма. Гајић, Новак (2020) „Сложеност корпоративизма и тешкоће његовог разумевања и одребења”, *Српска политичка мисао*, XXVII(3), стр. 243 – 267, стр. 259 – 262.

истаћи да је национализам који је у том историјском контексту улазио у идеолошку хибридизацију бивао и секуларан и верски обојен, а и то је било врло нијансирано.⁴³³ У процесу деколонизације, различити поменути аспекти националистичке идеологије хибридизовани су са различитим другим идеологијама. На пример, у Британској Индији то је углавном било са либерализмом, док је у Индокини национализам углавном бивао хибридизован са социјализмом (Вијетнам, Камбоџа и Лаос), конзервативизмом (Малезија) или са оба (Бурма и Индонезија). Код антиколонијалних идеологија у Африци и арапском свету, национализам је у различитим случајевима бивао хибридизован и са либерализмом, и са конзервативизмом, и са социјализмом⁴³⁴ (можда понајвише), а није било неуобичајено да ове хибридизације буду и сложеније, па да у њима учествује више градивних идеологија. Већ помињани насеризам тако може да се сврста у ширу идеолошку породицу арапског национализма, али и арапског социјализма. Треба напоменути да је поред учешћа целовитих идеологија у хибридизацији са национализмом, у изградњи садржаја антиколонијалних идеологија неретко учествовала и уско усредсређена идеологија популизма.

Овде је потребно обратити пажњу на једну важну идеолошку појаву, а то је хибридизовање национализма са социјализмом. Сâм помен те две идеологије у истом контексту готово неизоставно данас побуђује асоцијације на Хитлера, али у политичкој историји њихово хибридизовање уопште није било ретко, а да притом баш никакве везе није имало са нацизмом. Спајање националних и социјалних политичких циљева дешавало се и раније у историји, а добар пример може се наћи на почетку 19. века на Балкану, када је у Српској (1804 – 1815) и Грчкој револуцији (1821 – 1829) ослобођење од османлијске власти било праћено укидањем феудализма, али тада нису формулисане идеологије којима би ово било у садржају.

Друга неопходна напомена везана за национализам у идеологијама хибридизованим током трећег историјског таласа јесте да тај национализам нипошто није био једнозначан. На први поглед звучи парадоксално, али те су идеологије у свом садржају веома често имале, макар начелно, и интернационализам. Тај интернационализам имао је своје историјске разлоге. Процес деколонизације одвијао се паралелно, па чак и синхроно, у различитим земљама, а међу њима је у тим историјским околностима настајала солидарност, јер су све тежиле да виде леђа колонијалним силама. Мешусобно помагање антиколонијалних покрета било је правило, мада нипошто не треба затварати очи пред чињеницу да је ту у реалности било и доста суревњивости, па и сукобљавања, која су некада прерасла и у ратове. Овај интернационализам испољавао се на два начина. Први је идеолошки релевантан, јер су многи антиколонијални покрети хибридизовали национализам са социјализмом (често у

⁴³³ На пример, Покрет за Пакистан водио је секуларни шиит Мухамед Али Џина (ур. محمد علی جناح, енг. Muhammad Ali Jinnah, 1876 – 1948), који је сматрао да је потребно да индијски муслимани сопственом државом буду заштићени од хиндуистичке мајоризације, али он је сâм децидно био против тога да та држава буде исламистичка. У то време су индијски сунитски исламисти били против стварања Пакистана.

⁴³⁴ Познат и доста изучаван пример је танзанијски аграрни уџама социјализам, идеологија коју је конципирао танзанијски државник и политички мислилац Џулиус Њереџе (Julius Kambarage Nyerere, 1922 – 1999). На свахилију реч „уџама“ (*ujamaa*) значи „породица“ или „домаћинство“.

његовом комунистичком облику) коме је интернационализам традиционално својствен. Други начин испољавања интернационализма имао је шири оквир у идеји несврстаности и институционализацију у Покрету несврстаних земаља.

Некадашње колонијалне силе нису скрштених руку, нити су помирљиво посматрале овај историјски процес, него су користиле, а и данас користе, низ политичких, економских и војних мера, тачније речено притисака, да задрже утицај у новоослобођеним колонијама, пре свега како би привредно експлоатисале њихове природне и људске ресурсе. Водеће либералне демократије небројено пута су интервенисале у бившим колонијама, да би суверенистичке режиме замениле клијентелистичким. На мети су нарочито биле социјалистичке националистичке власти у бившим колонијама,⁴³⁵ али и либерални националистички режими. Овај политички и геополитички феномен назива се неоколонијализмом. Ово наравно није остало без одговора становништва експлоатисаних земаља, а он је политички артикулисан антинеоколонијалним идеологијама. Антинеоколонијалне идеологије су у суштини, односно по свом идеолошком садржају, неодвојив део корпуса антиколонијалних идеологија.

Антиколонијалне и антинеоколонијалне идеологије имају и своје претече, иако се нису тако звале, старије од светског процеса деколонизације после Другог светског рата. Овде је најпре реч о дугој антиколонијалној традицији ибероамеричких земаља, у којима су шпанске и португалске колонијалне власти збачене почетком 19. века, када су биле ослабљене због Наполеонових ратова, у покрету који је водио и инспирисао венецуеланско-колумбијски војсковођа и државник баскијског порекла Симон Боливар (Simón José Antonio de la Santísima Trinidad Bolívar y Ponte Palacios y Blanco, 1783 – 1830). Уместо старих метропола, ове земље су се нашле на удару новог хегемона, Сједињених Америчких Држава, чији је пети председник Џејмс Монро (James Monroe, 1758 – 1831; председништво: 1817 – 1825) прогласио спољнополитичку доктрину, именовану по њему, да у западној хемисфери неће бити дозвољено мешање сила изван ње. Ово је било покриће за хегемонију Сједињених Америчких Држава, земље либералне демократије која је организовала или одобрила десетине војних пучева у којима су демократске власти либералних или социјалистичких начела замењиване марионетама које су биле антидемократске и конзервативне, а у неким случајевима и блиске фашизму. Ибероамерички антихегемонистички покрети иницијално су били либерални, али је током 20. века у њих улазило све више социјалистичких и популистичких идеолошких садржаја. Веома значајна одлика ових земаља је теологија ослобођења (шп. *teología de la liberación*, пор. *teologia da libertação*), покушај хибридизовања хришћанских и социјалистичких начела, па чак и марксистичких, који званично римокатоличанство није одобравало. Теологија ослобођења нашла се на удару марионетских режима, који су из Сједињених Америчких Држава, а уз њихову помоћ, увозили пентекосталске мисионаре који су пропагирали

⁴³⁵ Пример је пуч у Буркини Фасо 1987. године, у коме је свргнут и убијен Тома Санкара (Thomas Isidore Noël Sankara, 1949 – 1987; председништво: 1983 – 1987), који је укидао феудализам и спроводио национализацију ресурса, описмењивање становништва и технолошко унапређење пољопривреде. Иза овога пуча стајала је Француска, чији је тадашњи председник био социјалиста Франсоа Митеран (François Marie Adrien Maurice Mitterrand, 1916 – 1996; председништво: 1981 – 1995).

калвинистичку доктрину предестинације⁴³⁶ којом су оправдаване велике друштвене неједнакости у Јужној и Средњој Америци. Врхунац овог сукоба било је убиство сансалвадорског надбискупа Оскара Ромера (Óscar Arnulfo Romero y Galdámez, 1917 – 1980) док је био за олтаром.

5.2.4. Четврти талас идеолошке хибридикације

Четврти талас био је најмање издашан по „производњи“ идеологија, јер је из њега произашла само једна хибридна идеологија – идеологија социјалног либерализма или трећег пута (енг. *Third Way*). Њу је породило ненадано брзо окончање Хладног рата, симболички оглашеном падом Берлинског зида (нем. *Berliner Mauer*) 9. новембра 1989. године и потоњим уједињењем две дотад идеолошки супротстављене немачке државе 3. октобра 1990. године. Ово уједињење би на идеолошкој равни могло бити сматрано и (углавном добровољном) анексијом Источне Немачке Западној, јер је државни социјализам прве потпуно капитулирао пред либерализмом потоње. Без улажења у анализу узрока, може се рећи да је ова капитулација била процес континенталног, па и светског значаја, јер је хладноратовско доба завршено историјским крахом политичко-економског система државног социјализма. Овај крах оличен је у распаду водеће државе овог система, Совјетског Савеза, а следствено и другом руском стратегијском осеком у 20. веку. Осек на једном крају нема без плиме на другом, па је крај Хладног рата истовремено значао и тријумф либералног капитализма, који се убрзо показао као тријумф неолиберализма. Амерички филозоф јапанског порекла Френсис Фукујама (енг. Francis Yoshihiro Fukuyama, јап. フランシス・ヨシヒロ・フクヤマ, рођ. 1952) ово је прогласио крајем историје, односно њеним хегелијанским врхунцем у либералној демократији.

Као што је конзервативцима у трећем таласу идеолошког хибридикаовања демохришћанска идеологија представљала излаз из историјског ћорсокака, односно бег од историјске компромитације, тако делује да је у четвртном таласу за социјалдемократе то било скретање ка либерализму. Није, међутим, ту била реч (само) о бегу од онога што је сматрано историјском компромитацијом једне идеологије, него и о својерсној нужности да се прилагоди новоуспостављеним условима и околностима општег тријумфа либерализма, тачније речено неолиберализма као његовог садржински редукованог изданка. Социјалдемократске странке су излаз из овог историјског ћорсокака потражиле у идеологији трећег пута, насталој хибридикаовањем једне већ хибридне идеологије, социјалдемократије, са једном редукованом идеологијом, неолиберализмом. Идеологија трећег пута била је најизраженија у Великој Британији, у којој је тако и именована, али су и остале европске социјалдемократске странке имале јасан заокрет ка неолиберализму, премда

⁴³⁶ Према доктрини предестинације, коју је формулисао и проповедао француско-швајцарски протестантски мислилац и женевски тиранин Жан Калвин (Jean Calvin, 1509 – 1564), унапред је одређено који ће човек бити спасен на Страшном суду. Сматрао је да на то ниједан човек не може да утиче, али да је пословни успех наговештај нечије предодређености за спасење.

ублажен углавном мањим степеном одустајања од начела и механизма државе благостања.⁴³⁷

Идеологију трећег пута конципирао је британски социолог Ентони Гиденс (Baron Anthony Giddens, рођ. 1938), који је био и главни идеолог новолабуризма (енг. *New Labour*), а њен идеолошки садржај детаљно је изнео 1998. године у књизи „Трећи пут: Обнова социјалдемократије”.⁴³⁸ Новолабуризам је представљао идеолошки раскид са социјализмом и заокрет ка неолиберализму у британској Лабуристичкој странци. Овај идеолошки заокрет догодио се 1994. године, када је, после изненадне смрти лабуристе старога кова Џона Смита (John Smith, 1938 – 1994), на чело странке изабран вођа њене десне фракције Тони Блер (Anthony Charles Lynton Blair, рођ. 1953. године, премијерство: 1997 – 2007). Новолабуризам је на власти у Великој Британији био од Блерове убедљиве победе на парламентарним изборима 1997. године до 2010. године и изборног пораза његовог министра финансија (енг. *Chancellor of the Exchequer*) и потоњег наследника на челу владе Гордона Брауна (James Gordon Brown, рођ. 1951. године, премијерство: 2007 – 2010).

Гиденс је ову идеологију именовано према тежњи да буде на средокраћи између „лесе фер” либерализма и државног социјализма. Овакво именовање није било преседан, јер су метафоре као што су трећи пут, средњи пут или трећа позиција коришћене код различитих идеологија, идеолошких тенденција и политичких снага, попут револуционарног конзервативизма, њу дила, штрасеризма и неоштрасеризма или аргентинског ђустицијализма⁴³⁹ (шп. *justicialismo*). Свима им је била заједничка тежња да по идеолошком садржају буду политичка алтернатива и социјализму и либерализму. О дистанцирању новолабуриста од социјализма на симболичкој равни врло речито говори њихово приметно избегавање традиционалне страначке химне „Црвена застава”, можда зато што су се могли препознати у њеном рефрену:

*Зато подигнимо високо скерлетни барјак,
под његовом сенком живећемо и мрети,
иако се кукавице штрецају и издајници подсмевају,
овде ћемо и даље вијорити црвену заставу.*⁴⁴⁰

Идеолошки садржај трећепутаства хибрид је социјалдемократских и неолибералних идеолошких елемената. Примена овог идеолошког хибрида види се у социо-

⁴³⁷ Schmidt, Ingo (2012) “It’s the Economy Stupid! Theoretical Reflections on Third Way Social Democracy”, in: Bryan Evans & Ingo Schmidt (eds) *Social Democracy After the Cold War* (Edmonton: AU Press), pp. 13 – 45, p. 30.

⁴³⁸ Giddens, Anthony (1998) *The Third Way: The Renewal of Social Democracy* (Cambridge: Blackwell).

⁴³⁹ Овде се користи изговор на аргентинском дијалекту шпанског језика, док би према изговору на стандардном кастиљанском шпанском име ове идеологије било „хустицијализам”. Ако би се пак равнало према томе да је корен имена ове идеологије латинска реч за правду, „јустиција” (*iustitia*), онда би се и ова идеологија на српском језику мојла називати „јустицијализам”. Реч је о популистичкој и корпоративистичкој идеологији познатој и као перонизам (шп. *Peronismo*), по аргентинском генералу и државнику Хуану Перону (Juan Domingo Perón, 1895 – 1974, председништво: 1946 – 1955 и 1973 – 1974).

⁴⁴⁰ Ово је слободни превод изворних стихова:

*So raise the scarlet standard high,
Beneath its shade we'll live and die,
Though cowards flinch and traitors sneer,
We'll keep the red flag flying here.*

економској политици Блера и Брауна, чије су владе донекле ублажиле рестриктивност социјалне политике своје неолибералне претходнице⁴⁴¹ (не враћајући се ипак на социјалну политику ранијих лабуристичких влада), али су наставиле њену економску политику приватизације државних ресурса. Новолабуристичка власт такође је знатно појачала примену неолибералне парадигме новог јавног управљања (енг. *new public management*), у којој се држава посматра као предузеће, што подразумева увођење пословних модела у државно управљање, као и предавање неких државних функција различитим јавно-приватним или потпуно приватним телима. Идеолошка хибридна пута добро се може видети на примеру Гиденсовог концепта једнакости,⁴⁴² јер је он одбацио и меритократију неолиберализма и егалитаризам социјализма, па је уместо њих позвао на опште укључивање у друштво и сиромашних и богатих слојева и појединаца.

И у другим земљама су социјалдемократске странке кренуле овим социјално либералним идеолошким путем, чак и када га нису звале трећим. Истина је да у другим европским социјалдемократским странкама ово ново идеолошко профилисање није било тако драстично као код британских лабуриста, али их оно нипошто није мимоишло, напротив.

Тома Пикети је овај развод између социјалдемократских странака и радничке класе илустровао двема узајамним оптужбама. На терет првих иде оптужба да су „постепено напустиле било какву реалну амбицију да умање неједнакост и редистрибуирају богатство.”⁴⁴³ Пикети је ово разумео као последицу онога што је назвао браманизовањем⁴⁴⁴ левице, односно удаљавањем политичке и интелектуалне номенклатуре социјалдемократских странака од радничке класе. С друге стране, на адресу радништва од браманизоване страначке номенклатуре стиже оптужба да је постало расистичко и нативистички ксенофобично.

5.2.5. Пети талас идеолошке хибридизације

Околности петог таласа хибридизовања идеологија у потпуности су обележене глобализацијом и њеним последицама, а о њој ће више речи бити касније у овој дисертацији. Хибридизовање идеологија у овоме таласу подстакнуто је препрекама и ограничењима на које је наишао неолиберални консензус, односно идеолошка хегемонија неолиберализма успостављена после Хладног рата. Политичка глобализација је за последицу имала смањење суверености држава, а самим тим и смањење значаја и домета демократског одлучивања у њима. Економски аспекти глобализације изазвали су велика престојавања у структури светске економије, што

⁴⁴¹ У том раздобљу премијери су били лидери Конзервативне странке Маргарет Тачер и Џон Мејџор (Sir John Major, рођ. 1943. године, премијерство: 1990 – 1997).

⁴⁴² Giddens, Anthony (1998) *The Third Way: The Renewal of Social Democracy* (Cambridge: Blackwell), pp. 66.

⁴⁴³ Piketty, Thomas (2020 [2019]) *Capital and Ideology* (Cambridge, Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press), p. 40.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “gradually abandoned any real ambition to reduce inequality and redistribute wealth.”

⁴⁴⁴ Према браманима, индијској касти образованих.

је такође постало извор незадовољстава која су артикулисана у трагањима за новим идеолошким одговорима. Геополитички тријумф Сједињених Америчких Држава и њених савезника претворио се у осећај тријумфализма и уверење да се разним другим земљама воља може наметати и ратовима који нису одобрени у установама међународног поретка успостављеног после Другог светског рата. У свету је то створило велику фрустрацију, али је таква фрустрација нарастала и у земљама победницама Хладног рата, у чијој јавности ратне авантуре нису наилазиле на неподељено одобравање. Наизглед парадоксално, врхунац моћи довео је до умањења њене легитимности, а то се нарочито видело у незадовољству инвазијом на Ирак 2003. године, која је оправдавана тврдњама да та земља прети светском миру јер поседује оружје за масовно уништавање, што се брзо показало као неистина. Најснажнији ударац постхладноратовској доминацији неолибералне парадигме нанела је светска економска криза која је почела 2008. године, као последица дерегулације капитализма постепеним укидањем мера успостављених током ере њу дила. Ове околности водиле су нарастању нових хибридних идеологија, антинеолибералних и антиглобалистичких.

5.3. ХИБРИДИЗОВАЊЕ ИДЕОЛОГИЈА ИЗВАН ПЕТ ТАЛАСА

Као што је раније најављено, на крају не треба пропустити да се истакне да постоје још и случајеви идеолошких хибридизовања изван ових досадашњих пет великих историјских таласа. Код Фридена се тако може наићи на оцену да је у каснијим фазама анархизма, иначе посебне идеологије изникле из социјалистичке породице идеологија, забележен уплив либералних и конзервативних идеја.⁴⁴⁵ То је, на пример, био случај са упливом изворно либералне идеје индивидуализма која одликује егоистички анархизам и анархокапитализам, или пак са упливом извесне дозе конзервативних идеја у неке екоанархистичке тенденције. Оваква, условно речено ванисторијска, генеза хибридних идеологија није плод великих идејних преиспитивања насталих услед неких крупних историјских процеса и потреса, који су донели низ нових друштвених, економских и политичких питања која изискују нове идеолошке одговоре, него она има два могућа начина и разлога настанка.

Први начин идеолошког хибридизовања изван великих историјских таласа догађа се онда када је овај процес плод теоријског промишљања о политичким идејама и идеологијама. Овакво промишљање је некада индивидуално, а некада корен има у великим и интелектуално значајним политичким и друштвеним дебатама. Добар пример за то је политичка мисао комунитаризма, која је формирана током вишедеценијске политичко-филозофске дебате покренуте 1971. године објављивањем књиге „Теорија правде“⁴⁴⁶ (енг. *A Theory of Justice*) америчког политичког филозофа Џона Ролса (John Bordley Rawls, 1921 – 2002). Комунитаризам

⁴⁴⁵ Freeden, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press), p. 422.

⁴⁴⁶ Наслов ове капиталне Ролсове књиге овако је преведен на српски језик, али се чини да би дослован превод „Једна теорија правде“ можда био тачнији.
Rols, Džon (1998 [1971]) *Teorija pravde* (Podgorica: CID).

је у тој расправи, интелектуално изузетно значајној, формулисан као идеолошки хибрид либерализма и конзервативизма, а у њему се поред њих могу наћи још и извесне примесе социјализма, национализма, чак и популизма.

Други начин ове „ванисторијске“ генезе хибридних идеологија јесте идеолошко хибридизовање на рубовима политичког живота, односно код неких суштински маргиналних политичких појава или екстрема. Илустративни примери за овакво идеолошко хибридизовање могли би се наћи међу неким хибридним идеологијама које је Франкс сврстао у фенотипе I и II, као што су торијевски анархизам или националанархизам. Његовим речима исказано, овде је реч о спекулативним и суштински неуспешним идеолошким експериментима.

5.4. ДВА ЗАКЉУЧКА О ПЕТ ИСТОРИЈСКИХ ТАЛАСА ХИБРИДИЗОВАЊА ИДЕОЛОГИЈА

Погледом на пет историјских таласа у којима су настајале хибридне идеологије и у којима су се оне развијале, уочавају се неки обрасци, а из њих се пак могу извући и неки закључци и поуке. Први се тичу разлога за хибридизовање идеологија, а други разлога за усложњавање тог процеса, односно за усложњавање генезе хибридних идеологија, које је видљиво кроз множење врста градивних идеологија које учествују у идеолошком хибридизовању.

5.4.1. Први закључак – Зашто се идеологије хибридишују?

У изложеном прегледу пет историјских таласа идеолошког хибридизовања треба потражити одговор на једно од кључних питања везаних за овај идеолошки феномен, а то је зашто оно настаје. Другим речима – зашто се идеологије уопште и хибридишују? Чини се да се тај одговор овде може пронаћи, а у потрази за њиме треба поћи од одговора које су Клифорд Герц и Ђуро Шушњић дали на логички претходећа питања о настанку идеологија. Герцов одговор тиче се питања о настанку феномена идеологије, а Шушњићев питања о настанку нових идеологија. Герц је идеологије сматрао системима симбола који људима пружају оријентире, а који настају када претходни системи симбола изгубе ту сврху. Шушњић је пак утврдио да нове идеологије настају када старе више нису у стању да пруже одговоре на важна политичка, друштвена и економска питања неког времена. Овакав поглед може се упоредити са Русоовим најављивањем друштвених револуција, па и њихове неумитности, у околностима у којима један начин владавине више није у стању да задовољи политичке потребе друштва у коме постоји.⁴⁴⁷

Поред Герца и Шушњића, овде се може и треба позвати и на Мајкла Оукшота, који је сматрао да „педигре сваке политичке идеологије показује да је она креација, не

⁴⁴⁷ Pavlović, Vukašin (2011) *Država i društvo: Studija iz političke sociologije* (Beograd: Čigoja štampa), str. 206 – 208.

умишљаја који претходи политичком деловању, него промишљања о неком маниру политике.”⁴⁴⁸ Другим речима, он је разлоге за формирање нових идеологија видео у реаговању и одговарању на стварност, односно на неке стварне услове и околности. Он их је конкретно везао за домен политичког, али суштински не би било нимало погрешно рећи да ово Оукшотово виђење важи и за услове и околности из домена друштвеног и економског – наравно, у оној мери у којој су политички релевантне. Међу разним примерима идеологија наведеним у овој дисертацији, види се да ово формално не важи за све идеологије, али се одмах види и тачно за које од њих ово не важи – само за спекулативне, „ванисторијске” идеологије. Што се тиче разлога за настанак дословно свих историјски релевантних идеологија, па тако и хибридних идеологија изниклих и развијаних у пет историјских таласа, ово Оукшотово виђење итекако стоји.

Феномен настанка неке нове идеологије хибридизовањем садржаја неких већ постојећих идеологија није изузетак од општег феномена настанка нових идеологија. Оне настају када у неком времену и на неком простору сазру одговарајући и неопходни друштвенополитички услови и околности. Све нове политички релевантне идеологије, па тако и хибридне, настају као покушаји давања историјских одговора на питања која постављају друштвени, економски и политички услови и околности.

Ово што је изложено је за себе јасно, али не и довољно, јер се сада поставља питање да ли су међу свим идеологијама оне које су хибридне посебне, односно да ли је њихов настанак и развој по нечему посебан у односу на настанак и развој осталих идеологија. Другим речима, поставља се питање због чега се на друштвене, економске и политичке услове и околности неке епохе и неког подручја одговара баш на овакав начин, хибридизовањем нове идеологије мешањем и комбиновањем делова садржаја неких већ постојећих идеологија. Чини се да одговор на то лежи у природи односа између нових проблема и старих идеологија. Шушњић је утврдио начело да старе идеологије нису кадре да пруже одговор на нове проблеме, али је овде ствар очигледно нешто сложенија и нијансиранија.

Реч је наиме о новонасталим проблемима, односно условима и околностима, чија је сложеност таква да изискује спајање и комбиновање противречности, односно идеолошких елемената који творе идеолошки садржај различитих идеологија. Развијене идеологије (Фриденовим речима – посебне идеологије) теже да буду у стању да пруже одговоре на читав спектар друштвених, економских и политичких питања које поставља неки историјски тренутак, односно његови услови и околности. Хибридне идеологије пораћају се када су ти услови и околности такви да један угао гледања на њих више није довољан, него када изискују мешање и комбиновање тих углова. За илустрацију могу послужити две хибридне идеологије првог таласа, социјалдемократија и корпоративизам. У условима све оштријих противречности и сукоба између рада и капитала, који су претиле да уздрмају темеље политичке

⁴⁴⁸ Oakeshott, Michael (1991) *Rationalism in politics and other essays. New and expanded edition* (Indianapolis: Liberty Fund), p. 51.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “the pedigree of every political ideology shows it to be the creature, not of premeditation in advance of political activity, but of meditation upon a manner of politics.”

заједнице, социјалдемократска идеологија била је одговор настао мешањем и комбиновањем социјалистичког и либералног угла, док је корпоративистички одговор настао комбиновањем социјалистичког и конзервативног угла.

5.4.2. Други закључак – Зашто се хибридизовање идеологија временом усложњава?

Када се пет историјских таласа идеолошке хибридизације посматра кроз призму градивних или родитељских идеологија чији садржаји, односно њихови поједини елементи, учествују у генези хибридних идеологија, примећује се усложњавање тог процеса. Ово усложњавање види се у порасту броја врста градивних идеологија које учествују у идеолошком хибридизовању, односно у порасту врста њихових садржаја. Наиме, у првом историјском таласу све градивне идеологије биле су по врсти свог садржаја целовите, што може бити илустровано табелом 5.2. која следи.

Табела 5.2. Хибридне идеологије првог и другог таласа разврстане према врстама садржаја њихових (целовитих) градивних идеологија

Историјски таласи идеолошког хибридизовања	Градивне идеологије (целовите)	Хибридне идеологије
Први	социјализам и конзервативизам	<ul style="list-style-type: none"> • корпоративизам
	социјализам и либерализам	<ul style="list-style-type: none"> • социјалдемократија
Други	социјализам и конзервативизам	<ul style="list-style-type: none"> • фашизам • националсоцијализам • националбољшевизам
	социјализам и либерализам	<ul style="list-style-type: none"> • њу дил

Овде се такође може приметити да су у свим идеолошким хибридизовањима првог и другог таласа учествовали социјалистички идеолошки садржаји. Ово се може тумачити тиме што су услови и околности којима су превасходно била обележена прва два историјска таласа везани за однос, прецизније речено за сукоб рада и капитала. Како су становиште рада заступале идеологије из социјалистичке породице,

тако су и хибридни одговори на оновремене услове и околности давани у односу на њих, а долазили су мешањем и комбиновањем са несоцијалистичким идеолошким садржајима — или из конзервативне или из либералне идеолошке перспективе.

Већ у трећем таласу идеолошког хибридизовања настаје усложњавање, јер су у њему, поред питања односа рада и капитала, у политичку жижу ушла и идентитетска и културна питања. Ово је био случај код антиколонијалних идеологија, у чијој хибридизацији је учествовала и једна уско усредсређена идеологија, национализам. Ово усложњавање визуелно се може приказати табелом 5.3. која следи.

Табела 5.3. Хибридне идеологије трећег таласа разврстане према врсти садржаја њихових градивних идеологија

Врсте градивних идеологија	Градивне идеологије	Хибридне идеологије
целовите	конзервативизам, либерализам и социјализам	<ul style="list-style-type: none"> демохришћанска идеологија (социјални тржишни капитализам)
уско усредсређене и целовите	национализам и различите целовите идеологије	<ul style="list-style-type: none"> различите антиколонијалне и антинеоколонијалне идеологије

Одговор на питање шта је разлог оваквог усложњавања донекле се наслања на одговор на претходно питање о разлозима за идеолошко хибридизовање, а можда се чак и може рећи да је овде реч о наставку усложњавања једног истог феномена. Реч је свакако о наставку усложњавања и нијансирања историјских услова и околности, односно новонасталих друштвених, економских и политичких питања која су изискивала нове и нове идеолошке одговоре. Следећи Шушњићеву логику, може се рећи да се ово догађало јер стари идеолошки одговори више нису били довољно задовољавајући. Саме целовите идеологије нису више свима биле довољне као градивне идеологије нових хибридних идеолошких одговора, па се онда трагало и посезало за додатним изворима идеолошких садржаја, односно за додатним перспективама.

Овакви процеси настављени су и у четвртном и петом таласу идеолошког хибридизовања, а занимљив пример је идеологија трећег пута, којој ниједан од два идеолошка родитеља не припада категорији целовитих, односно темељних идеологија, него припадају двома категоријама изведених идеологија. Једна градивна

идеологија, социјалдемократија, и сама је идеолошки хибрид, док други идеолошки родитељ трећег пута, неолиберализам, припада категорији редукованих идеологија. И ово може бити сликовито приказано, што је овде и учињено у табели 5.4. која следи.

Табела 5.4. Трећи пут као једина хибридна идеологија четвртог таласа приказана према врсти садржаја њених градивних идеологија

Врсте градивних идеологија	Градивне идеологије	Хибридна идеологија
редукована и хибридна	неолиберализам и социјалдемократија	социјални либерализам (трећи пут)

*
* *

Овим упоредно-историјским поглављем закључују се теоријска разматрања о кључном феномену предмета ове дисертације, идеологији. У њему су представљене различите друштвене, економске и политичке околности идеолошког хибридизовања у различитим епохама, као и њихов значај за генезу хибридних идеологија, како појединачно, у различитим испољавањима овог политиколошког феномена, тако и као самог тог феномена у целини. У наредном поглављу прелази се на излагање о глобализацији, као кључној формативној околности четвртог и петог таласа настанка и развоја хибридних идеологија.

6. ГЛОБАЛИЗАЦИЈА КАО ЧИНИЛАЦ УСПОСТАВЉАЊА ИСТОРИЈСКИХ УСЛОВА И ОКОЛНОСТИ ЗА ИДЕОЛОШКО ХИБРИДИЗОВАЊЕ

Ово поглавље посвећено је сусрету два велика и неизмерно важна политичка феномена и политиколошка појма – идеологије и глобализације. У њему је најпре представљен начин на који се глобализација разуме у овој дисертацији, као и временски оквири њеног сусрета са идеологијом. Потом су посебно разматрана четири аспекта глобализације који су релевантни за идеолошко хибридизовање у петом таласу, односно чији је утицај кључан за настанак и развој хибридних идеологија на почетку 21. века. Реч је о политичкој, економској демографској и информационој глобализацији.

Прва три аспекта глобализације овде су претпостављена као узрочници незадовољства које се политички артикулише настанком и развојем хибридних идеологија петог таласа, а последњи као чинилац олакшавања тог настанка и развоја, односно као оквир којим је омогућена брза размена политичких идеја. Код политичке глобализације анализиран је њен утицај на десуверенизацију држава и на стварање осећаја да демократски процеси у њима губе релевантност. Утицај економске глобализације разматран је у светлу ширења парадигме слободног тржишта, али и кроз ефекте на продубљивање социо-економских неједнакости унутар многих држава. Посебно је разматрана економска стагнација средње и радничке класе на Западу, која је основ великог дела захтева за политичке промене неолибералног поретка. У оквиру утицаја демографске глобализације, овде су разматрана велика пресељења становништва из различитих крајева света, чија је последица стварање мултикултуралних друштава. Мултикултуралност наилази и на отпоре, често испољене ксенофобијом, као врстом шовинизма, односно нативизмом као аспектом ксенофобије која је специфично усмерена на усељенике, односно на становништво

које није домородачко или староседелачко. Нативизам такође порађа одбојност и према уселеницима и према домаћим политичким и пословним елитама за које се претпоставља да подстичу миграције, а та одбојност неретко добија и политичку артикулацију.

6.1. ГЛОБАЛИЗАЦИЈА КАО ПОЗОРНИЦА ЗА ХИБРИДИЗОВАЊЕ ИДЕОЛОГИЈА

Најпре је потребно представити шта се у овој дисертацији подразумева под појмом „глобализација“, да би се видело шта је тај политички феномен који се сусреће са политичким феноменом идеологије.

6.1.1. Разумевање глобализације у овој дисертацији

Израз „глобализација“ је кованица настала у енглеском језику (*globalisation*). Једна од последица феномена глобализације, о којој ће овде бити речи, јесте и распрострањеност те речи и њено усвајање у небројеним другим језицима, тако и у српском. Први део ове речи је енглески придев „глоубал“ (*global*), изведен из именице „глоуб“ (*globe*), која пак порекло води од латинске именице „глобус“ (*globus*), која је у том облику преузета и у српском језику, а којом се означава тродимензионални приказ земљине кугле. Други део овог језичког хибрида је суфикс „–изејшн“ (*-isation*), чија је српска верзија „–изација“, а њихов изворник је латински суфикс „–исатио“ (*-isatio*). Овим суфиксом наговештава се да је реч о некој радњи или процесу. Већ се у етимологији израза „глобализација“ налази наговештај да се њиме именује неки процес у коме ствари које су му изложене добијају планетарну димензију.

Најранија позната употреба речи „глобализација“ је из 1930. године,⁴⁴⁹ али је овај израз популарисан деценијама касније, да би данас био свеprisутан. Његово популаризовање често се приписује немачко-америчком економисти Теодору Левиту (Theodore Levitt, 1925–2006) (коме је такође погрешно приписивано и да је њен творац⁴⁵⁰), а који је то учинио превасходно тиме што је 1983. године објавио веома читани чланак „Глобализација тржишта“⁴⁵¹ који је имао велики одјек и утицај.

Као важан феномен којим је данашњи свет потпуно обележен, глобализација има различита и разнородна тумачења, која проистичу из различитих и разнородних приступа тој појави.⁴⁵² У овој дисертацији неће се улазити у расправе о свим тим виђењима, него ће бити усвојено разумевање феномена глобализације на које се може

⁴⁴⁹ James, Paul & Manfred B. Steger (2014) “A Genealogy of ‘Globalization’: The Career of a Concept”, *Globalizations*, 11(4), pp. 417–434, p. 418.

⁴⁵⁰ Ibid.

⁴⁵¹ Levitt, Theodore (1983) “The Globalization of Markets”, *Harvard Business Review*, 1 May. Доступно на: <https://hbr.org/1983/05/the-globalization-of-markets> (Приступљено: 2. март 2020).

⁴⁵² Cf. Gidens, Entoni (2007 [2001]) *Sociologija* (Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu), str. 63–65.

наићи код британског политиколога Дејвида Хелда (David Jonathan Andrew Held, 1951 – 2019), који је дефинисао да се под тим појмом:

подразумева такво ширење и продубљивање друштвених односа и институција у простору и времену које чини да се свакодневне активности све више налазе под утицајем догађаја који се збивају на другој страни света, а пракса и одлуке локалних група или заједница могу да имају значајан глобални одјек.⁴⁵³

На веома сличан начин, суштински истоветан, глобализацију је дефинисао и аустријско-амерички политиколог Манфред Штегер (Manfred B. Steger, рођ. 1961), па и његова формулација може бити на уму када се размишља о тиме како глобализација делује на идеологије: „Глобализација се односи на ширење и интензивирање друштвених односа и свести кроз светско време и светски простор.”⁴⁵⁴ Он је ово још додатно поједноставио, до крајњих граница упростивши разумевање глобализације, али не на нетачан, нити бескористан начин: „Глобализација се тиче раста међуповезаности широм света.”⁴⁵⁵

Иако се, како је речено, неће улазити у дубљу расправу о различитим виђењима глобализације, треба скренути пажњу на разликовање два испољавања овога феномена која је уочио српски политиколог Мирослав Печујлић (1929 – 2006). Он је установио да, поред интеграционистичког значења какво се може видети код Хелда и Штегера, тај феномен има истовремено и другу страну, која свет не интегрише него га дели.

Било је потребно да прође више година да би се схватило да је глобализација истовремено и процес интеграције и фрагментације света, стварања јединственог света и његових дубоких подела, да истовремено означава распростирање супериорнијих социјалних форми и бруталну доминацију ослоњену на голу силу.⁴⁵⁶

Разматрајући ова два лица глобализације, холандски политиколог Јан Арт Схолте (Jan Aart Scholte) је оценио да „неки људи повезују глобализацију са напретком, просперитетом и миром. За друге, међутим, ријеч изазива лишавање, несрећу и пропаст.”⁴⁵⁷ Ова друга страна изузетно је важна за разумевање идеолошког хибридизовања у петом историјском таласу, јер је оно у великој мери одговор на њу. Та страна глобализације произвела је велика незадовољства, а један од начина политичког испољавања тих незадовољстава било је и идеолошко хибридизовање. Због овога многим од тих хибридних идеологија пристаје придев „антиглобалистичке”, чак и онда када се у њима самима тај придев не истиче као нужна ознака саморазумевања, односно самоидентификовања.

⁴⁵³ Held, Dejvid (1997 [1995]) *Demokratija i globalni poredak: Od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini* (Beograd: Filip Višnjić), str. 37.

⁴⁵⁴ Steger, Manfred B. (2017 [2003]) *Globalization: A Very Short Introduction. Fourth Edition* (Oxford: Oxford University Press), p. 17.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Globalization refers to the expansion and intensification of social relations and consciousness across world-time and world-space.”

⁴⁵⁵ Ibid.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Globalization is about growing worldwide interconnectivity.”

⁴⁵⁶ Pečujlić, Miroslav (2014) „Paradoksi globalizacije”, u: Zoran Stojiljković (prir.) *Politička sociologija savremenog društva* (Beograd: Zavod za udžbenike), str. 17 – 25, str. 17 – 18.

⁴⁵⁷ Šolte, Jan Art (2009 [2005]) *Globalizacija: Kritički uvod* (Podgorica: CID), str. 14.

Потребно је, међутим, напоменути да глобализација, иако има политичке последице и свој политички аспект, не треба да буде поимана искључиво кроз политику. Она је степен развоја до кога је човечанство дошло на различите начине, између осталог и развојем науке и технологије у најразвијенијим деловима света. Француски антрополог Мишел Ажије (Michel Agier, рођ. 1953) изнео је о овоме свој утисак: „Чини се као да се до технолошких изума долазило брже него до социјалних и политичких решења. Као да глобализација на политичком и друштвеном плану касни за технолошком.”⁴⁵⁸ Овде се може направити паралела са Марксовом мишљу да развој производних снага доводи до нових производних односа, па закључити да развој науке и њене примене у развоју технологије узрокује настанак нових друштвених односа. Глобализација би можда била најочигледнији пример на коме би се овакав закључак могао потврдити.

Сама по себи, дакле, глобализација није политички пројекат. Како је Схолте записао, „глобализација као географски процес и новолиберализам као политички пројекат нису једна те иста ствар.”⁴⁵⁹ Још је истакао и да географску усредсређеност глобалности не треба поистовећивати са културном усредсређеношћу западне модерности, додавши да глобализација није еквивалент интернационализације, либерализације, универзализације или вестернизације, иако са њима има подоста преклапања.⁴⁶⁰

6.1.2. Временска димензија сусрета идеологије и глобализације

Да би се видело како се сусрећу идеологија и глобализација, најпре је потребно утврдити када је до тога могло доћи, односно у коме времену су створени услови за њихов сусрет. Овде треба имати на уму Схолтеов налаз да „[г]лобализација нема историјски почетак, у смислу неке тачно утврђене полазне тачке. [...] глобалност се постепено појављивала попут мноштва повремених и расутих дошаптавања.”⁴⁶¹ Ове речи су свакако истините, али у томе мноштву ипак се уочава развој који није у сваком времену био исти, често ни приближно сличан. Овде ће стога бити представљена два покушаја увођења историјске периодизације различитих етапа глобализације.

Јеран Терборн је издвојио шест историјских таласа глобализације.⁴⁶² **Први талас** обележен је ширењем светских религија и успостављањем трансконтиненталних цивилизација, а његов кључни период је од четвртог до седмог века. Хришћанство је тада постало доминантно у Европи, хиндуизам се проширио на читаву југоисточну Азију, будизам је из Индије продро у Кину, а онда из ње у Кореју и Јапан, док је почетком осмог века ислам завладао делом Шпаније, арапским светом од Марока до садашњег Ирака, као и Персијом и велики деловима средње Азије и индијског потконтинента. Глобализација је у **другом таласу** обележена европским

⁴⁵⁸ Ажије, Мишел (2019 [2013]) *Нове сеобе народа, нови космополитизам* (Београд: XX век), стр. 253 – 254.

⁴⁵⁹ Šolte, Jan Art (2009 [2005]) *Globalizacija: Kritički uvod* (Podgorica: CID), стр. 82.

⁴⁶⁰ Ibid. стр. 83.

⁴⁶¹ Ibid. стр. 86.

⁴⁶² Therborn, Göran (2000) “Globalizations: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance”, *International Sociology*, 15(2), pp. 151 – 179, pp. 158 – 166.

колонијалним освајањима и поморским истраживањима. Његове кључне одлике су трговина скупоценом робом попут зачина, пљачка, вађење племенитих метала и плантажно ропство, док је амерички континент први пут од предисторијских времена и прелазака преко Беринговог мореуза постао део Западу познатог света. Терборн је **трећим таласом** глобализације именовано раздобље глобалног убрзања насталог сукобом међу европским колонијалним силама, а у њему су се догађали и први глобални ратови, пре Првог светског рата (серија сукобљавања у Северној Америци, на Карибима, у Индији, на југу Африке, у југоисточној Азији, ратови за шпанско и аустријско наслеђе и Наполеонови ратови). **Трећи талас** окончан је Бечким конгресом 1815. године и успостављањем концерта великих сила. У **четвртом таласу** глобализације до врхунца је доспео европски империјализам, који је трајао до Првог светског рата, а обележен је масовним миграцијама становништва захваљујући све бољим средствима за превоз и комуникацију. Кључни догађаји тог таласа су насилно британско отварање Кине за међународну трговину опијума, крај Могулског царства у Индији и насилно америчко отварање Јапана за светску трговину. **Пети талас** глобализације омогућен је исходом Другог светског рата и великим појефтињењем комуникација и транспорта. Он је обележен Хладним ратом и светским ривалством Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза. Терборн је почетак **шестог таласа**, који се и сада одвија, сместио у другу половину осамдесетих година 20. века, када је проширена трговина страним валутама после слома бретонвудског валутног система, што је створило неолиберални финансијски систем који се препознаје по огромним манипулацијама финансијским дериватима и коцкањем на високом нивоу. Овај талас глобализације обележен је масовним миграцијама од светског Југа ка светском Северу, из Јужне у Северну Америку, из Африке и јужних делова Азије у Европу, као и из Азије у Северну Америку. Шести талас променио је и културни и религијски пејзаж света, посебно Европе. Ислам је снажно ушао у северну и западну Европу, у мањој мери и хиндуизам и будизам. Тада је учвршћена и доминација енглеског као главног језика светске комуникације.

Штегер је направио једну другачију периодизацију, идентификујући пет историјских периода глобализације.⁴⁶³ Према њему је **први период**, праисторијски, трајао од 10000. до 3500. године п. н. е. Подстакнут је револуционарним догађајем, када су људи почели да производе храну, не ослањајући се више искључиво на сакупљање и лов, а вишкови хране омогућили су успостављање трајних насеља, укључујући и утврђене градове. То је на пољу друштвеног организовања означило прелаз са децентрализованих и егалитарних ловачко-сакупљачких структура на централизоване и хијерархијске, са друштвеном стратификацијом, јер су настале две групе чији се чланови нису бавили производњом хране. Једну су чинили занатлије, односно људи који су се бавили технолошким унапређењима, а другу бирократе и војници. У овом периоду појавила се и трговина, па су настали и усталили се и трговачки путеви. Штегер је **други период** назвао предмодерним, а трајао је од 3500. године п. н. е. до 1500. године н. е. То раздобље обележено је открићем писма и точка, настанком и ширењем светских религија, оснивањем великих царстава, увођењем

⁴⁶³ Steger, Manfred B. (2017 [2003]) *Globalization: A Very Short Introduction. Fourth Edition* (Oxford: Oxford University Press), p. 17.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "Globalization refers to the expansion and intensification of social relations and consciousness across world-time and world-space."

закона, мерних јединица и новца, као и развојем копненог⁴⁶⁴ и поморског саобраћаја и трговине.⁴⁶⁵ **Трећи период** Штегер је назвао раним модерним (пре просветитељства) и сместио га је у раздобље од 1500. до 1750. године. Њега је одликовало нарастање значаја Европе, која је постајала технолошки, економски и војно све доминантнија у свету, а чије су државе тада почеле да оснивају колонијална царства на другим континентима, насељавајући на њих и своје становништво. Штегер је **четврти период** назвао модерним, а трајао је од 1750. године до осамдесетих година 20. века. У њему се догодила индустријска револуција, а светска трговина доживела је експоненцијални раст. Европски колонијализам досегао је врхунац, али су на светску сцену ступиле и Сједињене Америчке Државе, које су се осамосталиле од своје европске метрополе. То је период светских ратова и успостављања међународног поретка. **Пети период**, који и даље траје, почео је осамдесетих година 20. века, у којима је Штегер уочио „драматично стварање, ширење и убрзавање светских међузависности и глобалних размена”,⁴⁶⁶ док су ове процесе појачали распад совјетске комунистичке империје, покушај успостављања неолибералног светског тржишта и револуционарни технолошки развој информатике и комуникација.

Терборн и Штегер су на веома различите начине анализирали и описали историјат развоја глобализације, али су обојица сагласни кад је реч о њеној садашњој фази. Управо је та фаза, односно Терборнов шести талас или Штегеров пети период, најчешће и синоним за глобализацију уопште. И у академским, и у стручним, и у публицистичко-журналистичким, и у колоквијалним наративима, глобализација се ретко када поима кроз раније таласе или периоде које су ова два научника описала. То је зато што у овом периоду феномен глобализације дотиче највише људи и географских простора, најразвијенији је и најубрзанији. Ово убрзање глобализације се, према Схолтеу, најизразитије види у комуникацијама и путовањима, у расту глобалних организација, предузећа, невладиних организација и агенцијама за глобално управљање, у размаху глобалне производње и трговине, глобализацији валута (праћеној употребом платних картица), све разноврснијим финансијским трансакцијама, глобалним еколошким променама и војној глобализацији (посебно у виду америчких војних интервенција у свету).⁴⁶⁷ Турско-амерички економиста Дани Родрик (Dani Rodrik, рођ. 1957) је овакво убрзавање глобализације назвао хиперглобализацијом⁴⁶⁸ (енг. *hyperglobalization*).

Садашња фаза глобализације се и у овој дисертацији узима за временско попршће у коме се испољавају утицаји глобализације на садржај идеологија, а специфично на

⁴⁶⁴ Штегер је посебно издвојио значај који је за глобализацију имао копнени саобраћај на Путу свиле, односно саобраћај између истока и запада евроазијског континента.

⁴⁶⁵ Схолте је ово назвао раним међуцивилизацијским додирима који „су давали прототипски глобалне особине разним пријемодерним склоповима.”

Šolte, Jan Art (2009 [2005]) *Globalizacija: Kritički uvod* (Podgorica: CID), str. 14.

⁴⁶⁶ Steger, Manfred B. (2017 [2003]) *Globalization: A Very Short Introduction. Fourth Edition* (Oxford: Oxford University Press), p. 36.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “dramatic creation, expansion and acceleration of worldwide interdependencies and global exchanges”

⁴⁶⁷ Šolte, Jan Art (2009 [2005]) *Globalizacija: Kritički uvod* (Podgorica: CID).

⁴⁶⁸ Dani Rodrik (2011) *The Globalization Paradox: Why Global Markets, States, and Democracy Can't Coexist* (Oxford: Oxford University Press), *passim*.

ново хибридизовање тих садржаја. Када се Терборнова и Штегерова периодизација упореди са раније представљеним историјским таласима идеолошког хибридизовања, види се да се текућа фаза глобализације временски поклапа са четвртим и петим таласом. Различите околности којима су та два таласа одликована и обликована за последицу су имале и различите ефекте у њима, па се током четвртог таласа одвијала деидеологизација политике, а током петог њена реидеологизација, о чему ће више речи бити нешто касније.

6.2. РЕЛЕВАНТНОСТ ЧЕТИРИ АСПЕКТА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ ЗА МЕЊАЊЕ УСТАЉЕНИХ И НАСТАНАК ХИБРИДНИХ ИДЕОЛОГИЈА

Глобализација се, као светско ширење и интензивирање друштвених односа, институција и свести, одвија на различитим пољима друштвене стварности. Терборн је устврдио да је број аспеката друштвеног живота у којима глобализација делује неограничен, а да поврх тога она у њима може имати различите домете и различиту динамику. Због тога што се глобализација тиче мноштва друштвених процеса, навео је да би у ствари требало да се говори о глобализацијама, у множини.⁴⁶⁹

Овде се неће пак ићи у бескрај, него су четири поља глобализације издвојена као релевантна за хибридизовање идеологија. Реч је о пољима политике, економије, демографије и информација, а на страницама које следе укратко ће бити представљено шта се у овој дисертацији подразумева под та четири аспекта глобализације, као и релевантност развоја у тим аспектима за идеолошко хибридизовање у петом историјском таласу, на почетку 21. века.

Заједнички именитељи тих хибридних идеологија су антиглобализам и антинеолиберализам. Први именитељ долази од друштвених, економских и политичких услова и околности епохе њиховог хибридизовања,⁴⁷⁰ а други припада домену идеолошког садржаја.⁴⁷¹ Условима и околностима епохе која је одликована и обликована глобализацијом успостављено је поприште за хибридизовање идеологија петог таласа. Њихов идеолошки садржај формиран је као антагонистичка реакција на идеолошки садржај неолиберализма и на његову доминантност (па и хегемонију). Оба именитеља указују на незадовољство као суштински покретач процеса идеолошког хибридизовања у последњем (и текућем) историјском таласу тог феномена.

⁴⁶⁹ Therborn, Göran (2000) "Globalizations: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance", *International Sociology*, 15(2), pp. 151 – 179, p. 154.

⁴⁷⁰ Онако како су разумевање друштвених, економских и политичких услова и околности неког таласа идеолошког хибридизовања, као и њихов утицај на феномен идеолошког хибридизовања, у овој дисертацији представљени у њеном поглављу 5. „Пет историјских таласа настанка и развоја хибридних идеологија“.

⁴⁷¹ Онако како је разумевање феномена идеолошког садржаја у овој дисертацији представљено у њеном поглављу 3. „Разумевање појма идеологије и његова минимална дефиниција“, тачније у одељку 3.2.1.1. „Садржај идеологије“.

При разматрању ових аспеката, у виду треба имати и свеприсутност глобализације, односно чињеницу да су њени аспекти и њене последице непосредно видљиви огромној већини данашњег човечанства и да их она непосредно осећа.

Свет у коме данас живимо чини нас повезанијим са другим људима, удаљеним више хиљада километара од нас, него што је то раније икада био случај. Ове везе између локалног и глобалног су потпуно нове у људској историји. [...] Не треба сматрати да глобализација представља само развој светских мрежа – друштвених и економских система који су удаљени од наших појединачних интереса. Она је и феномен локалног карактера – феномен који утиче на наш свакодневни живот.⁴⁷²

Управо овако свепрожимајуће присуство глобализације, као и непосредна опипљивост њених последица у људским животима, омогућава да реаговања на те последице могу да буду масовно политички артикулисана, произвођењем нових идеолошких феномена.

6.2.1. Политичка глобализација

Као што је наведено у уводу ове дисертације, политичком глобализацијом сматрају се промене у међународним односима које су произвеле доминацију „глобалног Запада” после Хладног рата, као и следствени тренд ерозије значаја државне суверености. Упркос различитим разматрањима⁴⁷³ и предвиђањима, па и прижељкивањима, да је могуће да демократија постане наднационални феномен, она се и даље суштински спроводи у националним оквирима. Слабљење значаја државности значи и слабљење домета демократије која се практикује на националном нивоу, посебно у државама слабијег међународног значаја и положаја. Хибридне идеологије петог историјског таласа реакција су на ове појаве. Другим речима, оне су артикулација глобално распрострањеног политичког незадовољства, које подстиче тежње за променама таквог стања и поретка у међународним односима.

После бескрвне победе „глобалног Запада”, односно Сједињених Америчких Држава и њених савезника⁴⁷⁴ у Хладном рату (мада је можда исправније рећи да је такав исход преваходно био пораз, односно урушавање источног блока), међународни поредак успостављен после Другог светског рата све чешће је занемариван, на штету начела државног суверенитета. То се догодило на два начина. Први је мењање односа међу силама и губљење дотадашње равнотеже. Други начин, који је омогућен првим, било је занемаривање норми и установа међународног поретка успостављеног после Другог светског рата. То занемаривање је врхунац доживело 2003. године, када су Сједињених Америчких Држава и неке њене савезнице нападе и окупирале Ирак, без имало обзирања на Организацију уједињених нација и њена недвосмислено

⁴⁷² Gidens, Entoni (2007 [2001]) *Sociologija* (Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu), str. 55.

⁴⁷³ Cf. Held, Dejvid (1997 [1995]) *Demokratija i globalni poredak: Od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini* (Beograd: Filip Višnjić).

⁴⁷⁴ У „глобални Запад” треба убројати и изванредан број војно неутралних земаља које су преко различитих политичких и економских интеграција, организација и односа суштински уклопљене у овај међународни блок. Када се говори о „глобалном Западу”, треба истаћи да већина земаља које га чине има либерално демократско уређење или да се макар у већини њих политички систем легитимише либералном демократијом.

нормирана правила о рату и миру. Својеврсна „проба“ за овакво ратно деловање у међународним односима обављена је 1999. године, нападом војски чланица НАТО⁴⁷⁵ на Савезну Републику Југославију, такође уз игнорисање Организације уједињених нација. Према Хелду, „један од најзначајнијих показатеља ерозије државног суверенитета у међународном праву представља оспоравање принципа и праксе немешања у унутрашње ствари једне државе.“⁴⁷⁶

Организације уједињених нација била је игнорисана пре ових сукоба, али јој је, у маниру свршеног чина, после њих дата улога у послератном управљању на запоседнутој територији. Та улога била је ограничена искључиво на цивилне аспекте тог управљања. О томе је Фукујама записао:

Хуманитарне интервенције 1990их [...] је често предводила америчка војна сила [...] У Сомалији, Камбоџи, Босни, Косову, Источном Тимору и сада Авганистану, „међународна заједница“ престала је да буде апстрактан појам и почела је да се активно ангажује као ефективна власт у земљи [...] суверенитет је престао да постоји [...] Овај међународни империјум можда је био добронамеран и заснован на људским правима и демократији, али, свеједно, то је ипак био империјум који је поставио преседан у вези са предајом суверенитета међународним агенцијама, које су добиле управљачка овлашћења.⁴⁷⁷

Америчка војна победа над Ираком била је лака и „јефтина“ (макар током саме инвазије), али је створила велико незадовољство, односно два велика незадовољства. Оба су појачана тиме што је убрзо по окупацији Ирака постало недвосмислено јасно да је формални узрок рата (лат. *casus belli*) – тврдња да Ирак поседује оружје за масовно уништавање (у овом случају хемијско оружје) – био кривотворен, и то да је био кривотворен са очигледном намером да се зарати. Прво незадовољство појавило се широм света, у земљама које не припадају „глобалном Западу“, у којима је настао осећај несигурности да своје интересе могу остваривати кроз међународно право и његове установе, а у неким је настао и осећај угрожености. Друго незадовољство је пак непосредно релевантно за идеолошко хибридизовање. Оно је настало у грађанству земаља „глобалног Запада“, јер је наступила ерозија политичке легитимности због губитка вере у властите политичке елите. Ово незадовољство двојачко је допринело идеолошкој хибридизацији. Први допринос је велики пораст међународне солидарности са земљама угроженим оваквом међународном хегемонијом, посебно са становништвом тих земаља. Други допринос тиче се пораста незадовољства у многим земљама њиховим положајем у систему међународних односа у коме је њихова сувереност релативизирана у односу на наметање политичке воље владајуће елите Сједињених Америчких Држава. Та елита, оличена у 43. америчком председнику Џорџу Бушу Млађем (George Walker Bush, рођ. 1946. године, председништво: 2001 – 2009), постала је глобално омражена, што се снажно одразило на међународни углед и престиж земље која је из Хладног рата изашла као главни победник.

⁴⁷⁵ НАТО је енглеска скраћеница имена Организације Северноатлантског уговора (енг. *North Atlantic Treaty Organisation – NATO*).

⁴⁷⁶ Held, Dejvid (1997) *Demokratija i globalni poredak: Od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini* (Beograd: Filip Višnjić), str. 129.

⁴⁷⁷ Fukujama, Frensis (2007) *Грађенје државе: управљање и светски поредак у двадесетпоровеку* (Beograd: Filip Višnjić), str. 111.

Следећи чинилац политичке глобализације који је допринео идеолошком хибридизовању петог таласа превасходно се тиче земаља чланица Европске уније. Њени институционални темељи успостављени су Римским уговорима 1957. године, а ова наднационална интеграција⁴⁷⁸ садашње име добила је Маастришким споразумом 1992. године. Током свих тих деценија степен интегрисања у оквирима Европске уније непрестано је продубљиван, а тај процес добио је назив „све ближе Унија“⁴⁷⁹ (енг. *ever closer Union*⁴⁸⁰). Повећавање надлежности Европске уније значио је смањивање надлежности њених чланица. Ово је пак значило да демократски изабраним органима власти тих чланица припада све мање надлежности, односно да се преносом надлежности на међудржавни ниво одлучивања смањује утицај бирача на одлуке којима се уређује њихов живот. Ова појава назива се демократским дефицитом (енг. *democratic deficit*) Европске уније, а тај израз први пут је употребљен још 1977. године, у манифесту усвојеном на конгресу Младих европских федералиста у Берлину.

Демократски дефицит можда је најдрастичније изражен у случајевима понављања неких референдума о преношењу суверених државних надлежности Европској унији. Наиме, историјски процес стварања „све ближе Уније“ траје деценијама, а нормиран је низом међудржавних споразума којима су чланице преносиле све више својих надлежности на међудржавни ниво Европске уније. Током тог процеса организовани су многи референдуми о новим споразумима, јер је њихова примена често изискивала уставне промене у државама чланицама. У неколико случајева бирачи су их на референдумском изјашњавању одбијали, али би томе следили притисци да се организује ново гласање, док се не постигне жељени потврдни одговор. То се први пут догодило у Данској, када је референдум о прихватању Маастришког споразума из 1992. године поновљен 1993. године. У Ирској се ово догодило двапут — први референдум о Споразуму из Нице одржан је 2001, године, па је 2002. године поновљен, а још веће контроверзе изазвао је референдум о Лисабонском споразуму, одржан 2008. године и поновљен 2009. године.⁴⁸¹ Једини референдуми чији су одбијајући резултати уважени били су одржани у Холандији и Француској у пролеће 2005. године, када су бирачи у ове две земље већином одбили предлог Споразума о успостављању Устава за Европу. Уважавање ових резултата било је, међутим, у суштини само наизглед и привремено, јер су кључне одредбе Споразума о успостављању Устава за Европу пренете у Лисабонски споразум, о коме се у овим двама државама није одлучивало референдумски. Једино је у Ирској и био организован референдум, док је у свих осталих тадашњих 26 држава чланица Лисабонски споразум ратификован у скупштинама.

⁴⁷⁸ Израз „наднационална интеграција“ користи се овде пре него израз „међународна организација“, јер дубина политичких, економских (посебно финансијских, монетарних и царинских), безбедносних, правосудних и других интеграција чини да Европска унија знатно надилази ниво сарадње у уобичајеним међународним организацијама.

⁴⁷⁹ Cf. Dinan, Dezhmon (2009 [1998]) *Sve bliža Unija: Uvod u evropsku integraciju* (Beograd: Službeni glasnik).

⁴⁸⁰ Овај израз се на српски језик каткад преводи и као „све чвршћа Унија“ или као „све тешња Унија“.

⁴⁸¹ Jerzak, Connor T. (2014) “The EU’s Democratic Deficit and Repeated Referendums in Ireland”, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 27(3), pp. 367–388.

Најдрастичнији пример игнорисања референдумског исхода није пак био везан за споразуме о проширењу надлежности. Реч је о референдуму који је 2015. године одржан у Грчкој, о пакету неолибералних мера за излазак ове земље из дужничке кризе, који су заједнички предложили Европска унија, Међународни монетарни фонд и Европска централна банка. Овај пакет мера одбијен је великом већином, али га је грчка влада после неколико дана усвојила, што је било сматрано својеврсном капитулацијом и што је изазвало велико огорчење и у Грчкој и широм Европске уније. О страховитим притисцима којима је Грчка тада била изложена речито је и без задршке сведочио⁴⁸² грчки економиста и тадашњи министар финансија Јанис Варуфакис (Ιωάννης Γεωργίου Βαρουφάκης, рођ. 1961), који је због овога и напустио владу. Овакво игнорисање бирачке воље и демократског процеса порађало је нове разлоге за незадовољство.

Важно је истаћи да овде није реч о једностраном притиску наднационалних структура на националне државе, јер су и политичке елите националних држава често учесници ових недемократских процеса. „Хиперглобализација *изискује* сужавање домаће политике и изоловање технократа од захтева група из народа.“⁴⁸³ Родрик је уочио појаву, коју је назвао парадоксом глобализације (енг. *globalization paradox*), а која се испољава као трилема између хиперглобализације, националне државе и декократије.

Како решавамо напетост између националне демократије и глобалних тржишта? Имамо три опције. Можемо *ограничити демократију* зарад минимизирања трокова међународних трансакција, занемарујући економски и социјални шок који глобална економија повремено направи. Можемо *ограничити глобализацију*, у нади да ћемо код куће изградити демократску легитимност. Или можемо *глобализовати демократију*, по цену националне суберенности. [...] не можемо истовремено имати и хиперглобализацију, и демократију, и национално самоодређење. Можемо имати највише две од ове три ствари. Ако хоћемо хиперглобализацију и демократију, морамо одустати од националне државе. Ако морамо да очувамо националну државу, а хоћемо и хиперглобализацију, онда морамо заборавити на демократију. А ако хоћемо да комбинујемо демократију са националном државом, то онда значи па-па дубокој глобализацији.⁴⁸⁴

⁴⁸² Varoufakis, Yanis (2017) *Adults in the Room: My Battle with Europe's Deep Establishment* (London & New York: Random House).

⁴⁸³ Rodrik, Dani (2011) *The Globalization Paradox: Why Global Markets, States, and Democracy Can't Coexist* (Oxford: Oxford University Press), pp. 189 – 190.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Hyperglobalization *does* require shrinking domestic politics and insulating technocrats from the demands of popular groups.”

⁴⁸⁴ Ibid. p. 200.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “How do we manage the tension between national democracy and global markets? We have three options. We can *restrict democracy* in the interest of minimizing international transaction costs, disregarding the economic and social whiplash that the global economy occasionally produces. We can *limit globalization*, in the hope of building democratic legitimacy at home. Or we can *globalize democracy*, at the cost of national sovereignty. [...] we cannot have hyperglobalization, democracy, and national self-determination all at once. We can have at most two out of three. If we want hyperglobalization and democracy, we need to give up on the nation state. If we must keep the nation state and want hyperglobalization too, then we must forget about democracy. And if we want to combine democracy with the nation state, then it is bye-bye deep globalization.”

Родриков одговор на ову трилему је недвосмислен: „Демократије имају право да штите своје друштвене аранжмане, а када се ово право сукобљава са захтевима глобалне економије, онда ови потоњи треба да уступку.“⁴⁸⁵

Незадовољство политичком глобализацијом, било да је реч о њеном испољавању доминацијом „глобалног Запада“ после Хладног рата или ерозијом државне суверености, или пак демократским дефицитом, имало је последице на идеолошко хибридизовање. Допринос тог незадовољства понајпре се односи на улазак две уско усредсређене идеологије у идеолошки садржај антиглобалистичких и антинеолибералних идеологија. Реч је о популизму и национализму. Популизам овде треба подразумевати преваходно у његовом демократском и социјалистичком облику, као одбацивање политичке номенклатуре која игнорише демократију. Национализам у овом случају треба схватити у смислу суверенизма, а не кроз његове шовинистичке облике. Овакав национализам је, тек на први поглед парадоксално, повезан са још једним делом идеолошког садржаја петог историјског таласа идеолошке хибридизације, а то је интернационалистички солидаризам, суштински сличан подударној и раније описаној појави којом су одликоване многобројне антиколонијалне идеологије трећег таласа.

6.2.2. Економска глобализација

Економском глобализацијом сматра се пре свега све већа и све интензивнија економска повезаност света. Идеолошки гледано, економска глобализација обојена је либерализмом, тачније неолиберализмом. Капитализам је економски израз либерализма. Лењин је 1917. године његовим врхунцем прогласио империјализам,⁴⁸⁶ вероватно не сањајући да ће капитализам преживети нестанак колонијалних империја у историјском процесу деколонизације који се одвијао у другој половини 20. века. Реч о врло отпорном и жилавом систему, који се одлично прилагодио и глобализацији. Капитализам у глобализацији толико добро успева, да је веома тешко видети му неку могућу и изводљиву алтернативу.⁴⁸⁷

Економска глобализација је, с једне стране, видљива кроз читаву мрежу различитих међународних економских и финансијских односа, интеграција, организација, установа и правних аката, а с друге стране она је том мрежом регулисана и дефинисана. Поред овде институционалне мреже, економску глобализацију обележавају и дефинишу и гигантска транснационална предузећа. Овај неолиберални светски економски систем Варуфакис је метафорички назвао

⁴⁸⁵ Ibid. p. xix.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Democracies have the right to protect their social arrangements, and when this right clashes with the requirements of the global economy, it is the latter that should give way.”

⁴⁸⁶ Lenjin, Vladimir Ilić (1960 [1917]) „Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma“, u: V. I. Lenjin. *Izabrana dela u 16 tomova. Tom 10: Jun 1916 – Jun 1917.* (Beograd: Kultura), str. 17 – 130.

⁴⁸⁷ Milanovic, Branko (2019) *Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World* (Cambridge, Mass. & London: The Belknap Press of the Harvard University Press).

глобалним минотауром, по раније помињаном хибридном митолошком чудовишту, људождеру.⁴⁸⁸

Једна од најважнијих одлика економске глобализације је либерализација међународних економских и финансијских односа, попут либерализације светске трговине. Међународна трговина, као и међународни финансијски односи, олакшани су до неслућених размера развојем информационих технологија и њиховом употребом у банкарству, посебно инвестиционом, јер су омогућили тренутни пренос огромних новчаних износа по целом свету. Овим су, до некада незамисливих размера, олакшане и берзанске шпекулације.

Применом неолибералних начела и економском глобализацијом направљена је атмосфера подстицајна за деиндустријализацију у најразвијенијим земљама. Током деценија многа индустријска постројења у њима затварана су и премештана у земље са нижом ценом радне снаге. По рушевинама затворених фабрика чија је метална конструкција кородирала, регион Средњег Запада, некадашње индустријско срце Сједињених Америчких Држава, назван је „појасом рђе“ (енг. *rust belt*). Управо су гласови из неколико савезних држава у том региону донели 2016. године изборну победу Доналду Трампу, председничком кандидату који је гласно наступао са антиглобалистичких и популистичких идеолошких позиција. Један од његових најзвучнијих предизборних слогана и идеолошких постулата гласио је „американизам, а не глобализам“ (енг. *Americanism, not globalism*). Још један ефекат економске глобализације који је допринео губитку послова у производњи на Западу био је економски и индустријски успон Кине, којем по размерама нема преседана у историји човечанства. Тај успон се догодио захваљујући идеолошком заокрету од догматског маоистичког⁴⁸⁹ комунизма, који је осамдесетих година 20. века направио њен вођа Денг Сјаопинг (邓小平, 1904–1997, владавина: 1981–1989). Кинеска роба прешла је светско тржиште и многе индустријске производе са Запада учинила неконкурентним. Трампова изборна кампања обилвала је антикинеским тоновима, а он је као 45. председник Сједињених Америчких Држава покренуо низ протекционистичких мера усмерених на ограничавање увоза из Кине.

Гиденс⁴⁹⁰ и Бек⁴⁹¹ су глобализацију описали, на неки начин и дефинисали, као појаву и процес препун ризика.

Ризици у свом распрострањању показују један друштвени *ефекат бумеранга*: чак ни богати и моћни нису безбедни у односу на њих. [...] Сами актери модернизације западају изразито и веома конкретно у вртлог опасности, које они продукују и од којих они профитирају.⁴⁹²

⁴⁸⁸ Varoufakis, Yanis (2015) *The Global Minotaur: Europe, America and the Future of the Global Economy* (London: Zed Books).

⁴⁸⁹ Маоизам је идеологија названа по вођи Комунистичке партије Кине и Кинеске комунистичке револуције Мао Цетунгу (毛泽东, 1893–1976, владавина: 1949–1976).

⁴⁹⁰ Gidens, Entoni (1998 [1990]) *Posledice modernosti* (Beograd: Filip Višnjić).

⁴⁹¹ Bek, Ulrich (2001 [1992]) *Rizično društvo: U susret novoj moderni* (Beograd: Filip Višnjić).

Бек, Улрих (2011 [1998]) *Светско ризично друштво* (Нови Сад: Академска књига).

⁴⁹² Ulrich, Bek (2001 [1992]) *Rizično društvo: U susret novoj moderni* (Beograd: Filip Višnjić), str. 55.

Међу главним ризицима глобализације налази се и ризик који постављају проблеми неједнакости и сиромаштва.⁴⁹³

Што су тржишта слободнија од државне интервенције и што више трговина и финансије прелазе државне границе, то ће нација бити изложенија страним утицајима и то ће већи бити јаз између богатих и сиромашних.⁴⁹⁴

Српско-амерички економиста Бранко Милановић (рођ. 1953) навео је да политичке ризике које неједнакост ставља пред демократију представљају плутократија и популизам.⁴⁹⁵ То је превасходно последица стагнације средње класе (као стабилизатора демократског друштва) и пауперизације радништва (као традиционалне базе подршке социјалистичким покретима). Економска глобализација заиста оставља велике последице на друштвену структуру и нарушава је све већим неједнакостима, односно две већим јазом између богатих и сиромашних. „Земље најбрже глобализације имају истовремено високе стопе економског раста и драстично повећање социјалне неједнакости, за око једну петину.“⁴⁹⁶

Економска глобализација узроковала је успостављање степена међународне економске зависности какав никада у историји није постојао. Стога је увећана и могућност светског преливања ефеката економских потреса. Управо то се догодило 2008. године, када је финансијски слом система кредитирања некретнина у Сједињеним Америчким Државама, изазван необузданом трговином финансијским дериватима без покрића, у року од неколико дана прерастао у светску економску кризу.⁴⁹⁷ Током те кризе међу људе и друштва широм света усађен је осећај економске и егзистенцијалне несигурности и страха. Егзистенцијална несигурност доводи људе у очајање, од кога се дословно умире, што су показали америчка економисткиња Ен Кејс (Anne Catherine Case, рођ. 1958) и британско-амерички економски нобеловац Ангус Дитон (Sir Angus Stewart Deaton, рођ. 1945).⁴⁹⁸

Главна идеолошка последица кризе која је почела 2008. године било је довођење у питање дотад безмало аксиоматских економских претпоставки неолиберализма. Не само што је неолиберална економска парадигма довођена у питање, него је често

⁴⁹³ Stojiljković, Zoran (2014) „Globalizacija, kriza i odgovori: Rizici i izazovi globalizacije”, u: Zoran Stojiljković (prir.) *Politička sociologija savremenog društva* (Beograd: Zavod za udžbenike), str. 39 – 49, str. 43 – 45.

⁴⁹⁴ Daring, Simon (1993) “Introduction”, in: Simon Daring (ed.) *The Cultural Studies Reader* (London & New York: Routledge), pp. 1 – 25, p. 14. Цитирано према: Hans-Georg Betz (1994) *Radical Right-Wing Populism in Western Europe* (London: Macmillan), pp. 171 – 172.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “The more the market is freed from state intervention and trade and finance cross national boundaries, the more the nation will be exposed to foreign influences and the greater the gap between rich and poor.”

⁴⁹⁵ Milanović, Branko (2016) *Globalna nejednakost: Novi pristup za doba globalizacije* (Novi Sad: Akademska knjiga), str. 155 – 170.

⁴⁹⁶ Stojiljković, Zoran (2014) „Globalizacija, kriza i odgovori: Rizici i izazovi globalizacije”, u: Zoran Stojiljković (prir.) *Politička sociologija savremenog društva* (Beograd: Zavod za udžbenike), str. 39 – 49, str. 43 – 45.

⁴⁹⁷ Cf. Krugman, Pol (2010) *Povratak ekonomije depresije i svetska kriza 2008.* (Beograd: Heliks).

Cf. Krugman, Pol (2012) *Okončajte ovu depresiju odmah!* (Beograd: Heliks).

Cf. Stiglic, Džozef (2013 [2010]) *Slobodan pad: Amerika, slobodna tržišta i slom svetske privrede* (Beograd: Akademska knjiga).

⁴⁹⁸ Case, Anne & Angus Deaton (2020) *Deaths of Despair and the Future of Capitalism* (Princeton: Princeton University Press).

сматрана и главним узрочником светске кризе. Једна од главних одлика доминације те парадигме била је систематска дерегулација економије, штп је укључивало и систематско укидање мера економске политике којима су ублажаване последице раније описане „велике депресије“ из прве половине тридесетих година 20. века, а које је започето у доба реганизма и тачеризма.⁴⁹⁹ На пример, у време 42. америчког председника, демократе Била Клинтона (William Jefferson Clinton, 1946, председништво: 1993 – 2001), укинут је Глас-Стигалов закон (енг. *Glass-Steagall Act*) из Рузвелтовог времена, којим је инвестиционо банкарство било раздвојено од комерцијалног, а банкама забрањено да се баве берзанским шпекулацијама. Дерегулацијом је омогућена и финансијализација светске привреде, односно процес ширења постојећих и увођења нових финансијских механизма, попут све иновативнијих финансијских деривата којима је вештачки напумпавана маса дугова без покрића.

Финансијализација и глобализација биле су средства за постизање великих добити. У оштрој супротности са ограничењима која су финансијским механизмима била наметнута после Другог светског рата, неолиберализам је имао снажан подстицајни утицај на њихово ширење. За анализу кризе кључна је чињеница да су финансијски механизми ушли у фазу још драматичнијег ширења после 2000. године. Ова експлозија била је комбиновани ефекат раста већ постојећих механизма и увођења иновативних процедура. Слободна трговина, слободно кретање капитала широм планете (страна улагања) и глобализација финансијских и монетарних механизма стубови су неолибералне глобализације.⁵⁰⁰

Финансијализацијом је све више повађаван удео и значај финансијског капитала и финансијске делатности у економији, чиме је она постала рањивија према нестабилностима на финансијским тржиштима, што се бурно испољило 2008. године, баш као и раније 1929. године. До тада су водеће политичке снаге које су потекле из социјализма већ и саме кроз трећепуташку хибридную идеологију биле дубоко увучене у неолиберални систем и изнутра темељно „браманизоване“, тако да више нису биле довољно кадре да понуде уверљиву идеолошку алтернативу. Све то отворило је простор за настанак нових политичких и идеолошких облика за артикулисање незадовољстава узрокованих ефектима неолибералне економске глобализације.

Када се говори о утицају економског аспекта глобализације на идеологију, није згорег додати још једну опаску. Донедавно је могло важити да је питање односа економије и политике, и поред великог значаја које има, „подједнако занемарено како у политичкој теорији тако и у економској науци.“⁵⁰¹ Развојем у овим наукама у

⁴⁹⁹ Cf. Klajn, Naomi (2009 [2007]) *Doktrina šoka: Procvat kapitalizma katastrofe* (Beograd: Samizdat B92).

⁵⁰⁰ Duménil, Gérard & Dominique Lévy (2011) *The Crisis of Neoliberalism* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), pp. 35 – 36.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Financialization and globalization were tools in the obtainment of high incomes. In sharp contrast with the limitations placed on financial mechanisms after World War II, neoliberalism had a strong stimulatory impact on the expansion of financial mechanisms. Crucial to the analysis of the crisis is the fact that financial mechanisms entered into a phase of even more dramatic expansion after 2000. This explosion was the combined effect of the growth of already existing mechanisms and of the introduction of innovative procedures. Free trade, the free movement of capital around the globe (investment abroad), and the globalization of financial and monetary mechanisms are the pillars of neoliberal globalization.”

⁵⁰¹ Pavlović, Vukašin (2004) *Civilno društvo i demokratija* (Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative i Fakultet političkih nauka Univerziteta Beogradu), str. 153.

последње две деценије ово се доста изменило, а посебно је важно истаћи искорак економиста ка политикологији. Овде су поменути Дитон, Кејс, Милановић, Пикети и Родрик, али они нипошто нису једини.

6.2.3. Демографска глобализација

Под појмом демографске глобализације овде се подразумевају светске миграције, посебно најбројније – из неразвијених крајева света у развијене, нарочито у западну Европу и Северну Америку, онако као је Терборн то описао у вези са шестим таласом глобализације.⁵⁰² Миграције су омогућене драматичним развојем копненог (друмског и железничког), поморског и ваздушног саобраћаја, као и непрестаним снижавањем трошкова путовања, који су мобилност људи довели на ниво без преседана у историји.

Светске миграције су током деценија стварале све већу мултикултуралност на свом циљу, у најразвијенијим друштвима. Та друштва раније су, практично донедавно, углавном била или монокултурална или пак са једном јасно доминантном културом (нем. *Leitkultur*⁵⁰³). Једна од последица све веће мултикултуралности јесте и све раширенији осећај угрожености код делова староседелачког живља ових земаља. Такав осећај допринео је антагонизацији тих сегмената становништва према усељеницима, нарочито према онима који су видно различити – било по боји коже, било по култури, језику или религији. Овај шовинизам има више облика, а они углавном спадају у ксенофобију као специфичан облик шовинизма усмерен према странцима. Шовинизам према људима другачије боје коже назива се расизам, док се шовинизам усмерен специфично према усељеницима назива нативизам. Аспект шовинизма који треба посебно истаћи је исламофобија – нетрпељивост према муслиманима. Муслимани су двојачко на мети. С једне стране, сматрају се нарочито културно неуклопивим у друштва традиционално хришћанских земаља, а с друге се сви муслимани доводе у везу са исламистичким тероризмом. Иако је овај тероризам превасходно вахабијски, то се игнорише па под удар овим мотивисане исламофобије потпадају сви муслимани. Парадоксално, чак и они који су такође мете вахабијског насиља. Шовинизам по основу културних разлика некада се назива културрасизмом, а често је праћен и осећајем културне супериорности у односу на усељенике и следственим страхом да ће они „загадити“ домаћу културу. Бугарско-француски антрополог Цветан Тодоров (Tzvetan Todorov, 1939–2017) ово је назвао „страхом од варвара“.⁵⁰⁴ Један од најубичајенијих облика нетрпељивости према усељеницима везан је за питања запослености и социјалне заштите. Веома честа и практично стална тема антиимигрантског сентимента јесте да усељеници „отимају“ посао домаћима, као и да злоупотребљавају механизме социјалне заштите успостављене у развијеним земљама. При томе се занемарује да је често реч о најслабије плаћеним пословима за неквалификовану радну снагу, за које је домаће становништво углавном незаинтересовано. Британски политиколог Роџер Итвел (Roger Eatwell) је ову појаву

⁵⁰² Therborn, Göran (2000) "Globalizations: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance", *International Sociology*, 15(2), pp. 151–179, p. 166.

⁵⁰³ Cf. Tibi, Bassam (2016) *Europa ohne Identität? Europäisierung oder Islamisierung* (Stuttgart: ibidem-Verlag).

⁵⁰⁴ Todorov, Cvetan (2014 [2008]) *Strah od varvara: S one strane sudara civilizacija* (Loznica: Karpos).

назвао „шовинизмом државе благостања“⁵⁰⁵ (енг. *welfare chauvinism*), а Тома Пикети „социјалнативистичком замком“⁵⁰⁶ (енг. *social-nativist trap*).

Потребно је посебно напоменути да се, поред пораста нетрпељивости према усељеницима, ова антагонизација усмерава и према политичким елитама земаља које су циљ миграција. На њихов рачун стижу оптужбе да подстичу усељавање странаца, а да о домаћем живљу не брину, нити да га штите од последица имиграције.

Све ово има политичку артикулацију, која једним делом учествује и у идеолошкој хибридизацији петог историјског таласа. Идеолошка артикулација незадовољства демографском глобализацијом доприноси тој хибридизацији са више елемената идеолошког садржаја. Један елеменат је национализам, а антиимигрантски сентименти доприносе му двојачко – и кроз шовинизам и кроз суверенизам. Шовинизам је, сасвим јасно, усмерен непосредно према имигрантима, док код суверенистичког идеолошког садржаја ствари стоје другачије. Тај садржај је усмерен против поретка у међународним односима који се сматра подстицајним за миграције, али и против домаћих политичких елита, које неретко бивају оптужене да одустају од државне суверености и предају је таквом систему међународних односа. Други елеменат је социјализам, које се уноси у идеолошку хибридизацију употребом њему традиционално својствене бриге за радништво. Ова брига пак губи свој раније дефинишући интернационалистички карактер и све више добија националистичку и нативистичку боју, према логици да социјална улога државе треба да буде намењена само домаћим радницима.

6.2.4. Информациона глобализација

За разлику од политичких, економских и демографских аспеката глобализације, њен информациони аспект не доприноси настанку хибридних идеологија на почетку 21. века као извор незадовољстава која изискују нове идеолошке одговоре, него као средство које тај настанак потпомаже. Под информационом глобализацијом овде се подразумева све већи интензитет комуникација и других начина размене информација којима се повезује читав свет, што се неретко назива феноменом глобалног информационог друштва (енг. *information society*). Гиденс је информационим аспектима глобализације приписао веома велики значај:

Глобализација се често представља као искључиво економски феномен. [...] Мада економске силе представљају интегрални део глобализације [...] узрок глобализације представља развој информационе и комуникационе технологије која је повећала брзину и обим интеракција међу људима широм света.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ Eatwell, Roger (2004) "Introduction: The New Extreme Right Challenge", in: Roger Eatwell & Cas Mudde (eds) *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge* (London: Routledge), pp. 1–15. Наведено према: Spasojević, Dušan i Zoran Stojiljković (2020) *Između uverenja i interesa: Ideologije i organizacija stranaka u Srbiji* (Beograd: Fabrika knjiga), str. 26.

⁵⁰⁶ Piketty, Thomas (2020 [2019]) *Capital and Ideology* (Cambridge, Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press), p. 645–647.

⁵⁰⁷ Gidens, Entoni (2007) *Sociologija* (Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu), str. 56–57.

До информационе глобализације стизало се постепено, а она је омогућена донедавно неслућеним научним напретком и развојем комуникационих и информационих технологија и метода. Тим напретком и развојем омогућена је велика доступност и широка распрострањеност средстава информационих и комуникационих технологија. Посебно важан утицај технолошког напретка огледа се у развоју преносивих средстава комуникације која информације примају бежичним преносом.

Медији су имали светски утицај и пре раздобља развијене глобализације у коме се човечанство сада налази, „особито од времена када се појавила масовна циркулација штампе у 19. веку.”⁵⁰⁸ Ипак, еру информационе глобализације пре свега обележавају електронски медији. Информациона глобализација прво се развијала појавом глобалних информативних телевизијских канала, затим ширењем писаних и аудиовизуелних медија на Интернет, а сада све децентрализоване настанком друштвених мрежа на Интернету.

Значај друштвених мрежа за идеолошко хибридизовање је толики да се може говорити о потпуно новој фази информационе глобализације. Квалитативна разлика између њих и свих других појавних облика информационе глобализације је у децентрализованости и интерактивности комуникације. На њима је такође могућност комуницирања тренутна, у реалном времену. Развојем друштвених мрежа није омогућена само непосредна комуникација између људи, него и све бржа размена политичких идеја, као и непосредно упоређивање и спајање политичких снага из различитих делова света. Тиме је отеловљено оно што је Схолте назвао глобалним друштвеним односом, дефинишући га као однос који:

може да повеже особе смјештене у било коју настањиву тачку на Земљи. [...] Са глобализацијом људи повећавају могућности – физичке, законске, језичке, културолошке и психолошке – да се удружују једни с другима ма гдје били на планети Земљи.⁵⁰⁹

Овакво удруживање у глобалном друштвеном односу посебно је битно тек настајућим и нарастајућим политичким снагама, којима нису доступни неки од уобичајенијих и редовнијих облика међународног политичког комуницирања.

Нови глобални систем комуникација пружа приступ социјалном и физичком миљеу са којим се групе и појединци никада нису суочавали. Они омогућавају појединцима и групама да превазиђу географске границе које су некада спречавале међусобне контакте [...] нови комуникациони системи [...] делују у великој мери независно од државне контроле и [...] нису лако подложни непосредној политичкој регулацији.⁵¹⁰

Друштвене мреже масовно се користе за брзо преношење порука које служе политичкој и идеолошкој мобилизацији и пропаганди. Ту се одвија занимљив феномен децентрализације политичке пропаганде. Она више није у забрану традиционалних средстава масовног информисања, јер преко друштвених мрежа безмало свако може да пласира пропагандне садржаје. Ти садржаји често се свде на

⁵⁰⁸ Held, Dejvid (1997 [1995]) *Demokratija i globalni poredak: Od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini* (Beograd: Filip Višnjić), str. 148.

⁵⁰⁹ Šolte, Jan Art (2009 [2005]) *Globalizacija: Kritički uvod* (Podgorica: CID), str. 58.

⁵¹⁰ Held, Dejvid (1997 [1995]) *Demokratija i globalni poredak: Od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini* (Beograd: Filip Višnjić), str. 149 – 150.

ширење панике преношењем лажних информација и теорија завере. То је посебно видљиво од почетка европске мигрантске кризе 2015. године, чији су окидач били грађански ратови који се у Сирији и Либији воде од 2011. године. Овај масовни долазак азијских и афричких тражилаца азила у земље Европске уније иначе је једна од највидљивијих и најдрастичнијих манифестација демографске глобализације, веома значајна за нарастање неповерења према етаблираним политичким снагама на Западу.

Политичари такође користе друштвене мреже за комуникацију са присталицама и за њихово политичко мобилисање, али и као поље сукобљавања са политичким противницима. Нико по овоме није био познатији од 45. председника Сједињених Америчких Држава Доналда Трампа, сва док му највеће друштвене мреже, које истовремено спадају у највеће глобалне корпорације данашњице, нису то онемогућиле синхроним гашењем свих његових налога.⁵¹¹ Оне су то гашење образложиле тиме да је Трамп непризнавањем исхода председничких избора 2020. године изазивао насиље. Његова идеологија иначе је најпознатији пример идеолошког хибридизовања на почетку 21. века. У њој је популистичко и безмало социјалистичко заступање интереса пауперизоване радничке класе спојено са хладноратовским америчким антикомунистичким конзервативизмом, који у доброј мери има и верску потку евангелистичког протестантизма, док је економски неолиберализам спојен са антиглобалистичким (и посебно антикинеским) економским протекционизмом. Појава у коју спада и Трампово деловање на друштвеним мрежама припада ономе што је названо демократијом публице⁵¹² (или демократијом аудиторијума – енг. *audience democracy*). Она је такође и сликовит израз популистичког антиелитизма.⁵¹³

*
* *

После излагања о томе како се феномен глобализација разуме у овој дисертацији, као и о аспектима глобализације релевантним за идеолошко хибридизовање на почетку 21. века, на ред долази поглавље о њеном историјском сусрету са феноменом идеологије.

⁵¹¹ Одмах после тога су информатички гиганти Епл (*Apple*) и Гугл (*Google*) корисницима њихових оперативних система на „паметним“ телефонима онемогућили приступ алтернативним друштвеним мрежама које Трампа не би цензурисале.

⁵¹² Beus, Jos de (2011) “Audience Democracy: An Emerging Pattern in Postmodern Political Communication”, in: Brants, Kees & Katrin Voltmer (eds) *Political Communication in Postmodern Democracy: Challenging the Primacy of Politics* (London: Palgrave Macmillan), pp. 19–38.

⁵¹³ Cf. Şahin, Osman, Richard Johnson & Umut Korkut (2021) “Policy-making by tweets: discursive governance, populism, and Trump Presidency”, *Contemporary Politics*, DOI: 10.1080/13569775.2021.1935009.

7. ДЕИДЕОЛОГИЗАЦИЈА И РЕИДЕОЛОГИЗАЦИЈА У ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ

Ово поглавље посвећено је ефектима сусрета два велика и важна политичка феномена и политиколошка појма — идеологије и глобализације. У њему су разматрана два потпуно супротна политичка и идеолошка процеса — деидеологизација и реидеологизација. Они су описани коришћењем метафоричког и аналитичког средства Овертоновог прозора. Процес деидеологизације назван је притварањем тог прозора, а процес реидеологизације његовим ширењем.

*
* *

Неолиберална идеолошка доминација успостављена после неочекивано брзог и релативно мирног окончања Хладног рата заиста је достигла размере хегемоније на равни политичких идеја. Ова редукована идеологија редуковала је и поље идеолошке дебате, па се последња деценија 20. века и прве године 21. века могу назвати епохом деидеологизовања политике. То је значило да је једна идеологија поставила безмало све параметре према којима и у оквиру којих политика може да делује.

Такво стање, међутим, није дуго потрајало. Магнетизам неолиберализма достигао је врхунац после којег је почео да слаби, што је последично отворило простор ширењу политичке дебате и уласку (тачније речено повратку) других и садржински знатно другачијих идеолошких образаца у политичко поље. Овакав развој ствари може се назвати процесом реидеологизовања политике.

Већ је истакнуто да су четврти и пети историјски талас идеолошког хибридизовања обележени процесом глобализације. Први процес везан је за прилагођавање ефектима глобализације, а други за супротстављање тим ефектима. Процес деидеологизације настао је као прилагођавање неолибералној идеолошкој хегемонији, а процес

реидеологизације као реакција на њено опадање. Епохи деидеологизације припада четврти историјски талас идеолошког хибридизовања, а епохи реидеологизације пети. Време оба та таласа обележено је доминацијом неолибералне идеолошке парадигме, али је различитост историјских околности у њима условила два различита одговора. Идеолошко хибридизовање се у деидеологизованом четвртном таласу догодило као нужда прилагођавања друштвеним, економским и политичким одликама епохе, а у реидеологизованом петом таласу као антагонистичка реакција на њих. Садржај идеологије трећепуташког социјалног либерализма, једине хибридне идеологије четвртог таласа, настао је из (слободније речено) својеврсне историјске нужде на крају 20. века, када се социјалдемократија приближила неолиберализму у ери његове доминације. Хибридизовање идеологија петог таласа, антиглобалистичких и антинеолибералних, није пак настало зарад прилагођавања историјским условима и одговорностима, него као антагонистичка реакција на њих. Конкретно, зарад супротстављања доминацији неолибералне идеолошке парадигме. Прелаз из фазе деидеологизације политике у фазу њене реидеологизације плод је измене историјских услова и околности на прелазу другог миленијума нове ере у трећи миленијум, а та измена и твори и објашњава разлику између четвртог и петог историјског таласа идеолошке хибридизације. Објашњење те измене део је садржаја овог поглавља.

7.1. ОВЕРТОНОВ ПРОЗОР КАО СРЕДСТВО РАЗУМЕВАЊА ПРОЦЕСА ДЕИДЕОЛОГИЗОВАЊА И РЕИДЕОЛОГИЗОВАЊА ПОЛИТИКЕ

Процеси деидеологизовања и реидеологизовања политике могу се метафорички представити и разумети употребом аналитичког средства познатог по називу Овертонов прозор политичких могућности⁵¹⁴ (енг. *Overton Window of Political Possibility*). Ово аналитичко средство служи да опише једну појаву у политичком животу, а названо је постхумно⁵¹⁵ по америчком електроинжењеру, правнику и политичком аналитичару Џозефу Овертону (Joseph Paul Overton, 1960 – 2003), који је ту појаву први описао. Овертон је иначе био потпредседник америчке неолибералне политичко-аналитичке организације (енг. *think tank*) Макинаков центар за јавну политику (енг. *Mackinac Center for Public Policy*) из Мичигена.

Овертоновим прозором назива се распон унутар кога се у неком историјском тренутку или периоду налазе све друштвено прихватљиве политичке идеје, односно све политичке идеје о којима се у неком друштву може легитимно расправљати. Све политичке идеје изван тог распона сматрају се друштвено неприхватљивим, односно радикалним или чак и незамисливим. Политичари који не желе да буду на екстремима износиће само оне предлоге који се налазе у оквиру овог распона.

Законодавци који подржавају политичке мере изван прозора припадају двема врстама – истински лидери који имају ретку способност да сами померају прозор,

⁵¹⁴ Mackinac Center for Public Policy (2010) "An Introduction to the Overton Window of Political Possibility" Доступно на: <https://www.mackinac.org/12481> (Приступљено: 29. април 2018).

⁵¹⁵ Овертон је као четрдесеттворогодишњак погинуо у несрећи авиона једноседа, само неколико седмица после женидбе.

или политичари који ризикују изборни пораз јер су перципирани као да немају додир [са стварношћу].⁵¹⁶

Према Макинаковом центру за јавну политику, политичари ретко отварају и притварају Овертонов прозор, него то чешће чине велике друштвене промене, које политичари само прате.

[П]олитичари по правилу не одређују шта је политички прихватљиво [...] Уопштено речено, промена мера јавне политике прати политичку промену, која пак прати друштвену промену. Најтрајније промене јавне политике су оне које су подржане снажним друштвеним покретима.

На пример, прохибиција је била промена политике вођена друштвеним покретом који се није показао довољно снажним да је одржи. Неке мере заштите животне средине које су се показале трајним подржане су снажним друштвеним покретима који их преферирају – или који макар преферирају идеју представљену тим мерама.⁵¹⁷

Овертон није желео да се користи политичком дихотомијом десно – лево, па је, сасвим у складу са својим (нео)либералним начелима и погледом на свет и политику, распон политичких идеја разврстао по оси горе-доле. На горњи крај осе ставио је одредницу „више слободе“ (енг. *more freedom*), а на доњи „мање слободе“ (енг. *less freedom*). Ово аналитичко средство је, међутим, универзално употребљиво, односно оно може бити коришћено на било ком распону политичких идеја. Ради једноставности, употреба Овертоновог прозора може хеуристички бити проширена тако да истовремено обухвата и сложеније политичке процесе који се одвијају на више политичких оса, па ће тако бити примењена и на опште сужавање опсега политички прихватљивих идеја у ери неолибералне хегемоније и на ширење тог опсега у наредној ери, у којој живимо. Ако ова ера још не може бити названа постнеолибералном, она свакако може бити названа ером начињања неолибералног консензуса.

7.2. ПРИТВАРАЊЕ ОВЕРТОНОВОГ ПРОЗОРА – ДЕИДЕОЛОГИЗАЦИЈА ПОЛИТИКЕ НА КРАЈУ 20. ВЕКА

Остваривање неолибералне идеолошке хегемоније за последицу је имало притварање Овертоновог прозора за идеолошке дебате. Оно је досегло те мере да више ни сâм неолиберализам није сматран идеологијом, него јединим могућим и практично безалтернативним друштвеним, економским и политичким оквиром. Ово је на неки

⁵¹⁶ Mackinac Center for Public Policy (2010) “An Introduction to the Overton Window of Political Possibility” Доступно на: <https://www.mackinac.org/12481> (Приступљено: 29. април 2018).

Изворни текст (прев. Н. Г.): “Lawmakers who support policies outside the window are one of two kinds – true leaders who have the rare ability to shift the window by themselves, or politicians who risk electoral defeat because they are perceived as out of touch.”

⁵¹⁷ Ibid.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “[P]oliticians typically don’t determine what is politically acceptable [...] Generally speaking, policy change follows political change, which itself follows social change. The most durable policy changes are those that are undergirded by strong social movements.”

“For example, prohibition was a policy change driven by a social movement that did not prove strong enough to sustain the policy. Certain environmental policies that have proven durable are backed by strong social movements that favor those policies – or at least the idea they represent.”

начин и безмало званично⁵¹⁸ проглашено 1989. године есејом „Крај историје?“⁵¹⁹ Френсиса Фукујаме, који је доцније проширен и 1992. године објављен као књига „Крај историје и последњи човек“⁵²⁰ (енг. *The End of History and the Last Man*), у чијем наслову више није било знака питања. У оба случаја наслов је метафорички, јер Фукујаме није буквално предвиђао крај историјских догађаја (што је и сâм нагласио), него је људску историју видео на хегелијански и марксистички начин, као еволутивни процес који има своју путању и свој циљ. На тој историјској путањи смењују се епохе са одређеним друштвеним, економским и политичким одликама, а на њеном циљу налази се жељено друштвено, економско и политичко уређење. Уместо Хегелове пруске државе и Марксовог комунизма, Фукујамин жељени поредак је либерална демократија, као навршење друштвених, економских и политичких потреба и хтења читавог људског рода, одакле историја нема више куда да еволуира.

7.2.1. Теорије о крају идеологије

Фукујамина „есхатолошка“ визија краја историје у ствари је примена ранијих теза о крају идеологије, које су на најпознатији начин изнете у радовима француског филозофа, социолога и политиколога Ремона Арона (Raymond Claude Ferdinand Aron, 1905–1983) и двојице овде већ помињаних америчких политичких мислилаца – Данијела Бела и Симора Мартина Липсета. Дебате о крају идеологије појавиле су се иначе одмах после Другог светског рата. Шведски политиколог Данијел Странд (Daniel Strand) је као интелектуалне покретаче тих дебата видео аустријско-британског филозофа Карла Попера (Sir Karl Raimund Popper, 1902–1994) и немачко-америчку политичку теоретичарку Хану Арент (Hannah Arendt, 1906–1975), односно њихове критике тоталитаризма, подстакнуте недавним ратним поразом идеологија фашизма и нацизма, као и настајућим Хладним ратом између либерализма и комунизма.⁵²¹ Тоталитарност у идеологијама фашизма, нацизма и комунизма Попер је, у књизи „Отворено друштво и његови непријатељи“ (енг. *The Open Society and Its Enemies*) из 1945. године, видео као наставак дуге западне интелектуалне историје. С друге стране, Арент је ту тоталитарност, у књизи „Извори тоталитаризма“ (енг. *The Origins of Totalitarianism*) из 1951. године, видела као сасвим нову, двадесетовековну појаву. Попер се у својој критици није много обазирао на феномен идеологије, али Арент јесте. Она је сматрала да се клица тоталитаризма крије у историјском детерминизму идеологија, односно у доследном извођењу претензија појединачних идеологија да су њихови ставови потпуно исправни.

У алузији на често навођени Марксов опис религије као опијума за масе, Арон је своје виђење краја идеолошког доба (фр. *la fin de l'âge idéologique*) изнео 1955. године у књизи насловљеној „Опијум интелектуалаца“ (фр. *L'Opium des intellectuels*). Он је сâм иначе

⁵¹⁸ Иако објављивање Фукујаминог текста, наравно, није могло значити званично проглашење, ова је алегорија овде употребљена због тога што су основне тезе тога списка стекле велику популарност и на неки начин постале идеолошки манифест неолиберализма.

⁵¹⁹ Fukuyama, Francis (1989) "The End of History?," *The National Interest*, 16, pp. 3–18.

⁵²⁰ Fukuyama, Francis (1997 [1992]) *Kraj istorije i poslednji čovek* (Podgorica: CID).

⁵²¹ Strand, Daniel (2016). *No Alternatives: The End of Ideology in the 1950s and the Post-Political World of the 1990s* (PhD dissertation, Stockholm University), pp. 69–72.

био један од водећих интелектуалаца оновремене Француске. У овој књизи је његов однос према крају идеолошког доба сликовито описан тврдњом да Стаљиновом смрћу није умро само стаљинизам, него и идеологија уопште.⁵²² Важно је напоменути да је Арон био либералних уверења и да је, говорећи о идеологијама, говорио пре свега о комунизму, али не и о либералним и конзервативним идеологијама. Сматрао је да комунизам није истинска алтернатива капитализму, него „насилни и бескрупулозни метод покретања индустријализације и обезбеђивања економског раста.“⁵²³ Иако није био марксиста, напротив, његово виђење феномена идеологије било је унеколико слично Марксовом и Енгелсовом. Сматрао је да идеологија даје искривљену слику историје, а да је њена улога за неку класу истоветна улози коју за неког појединца имају психолошки феномени самооправдавања или огорчења које проиходи из комплекса ниже вредности.⁵²⁴ Такође је сматрао да је превасходна функција идеологија пружање квазирелигијских стимуланса разочараним интелектуалцима, у чему је прихватио став француске философкиње Симон Веј (Simone Adolphine Weil, 1909 – 1943) да је марксизам религија, назвавши га секуларном религијом која уствари нема везе са правим друштвеним сукобима и неправдама.⁵²⁵ Арон је међу политичарима разликовао реформаторе од револуционара, а феномен идеологије везивао је за потоње. Сматрао је да ће добу идеологија доћи крај успостављањем нових стварности које неће изискивати револуције, а то ће бити када животни услови маса буду унапређени. Као одлике ере после краја идеологија Арон је видео склад у сфери друштва, већу продуктивност у сфери економије и консензус у сфери политике, сматрајући да је капиталистички Запад незауостављиво на путу да те одлике постигне.

Аронов сарадник и истомишљеник Бел је у књизи „Крај идеологије: О исцрпљењу политичких идеја током педесетих“⁵²⁶ из 1960. године изнео своје виђење политичког развоја на Западу у деценији која је претходила њеном објављивању, као и последица тог развоја на будућност идеологије. Већ је поменуто да је он сматрао да феномен идеологије своју снагу црпи из своје страсти.⁵²⁷ Бел је дошао до закључка да је таква страст на Западу угашена, јер су „старе идеологије изгубиле своју ‚истину‘ и своју моћ убеђивања“, ⁵²⁸ док је политика ушла у редовне и устаљене токове, у којима се више не

⁵²² Aron, Raymond (1962 [1955]) *The Opium of the Intellectuals* (New York: W.W. Norton & Co), p. xv. Наведено према: Ibid. p. 122.

⁵²³ Strand, Daniel (2016). *No Alternatives: The End of Ideology in the 1950s and the Post-Political World of the 1990s* (PhD dissertation, Stockholm University), p. 111.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “a violent and ruthless method of triggering industrialization and securing economic development.”

⁵²⁴ Арон је ово виђење изнео још 1938. године, у књизи „Увод у философију историје: Есеј о границама историјске објективности“.

Aron, Raymond (1961 [1938]) *Introduction to the Philosophy of History. An Essay on the Limits of Historical Objectivity* (London: Weidenfeld and Nicolson), p. 311. Наведено према: Ibid. p. 122.

⁵²⁵ Strand, Daniel (2016). *No Alternatives: The End of Ideology in the 1950s and the Post-Political World of the 1990s* (PhD dissertation, Stockholm University), p. 116.

⁵²⁶ Bell, Daniel (1988 [1960]) *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties, with a new Afterword* (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press).

⁵²⁷ Ibid. p. 400.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “The end of ideology closes the book, intellectually speaking, on an era, the one of easy ‘left’ formulae for social change.”

⁵²⁸ Ibid. p. 373.

може очекивати да она има револуционарне заокрете. Главни разлог гашења те страсти он је видео у све већој и све институционализованијој сарадњи између рада и капитала, због које је традиционални антикапитализам губио замах. „Крај идеологије затвара књигу, интелектуално говорећи, о једној ери, о ери лаких ‚левих‘ формула за друштвену промену.“⁵²⁹ Иако је, као и код Арона, Белов референтни оквир био Запад, он је признавао да су у том времену, у јеку деколонизације, идеологије итекако биле живе у Африци и у Азији. Њих је сматрао другачијим од традиционалних идеологија западног света, наглашавајући да су то „идеологије индустријализације, модернизације, панарабизма, расе и национализма.“⁵³⁰ Овоме умногоме одговара оно што је у овој дисертацији раније названо антиколонијалним хибридним идеологијама трећег историјског таласа.

За разлику од Арона и Бела, Липсет је себе сматрао социјалистом, мада га други нису увек тако гледали. Странд га је описао као најтелеолошкије оријентисаног међу теоретичарима краја идеологије, јер је историју сматрао прогресивним линеарним процесом, чији крајњи исход је успостављање постполитичких демократија. Липсет је био уверен да ће се то догодити у целом свету, а да томе неумитно воде процеси урбанизације, индустријализације и бирократизације. Сва три ова процеса видео је као делове ширег процеса модернизације, а његовим политичким исходом сматрао је крај идеологије. Суштину Липсетове концепције краја идеологија Странд је укратко описао овим речима:

Историја западне индустријализације [...] углавном је била прича о класном сукобу покренутом различитим политичким идеологијама — или погледима на свет^[531] — које су претендовале да представљају интересе различитих друштвених група. [...] растуће богатство и бирократизација минимизовали су класни сукоб и поставили темељ политичког система институционализованог преговарања између радника, капитала и политичара.^[532] Већим животним стандардом, политичким и економским интегрисањем група које су биле искључене, као и прихватањем научног и стручног знања као ефикасног начина за решавање друштвених проблема, политичке идеологије постале су сувишне. Како се индустријска производња модернизује — што је процес у коме се предузећа у породичном власништву преображавају у велике организације које надгледају професионални управљачи — радници постају мање антагонистични према капиталистима.⁵³³

Изворни текст (прев. Н. Г.): “old ideologies have lost their ‘truth’ and their power to persuade”

⁵²⁹ Ibid. p. 405.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “The end of ideology closes the book, intellectually speaking, on an era, the one of easy ‘left’ formulae for social change.”

⁵³⁰ Ibid. p. 373.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “ideologies of industrialization, modernization, Pan-Arabism, color, and nationalism.”

⁵³¹ Странд је овде употребио множину немачког израза који значи „поглед на свет“ (*Weltanschauungen*).

⁵³² Овде је реч о раније помињаном неокорпоративизму.

⁵³³ Strand, Daniel (2016). *No Alternatives: The End of Ideology in the 1950s and the Post-Political World of the 1990s* (PhD dissertation, Stockholm University), p. 173.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “The history of Western industrialization [...] has largely been a story about class conflict triggered by different political ideologies — or *Weltanschauungen* — which purported to represent the interests of different social groups. [...] rising affluence and growing bureaucratization have minimized class conflict and laid the basis for a political system of institutionalized bargaining between workers, business and politicians. With higher living standards, the political and economic integration of groups that used to be excluded, and the acceptance of science and expert knowledge as efficient ways of solving social problems, political ideologies have become obsolete. As industrial production modernizes — a process where family-

7.2.2. Гужва на центру или борба за средњег бирача

Посебно важан показатељ деидеологизације демократских политичких система у условима неолибералне идеолошке хегемоније је појава која се каткад назива гужвом на центру или борбом за средњег бирача. Без обзира на ова два назива, у суштини реч је о истој ствари. Израз „гужва на центру” проиходи из раније описане контекстуалне парадигме према којој је политички живот плуралистичког друштва подељен на левицу и десницу. Политички центар налази се на средокраћу ових крајности. Феномен средњег бирача (енг. *median voter* или *middle voter*) описао је 1957. године амерички политички економиста Ентони Даунс (Anthony Downs, рођ. 1930) у књизи „Економска теорија демократије”. Полазиште овога феномена јесте да политичке странке настоје да задобију што је већи могући број бирача, у складу са Даунсовом главном тезом која гласи: „странке у демократској политици аналогне су привредницима у економији која тежи профиту.”⁵³⁴ Он је економске аспекте идеологије поставио од леве до деснице. На левом крају овога континуума налази се нетржишна централизована планска економија, а на десном дерегулисана економија потпуно слободног тржишта. Политички живот у изборним демократијама смештен је, према Даунсу, између ова два идеалтипа. Он је сматрао да је двостраначким политичким системима неопходан одређени степен консензуса о темељним питањима, између осталих и о питањима економског система, јер би непрестана смена потпуно различитих и супротстављених економских визија и мера економске политике, условљена изборним резултатима, потпуно онемогућила стабилност и ефикасност таквих система. Држао је да, у условима стабилног распореда различитих идеолошких погледа у бирачком телу демократских друштава, економски програми странака стога теже узајамном приближавању, односно удаљавању од својих почетних, идеолошки обликованих позиција. Када се ово представи на континууму од левичарских до десничарских ставова о економији, онда економски програми странака теже центру, на коме се налазе идеолошки ставови највећег броја бирача. Управо овај ефекат догодило се у последњој деценији 20. века, када су економски програми политичких странака, посебно у Европи, почели да личе једни на друге. Ово је политички живот чинило све једноличнијим, истовремено отворивши простор за појаву политичких алтернатива, са новим и другачијим идеологијама.

7.2.3. Идеолошка неизбежност као одлика идеолошке хегемоније

Када се говори о неолибералној идеолошкој хегемонији, она се може добро разумети у светлу Терборновог концепта неизбежности (енг. *inevitability*). Идеолошка неизбежност је један од облика идеолошке доминације које је Терборн

owned corporations are transformed into large-scale organizations supervised by professional managers – the workers become less antagonistic to capitalists.”

⁵³⁴ Downs, Anthony (1957) *An Economic Theory of Democracy* (New York: Harper & Row), p. 295.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “parties in democratic politics are analogous to entrepreneurs in a profit-seeking economy.”

идентификовао. Важно је напоменути да је он овај феномен описао у књизи „Идеологија моћи и моћ идеологије” објављеној 1980. године, током Хладног рата, а пре успостављања неолибералне идеолошке хегемоније. Идеолошку неизбежност одликује „послушност кроз непознавање икакве алтернативе.”⁵³⁵ Терборн је као значајну ствар напоменуо да феномен идеолошке неизбежности нипошто не треба разумевати као нешто што припада само предмодерним политичким временима, односно предмодерном препуштању судбини. Напротив, он је истакао да је овај феномен итекако модеран и присутан у савременим друштвима напредног капитализма. Терборн је као пример навео политичко маргинализовање читавих сегмената друштва у Сједињеним Америчким Државама, што за последицу има широко распрострањену незаинтересованост за учешће у политичким процесима као што су председнички избори. Терборн је такође навео да је, поред повлачења из политичког живота, идеолошка неизбежност праћена и цинизмом у критици према онима који владају.⁵³⁶ Овакав став политичке разочараности, па и огорчења, оних који су у идеолошкој хегемонији маргинализовани треба разумети као семе незадовољства које производи политичке алтернативе. Због нагомилавања политичких фрустрација, те алтернативе могу бити врло радикалне. Овај политичко-психолошки феномен треба разумети као нешто што је дало важан, па можда чак и кључан, допринос процесу реидеологизације политике о коме ће сада бити речи.

7.3. ШИРЕЊЕ ОВЕРТОНОВОГ ПРОЗОРА – РЕИДЕОЛОГИЗАЦИЈА ПОЛИТИКЕ НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА

Неолиберална идеолошка хегемонија није дуго потрајала. Ни у смислу Фукујамине политичке есхатологије, ни у смислу Терборнове идеолошке неизбежности. Начели су је историјски догађаји који су послужили као катализатори политичких процеса проистеклих из нагомиланог незадовољства. Један од политичких процеса, али не и једини, који одликује феномен реидеологизације јесте и пети историјски талас идеолошке хибридизације.

7.3.1. Изазови неолибералном консензусу и неолибералној идеолошкој хегемонији

Три крупна и епохално важна историјска догађаја, можда је тачније рећи процеса, били су окидачи нарушавања неолибералног консензуса. Они су у првој деценији 21. века дубоко уздрмали постхладноратовски идеолошки поредак и утицали на преобликовање политичког поља, што је породило и идеолошке новине. Први је почетак „рата против тероризма” 2001. године, други је инвазија на Ирак 2003. године, а трећи је почетак светске економске кризе 2008. године.

⁵³⁵ Therborn, Göran (1980) *The Ideology of Power and the Power of Ideology* (London: Verso & NLB), p. 95. Изворни текст (прев. Н. Г.): “obedience through ignorance of any alternative.”

⁵³⁶ Ibid. p. 96.

Израз „рат против тероризма“ (енг. *war on terror*) је 2001. године почео да користи 43. амерички председник Џорџ Буш Млађи, када је објавио тај „рат“ после највећег терористичког напада у историји. Тај напад догодио се 11. септембра 2001. године, када је група вабијских терориста отела четири авиона и три закуцала у самоубилачком нападу у три зграде — Пентагон у Вашингтону, у коме се налази америчко Министарство одбране, и куле близнакиње Светског трговинског центра у Њујорку. „Рат против тероризма“ био је праћен феноменом секуритизације,⁵³⁷ односно увлачења елемента безбедносне претње у безмало све. Тада је међу људе и друштва широм света усађен осећај животне несигурности и страха, што је за последицу имало велико предавање права на приватност у руке државе, као и велико довођење у питање и других људских права, а све зарад очекивања да држава грађанима пружи заштиту и безбедност. С друге стране, последица је била и пораст сумње у државу и њену способност да заштити животе својих грађана.

Други догађај повезан је са првим, односно њиме је оправдаван. Реч је о све чешћој унилатералној употреби војне силе Сједињених Америчких Држава и њених савезника широм света, која је 2003. године кулминирала ратом против Ирака. Као што је раније речено, овај рат је војнички релативно лако добијен, али је изазвао велике политичке отпоре који су пак водили ерозији легитимности оваквог поступања у међународним односима. Ти отпори нису се јављали само у земљама угроженим, потенцијално или стварно, оваквим агресивним међународним деловањем, него и у јавности земаља које су га покретале.

Трећи кључни догађај је светска економска криза, отпочета сломом финансијских тржишта 2008. године, током којег је међу људе и друштва широм света усађен осећај економске и егзистенцијалне несигурности и страха, што је за последицу имало довођење у питање дотад безмало аксиоматских економских претпоставки неолиберализма. Не само што је неолиберална економска парадигма довођена у питање, него је често сматрана и главним узрочником светске кризе. Једна од главних одлика доминације те парадигме било је систематско укидање мера економске политике којима су ублажаване последице раније описане „велике депресије“ из прве половине тридесетих година 20. века.

7.3.2. Четири врсте испољавања политичких одговора на неолибералну идеолошку хегемонију

Незадовољство униформношћу и једноличношћу политике у демократским друштвима после Хладног рата изазвало је различите политичке и идеолошке одговоре, који су разматрани на различите начине. Неки од тих одговора спадају у хибридне идеологије, а неки не. Могу се разликовати четири врсте овакве политичке и идеолошке артикулације: (1) антиполитика, антисистемска политика, политичка сатира или протестна политика, (2) пиратске странке, (3) повратак традиционалним идеологијама и (4) пети талас идеолошке хибридизације.

⁵³⁷ Buzan, Barry, Ole Wæver & Jaap de Wilde (1998) *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder: Lynne Rienner Publishers).

7.3.2.1. *Антиполитика, антисистемска политика, политичка сатира или протестна политика*

Први политички одговор је појава антиполитике или антисистемске политике, појаве која је такође названа и политичком сатиром. Насупрот униформности и једноличности политике и идеологије етаблираних политичких снага појавили су се кандидати за политичке положаје који су исмевали устаљени политички систем и његове учеснике. Неретко су то били професионални комичари. Њихови изборни програми некада би били потпуно празни, а некада пуни намерно апсурдних и очигледно нереалних и на ироничан начин демагошких политичких обећања. Исмевање политичког система умело је да се нађе и у именима таквих странака, а пример таквог имена је исландска Најбоља странка (исл. *Besti flokkurinn*) коју је водио комичар Јон Гнар (Jón Gnarr, рођ. 1967) који је 2010. године изабран за градоначелника Рејкјавика. Најпознатији пример антиполитичке и сатиричне странке је италијански Покрет пет звездица (ит. *MoVimento 5 Stelle – M5S*) који је водио комичар Бепе Грило (Giuseppe Piero Grillo, рођ. 1948). Овај покрет себе описује као постидеолошки, ни левичарски ни десничарски и антистраначки. Покрет, међутим, није без идеологије, али је њен садржај хибрид елемената целовите идеологије социјализма и уско усредсређених идеологија популизма и национализма. Национализам се испољава и као суверенистички (евроскептичан) и као шовинистички (антиимигрантски). Странке и покрети који припадају овој врсти политичког одговора на неолибералну хегемонију неретко се називају и протестним, чиме се имплицира да је њихова једина сврха протест ради протеста.

7.3.2.2. *Пиратске странке*

Други политички одговор на хегемонију неолибералне парадигме је појава једне нове уско усредсређене идеологије. Реч је о појави пиратских странака као посебног и уско усредсређеног облика протестне политике. Њихова идеологија генерално припада области залагања за људска права и демократију, као и за што шире и што непосредније учешће грађана у политичким процесима. На та либерална начела ове странке и покрета су, фриденовски речено, накалемили једну нову област узету са периферије политичког простора, што њихову идеологију и чини уско усредсређеном. Та област је настала захваљујући технолошком напретку, а промовисана је у процесима глобализације. Реч је о области слободног и бесплатног приступа информатичким производима. Пиратско у именима ових странака не односи се на морске разбојнике, него на пиратерију у области софтвера и ауторских права. Овај покрет настао је међу поборницима свима доступне и бесплатне употребе рачунарског софтвера, који се залажу да то не треба да буде у забрану гигантских софтверских фирми. Отуда и њихово залагање за реформу патентног и ауторског права, у смеру што шире доступности производа интелектуалног рада. Из ових основних полазишта изведена су и друга политичка начела пиратских странака. У њих спадају транспарентност власти, посебно кад је реч о доступности података о јавним стварима и пословима посредством Интернета, затим о слободи изражавања и

комуницирања, о бесплатном образовању, као и о слободном протоку идеја и знања. Важно место ове уско усредсређене идеологије заузимају грађанска права, а што се тиче начина вођења политичких послова, пиратске странке залажу се за непосредну демократију и њено спровођење помоћу Интернета (енг. *e-democracy*). Пиратске странке Исланда, Луксембурга, Немачке, Чешке и Шведске имале су неке, врло ограничене, изборне успехе на националним, регионалним и локалним нивоима, као и на изборима за Европски парламент.

7.3.2.3. Повратак традиционалним идеологијама

Трећи политички одговор на униформности и једноличности постхладноратовске политике је повратак на вођење политике на ранији начин, у коме су сучељавања била јасно идеолошка. Најистакнутији пример оваквог развоја ствари догодио се у Великој Британији, а покренут је избором Џеремија Корбина за вођу те странке. Треба рећи да је темељ ове промене успостављен и пре тога, када је после изборног неуспеха Гордона Брауна лидер Лабуристичке странке постао Ед Милибанд (Edward Samuel Miliband, рођ. 1969). Овај некадашњи блериста постепено је странку окретао социјалдемократским идеолошким позицијама из времена пре Тонија Блера. На плану спољне политике направио је радикалан раскид са блеристичким интервенционизмом, када је 2013. године успео да заведе унутарстраначку дисциплину да се у Парламенту гласа против напада на Сирију. Заједно са 38 „одбеглих“ посланика владајуће коалиције Конзервативне и Либерално-демократске странке (енг. *Liberal Democrats*), то је било довољно да се спречи учешће Велике Британије у новој војној интервенцији „глобалног Запада“.

Милибанд је после пораза на парламентарним изборима 2015. године поднео оставку, али је пре тога изменио правила за избор вође лабуриста, кога су по новоме имали да бирају сви чланови странке. Они су изабрали Корбина, лабуристу старог, социјалистичког кова. Неолиберализму склона страначка номенклатура била је тиме дословно ужаснута и у налету моралне панике⁵³⁸ непрестано је ковала завере против Корбина, чак и на очигледну штету странке. Корбин никада није постао премијер (па се тако нису остварили „апокалиптични“ страхови Ен Еплбаум о крају Запада каквог знамо, објављени у „Вашингтон посту“ поменути у уводу ове дисертације⁵³⁹), али је његових пет година на челу опозиције изменило британску политику. То је било највидљивије на парламентарним изборима одржаним 2017. године, на којима се Лабуристичка странка програмски вратила традиционалном социјализму, док се Конзервативна странка у свом изборном програму вратила традиционалном конзервативизму. Корбин се, између осталог, залагао за ренационализацију железнице, приватизоване у доба Маргарет Тачер. Такође се залагао за оснивање Националне социјалне службе, по угледу на Националну здравствену службу (енг. *National Health Service*) коју је после Другог светског успоставио други лабуристички премијер Клемент Атли (Clement Richard Attlee, 1st Earl Attlee, 1883–1967,

⁵³⁸ Cf. Tompson, Kenet (2003) *Moralna panika* (Beograd: Clio).

⁵³⁹ Applebaum, Anne (2016) "Is this the end of the West as we know it?" *WashingtonPost*, 4 March. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/opinions/donald-trump-and-the-end-of-nato/2016/03/04/e8c4b9ca-e146-11e5-8d98-4b3d9215ade1_story.html (Приступљено: 21. април 2018).

премијерство: 1945 – 1951). Корбинова политика сломила се изборним поразом 2019. године, када се нашао у процепу између својих евроскептичних антиглобалистичких уверења и притиска страначке номенклатуре да у изборни програм уђе залагање за понављање референдума о изласку Велике Британије из Европске уније, који је изгласан 2016. године. Поклекао је под притиском, а Лабуристичку странку због тога су казнили њени највернији бирачи, традиционална радничка класа. Најдрастичнији аспект овог изборног дебакла било је губљење многих посланичких места у северноенглеској области традиционално познатој као „црвени зид“ (енг. *Red Wall*). У неким од њих то се догодило први пут после више од сто година. Ови бирачи били су посебно револтирани оптужбама новолабуристичке страначке номенклатуре да су за иступање из Европске уније гласали јер су ксенофоби и расисти.

7.3.2.4. Пети талас идеолошке хибридизације

Коначно, четврти политички одговор на постхладноратовску политику обележену неолибералном хегемонијом у условима глобализације обликује се у домену идеологије. Прецизније речено, дешава се на пољу идеолошког садржаја и испољава се идеолошким хибридизовањем, у петом таласу тог процеса. О његовим одликама биће речи у наредном одељку.

*
* *

Овде треба напоменути да све ове политичке артикулације незадовољства неолиберализмом веома често, може се рећи и уобичајено, бивају етикетиране као **популизам**. И кад га има и кад га нема. Инфлацију употребе овога израза су два политиколога, Француз Орелиан Мондон (Aurelien Mondon) и Британац Џејсон Глинос (Jason Glynos), назвали популистичком фамом (енг. *populist hype*). Популистичка фама обухвата три ствари: (1) извитоперивање значења израза „популизам“ које долази од политичара, новинара и научника, (2) придавање претерано великог политичког значај популизму у садашње време и (3) непотребна апокалиптичност политичког говора о популизму. Мондон и Глинос ове три појаве нису раздвојили, него су истакли да су оне у међузависности.⁵⁴⁰

Раније је, у одељку 4.4.2.1. „Уско усредсређене идеологије“, наведено да се популизам у овој дисертацији разуме према дефиницији коју је дао Кас Муде, а она се може и поновити:

[П]опулизам се разуме као уско усредсређена идеологија која сматра да је друштво у коначници подељено на две хомогене и супротстављене групе, „чисти народ“

⁵⁴⁰ Mondon, Aurelian & Jason Glynos (2016) “The Political Logic of Populist Hype: the case of right wing populism’s ‘meteoric rise’ and its relation to the status quo”, *POPULISMUS Working Papers*, Paper 4 (Thessaloniki: POPULISMUS), pp. 1 – 2.

Занимљиво је да је више академских часописа одбило да објави овај чланак, па су га Мондон и Глинос штампали као посебно издање међународне истраживачке групе „Популисмус“ из Солуна, коју води грчки политиколог и један од водећих светских истраживача популизма Јанис Ставракакис (гр. Γιάννης Σταυρακάκης, енг. Yannis Stavrakakis, рођ. 1970). Касније су научни часописи почели да објављују чланке о концепту из њиховог чланка.

насупротив „корумпиране елите“ и која сматра да политика треба да буде израз *volonté générale* (опште воље) народа.⁵⁴¹

Поред овога значења, друго најчешће схватање популизма је дискурзивно, а према таквом схватању популизам је начин и логика политичког деловања. Најпознатији представник оваквог разумевања је Ернесто Лаклау.⁵⁴² Он је популизам схватао као демократски феномен, па је својеврстан парадокс да и неолиберални антипопулисти популизам разумеју као начин вођења политике, али му придају антидемократски карактер. Популизам је настао поткрај 19. века у Сједињеним Америчким Државама, израставши из покрета сељака који су били власници својих имања и који су били незадовољни јер су плодове њиховог рада експлоатисале велетрговине и банке.⁵⁴³ У томе су им се придружила и најзначајнија оновремена америчка радничка удружења, попут Витезова рада (енг. *Knights of Labor*). Тај покрет је у темељу био дубоко демократски, слободарски, егалитаристички, а у извесној мери и социјалистички. Стога би ономе што је у садашње време антидемократско ипак припадало неко друго име. Корен овог свеприсутног етикетања је у погрешном поистовећивању популизма са демагогијом. Можда не би било погрешно потражити одговоре у елитистичком и средњекласном неолибералном антипопулизму – било као антинародном сентименту о коме је писао Лаклау, или пак у ономе што је Рансијер назвао мржњом према демократији.⁵⁴⁴ Треба додати и да је у академском свету популизам почињао да добија негативно значење тек од 1955. године, по објављивању књиге „Доба реформи“ (енг. *The Age of Reform*) америчког историчара Ричарда Хофстатера (Richard Hofstadter, 1916–1970), који је жестоко критиковао амерички популистички покрет.

7.3.3. Одлике петог таласа идеолошке хибридизације

Полазиште хибридних идеологија петог историјског таласа је антинеолиберализам и антиглобализам. Већ је објашњено шта је неолиберализам коме се онеprotиве, али треба рећи коју реч и о томе шта је глобализам, односно како га виде политичке странке и покрети које му се противе. Штегер је глобализам појмио као идеолошко лице глобализације⁵⁴⁵ и није се сложио са Фриденом који је оценио да је одвећ рано да глобализам буде проглашен идеологијом.⁵⁴⁶

Насупрот Фридену, [...] није прерано прогласити статус глобализма као идеологије. [...] глобализам не само да представља скуп политичких идеја и уверења довољно кохерентних да му јамче статус једне нове идеологије, него такође твори доминантни

⁵⁴¹ Mudde, Cas (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 23.

⁵⁴² Laklau, Ernesto (2019 [2005]) *O populističkom umu* (Novi Sad: Mediterran).

⁵⁴³ Matic, Milan (1992) *Liberalizam, populizam i demokratija: Tri eseja iz političke teorije* (Beograd: Institut za političke studije), str. 65–99.

⁵⁴⁴ Ransijer, Žak (2013 [2007]) *Mržnja prema demokratiji* (Loznica: Karpos).

⁵⁴⁵ Steger, Manfred B. (2005) "Ideologies of Globalization", *Journal of Political Ideologies*, 10(1), pp. 11–30.

Steger, Manfred B. (2013) "Political Ideologies in the Age of Globalization", in: Freedon, Michael, Lyman Tower Sargent & Marc Stears (eds) *The Oxford Handbook of Political Ideologies* (Oxford: Oxford University Press), pp. 214–231.

⁵⁴⁶ Freedon, Michael (2003a) "Editorial: Ideological Boundaries and Ideological Systems", *Journal of Political Ideologies*, 8(1), pp. 3–12, p. 5.

систем политичких уверења нашег времена, спрам којег сви његови изазивачи морају да се равнају.⁵⁴⁷

Штегер је издвојио три врсте оваквих идеологија: (1) тржишни глобализам (енг. *market globalism*), (2) глобализам правде (енг. *justice globalism*) и (3) верски глобализам (енг. *religious globalism*). Први међу њима је мета антиглобализма, јер је тржишни глобализам по својој суштини неолибералан. Неолиберални тржишни глобализам неретко се поистовећује са глобализацијом уопште, па се тако неолиберализам неретко сматра идеологијом глобализације, а не само идеологијом глобализма. Штегер је нашао да неолиберални тржишни глобализам може да се дефинише кроз шест тврдњи које му је приписао:⁵⁴⁸

- 1) глобализација се тиче либерализације и глобалног интегрисања тржиштâ;
- 2) глобализација је неизбежна и неповратна;
- 3) нико не води глобализацију;
- 4) сви имају корист од глобализације;
- 5) глобализација носи ширење демократије у свету и
- 6) глобализација изискује глобални рат против тероризма.⁵⁴⁹

Хибридизовање антиглобалистичких и антинеолибералних идеолошких садржаја није једнозначно, него су њиме произведени различити одговори. Овде неће бити дат „каталог“, односно исцрпан списак тих одговора, него основни градивни елементи нових идеолошких облика, насталих у петом историјском таласу идеолошке хибридизације. Реч је о одговорима који понајпре долазе из идеолошких садржаја две целовите и из две уско усредсређене идеологије. Целовите идеологије о којима је реч су социјализам и конзервативизам, а две уско усредсређене идеологије су национализам и популизам. Можда делује очигледно и тиме излишно, али ипак није згорег овде нагласити једну веома важну ствар — не садрже сви антиглобалистички и антинеолиберални хибриди петог историјског таласа елементе идеолошког садржаја које потичу из све четири наведене идеологије.

Градивно учешће **социјализма** у садржају идеолошких хибрида петог таласа преваходно је оријентисано на ефекте економског аспекта глобализације. Простор за ово отворен је извесним повлачењем традиционалних социјалистичких странака са социјалног фронта и све већим давањем значаја темама из области идентитетске

⁵⁴⁷ Steger, Manfred B. (2005) "Ideologies of Globalization", *Journal of Political Ideologies*, 10(1), pp. 11 – 30, p. 12. Изворни текст (прев. Н. Г.): "Contra Freeden, [...] it is not too early to pronounce on globalism's status as an ideology. [...] globalism not only represents a set of political ideas and beliefs coherent enough to warrant the status of a new ideology, but also constitutes the dominant political belief system of our time against which all of its challengers must define themselves."

⁵⁴⁸ Steger, Manfred B. (2013) "Political Ideologies in the Age of Globalization", in: Freeden, Michael, Lyman Tower Sargent & Marc Stears (eds) *The Oxford Handbook of Political Ideologies* (Oxford: Oxford University Press), pp. 214 – 231, p. 225.

Изворни текст (прев. Н. Г.): "(1) globalization is about the liberalization and global integration of markets; (2) globalization is inevitable and irreversible; (3) nobody is in charge of globalization; (4) globalization benefits everyone; (5) globalization furthers the spread of democracy in the world; and (6) globalization requires a global war on terror."

⁵⁴⁹ Штегер је доцније ревидирао овај списак и из њега искључио последњу тврдњу.

Steger, Manfred B. (2017 [2003]) *Globalization: A Very Short Introduction. Fourth Edition* (Oxford: Oxford University Press), p. 113.

политике. Социјалистички елеменат садржаја хибридних идеологија на почетку 21. века посебно се тиче очувања права радника и од ефеката неолиберализма (очитованим у смањењу радничких и синдикалних права) и од ефеката глобализације (очитованим у миграцијама на међународном тржишту рада). Градивно учешће **конзервативизма** у садржају идеолошких хибрида петог таласа превасходно се тиче тежњи и настојања за очување културног, националног и верског идентитета, као и друштвених вредности значајних за конзервативизам, као што су вредности традиционалне породице. Поред овога, конзервативни идеолошки прилог хибридизовању налази се и у залагањима за обнову вредности заједнице, ослабљених⁵⁵⁰ у све развијенијим капиталистичким друштвеним односима. У петом таласу идеолошког хибридизовања, социјализам и конзервативизам пошли су често један другом у сусрет. Тако су се многи конзервативци окренули заступању радничких права, док су се многи социјалисти, раније баштеници интернационализма, окренули национализму.

Ово је можда највидљивије било на француским председничким изборима 2017. године, у идеолошки хибридизованим политичким програмима Марин ле Пен, кандидаткиње традиционално конзервативног Националног фронта⁵⁵¹ (фр. *Front national*), и Жан Лика Меланшона (Jean-Luc Antoine Pierre Mélenchon, рођ. 1951), кандидата традиционално социјалистичке Непокорне Француске (фр. *La France insoumise*). Ово двоје кандидата су у првом кругу избора освојили по око петину гласова (Ле Пен нешто више од Меланшона). Ти избори су занимљиви јер је у њиховом првом кругу 51% гласова отишло декларисано антиглобалистичким кандидатима, али је у другом победио и председник Француске постао најглобалистичкији и најнеолибералнији кандидат, Емануел Макрон (Emmanuel Jean-Michel Frédéric Macron, рођ. 1977). То се догодило јер је његова противкандидаткиња у другом кругу била Ле Пен, чији је потенцијал да привуче додатне бираче био практично непостојећи. Још један занимљив пример је пољска владајућа странка Право и праведност (пољ. *Prawo i Sprawiedliwość – PiS*) близанаца Леха (Lech Aleksander Kaczyński, 1949 – 2010, председништво: 2005 – 2010) и Јарослава Качињског (Jarosław Aleksander Kaczyński, рођ. 1949, премијерство: 2006 – 2007). Она је по друштвеним питањима неупоредиво конзервативнија од било које политички релевантне западноевропске конзервативне странке, али на власти спроводи издашна социјална давања за пензионере, труднице, породиље, децу и угрожене категорије становништва.

Градивно учешће **национализма** у садржају идеолошких хибрида петог таласа испољава се двојачко – као **суверенизам** и као **шовинизам**. Први је превасходно одговор на политички аспект глобализације,⁵⁵² а потоњи на демографски. Ова два лица национализма нису увек одвојена, напротив, али је из концепцијских разлога битно да се истакне значајна разлика између њих. Баш као и код антиколонијалних и антинеоколонијалних идеологија хибридизованих у трећем историјском таласу, а из истоветних разлога, суверенистички национализам из петог таласа често је повезан са

⁵⁵⁰ Cf. Patnam, Robert D. (2008 [2000]) *Kuglati sam: Slom i obnova američke zajednice* (Novi Sad: Mediterran).

⁵⁵¹ Ова странка је у међувремену променила име у Национално окупљање (фр. *Rassemblement national*).

⁵⁵² Cf. Eatwell, Roger & Matthew Goodwin (2018) *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy* (London: Pinguin).

солидаристичким интернационализмом. Такође треба поменути да самог израза „национализам” готово да уопште није било у политичком говору у Сједињеним Америчким Државама (или да је макар веома дуго потпуно одсуствовао из њега), али да је на велика врата у њега ушљао током Трамповог председничког мандата.

У том смислу, може се рећи да је суверенистички део хибрида петог историјског таласа има извесну повезаност са идеолошким феноменом који је Штегер назвао **глобализмом правде**, а чије је одлике истакао формулисањем његових пет главних тврдњи:

- 1) Неолиберализам производи глобалне кризе.
- 2) Тржишно вођена глобализација повећала је светске неједнакости у богатству и добробити.
- 3) Демократско учешће је од суштинског значаја за решавање глобалних проблема.
- 4) Другачији свет је могућ и хитно потребан.
- 5) Моћ народа, а не моћ корпорација!⁵⁵³

Овде, међутим, треба бити веома пажљив, да се не помисли да је глобализам правде преваходно суверенистички феномен. Он неспорно има и те елементе, али његово основно идеолошко полазиште налази се у целовитој идеологији социјализма, док њен важан део чини и уско усредсређена идеологија екологизма. Суштински, глобални поглед глобализма правде не долази од суверенизма, него од социјализму историјски припадајућег интернационализма. Поред тога, ни у екологизму се углавном не држи много до суверенизма, јер државне границе нису озбиљна препрека угрожавању животне средине.

Најизразитији пример раздвојености суверенизма од шовинизма може се наћи у грчкој влади коју је од 2015. до 2019. године водио Алексис Ципрас (Αλέξης Τσίπρας, рођ. 1974). Његова странка СИРИЗА (гр. ΣΥΡΙΖΑ⁵⁵⁴) је у свом програму суверенизам хибридизовала са социјализмом, док је у програму мањег коалиционог партнера странке Независни Грци (гр. Ανεξάρτητοι Έλληνες – ANEL) суверенизам био хибридизован са конзервативизмом. Мање изразит, али нипошто мање важан, пример раздвојености националистичког суверенизма и националистичког шовинизма био је покрет за Брегзит,⁵⁵⁵ односно за иступање Велике Британије из Европске уније. Иако су његове присталице (енг. *Leavers* – што дословно значи „напуштачи”) у кампањи биле редовно оптуживане од својих противника (енг. *Remainers* – што дословно значи „остајачи”) за ксенофобију (посебно ону уперену против имиграната), па чак неретко и за расизам, не може се рећи да је то био

⁵⁵³ Steger, Manfred B. (2013 [2003]) *Globalization: A Very Short Introduction. Third Edition* (Oxford: Oxford University Press), p. 119.

Изворни текст (прев. Н. Г.): “(1) Neoliberalism produces global crises. (2) Market-driven globalization has increased worldwide disparities in wealth and wellbeing. (3) Democratic participation is essential in solving global problems. (4) Another world is possible and urgently needed. (5) People power, not corporate power!”

⁵⁵⁴ СИРИЗА је грчка слоговна скраћеница која значи Коалиција радикалне левнице – Напредни савез (гр. Συνασπισμός Ριζοπλαστικής Αριστεράς – Προοδευτική Συμμαχία). Ова странка изворно је основана као коалиција различитих социјалистичких и екологистичких организација.

⁵⁵⁵ „Брегзит” је лингвистички хибрид енглеских речи које значе Британија (*Britain*) и излаз (*exit*).

доминантан разлог за већину њих, мада је за неке свакако био.⁵⁵⁶ На такав закључак може да указује и изразито велика подршка иступању из Европске уније међу Британцима индијског порекла, која је понајпре била мотивисана класним ситносопственичким положајем многих међу њима. Већинску подршку Брегзит је имао међу традиционалним бирачима Конзервативне странке, али није занемарива ни подршка која је постојала међу неким традиционалним бирачима Лабуристичке странке, који Европску унију сматрају неолибералним глобалистичким пројектом,⁵⁵⁷ у коме опште друштвено благостање и заштита најугроженијих нису прва брига.⁵⁵⁸

Већ је наглашено да је **популизам** честа етикета за различите идеолошке хибриде петог таласа. Популизам је вероватно најпогрешније коришћен политички термин данашњице, а можда не би било претерано рећи и да је то најоклеветанији термин данашњих политичких наратива. То не значи да истинског популизма нема у петом историјском таласу идеолошке хибридизације, напротив, али га нипошто нема онолико колико се одвећ често тврди, нити пак популизам поседује оне одлике које му се одвећ често приписују. Градивно учешће популизма у садржају идеолошких хибрида петог таласа проистиче из свих аспеката и последица глобализације које остављају утисак да је глобализација водила отуђењу власти од народа. Овај импулс, у суштини демократски али не нужно и либерално демократски, можда се најилустративније и најсажетије види у крилатици која је била један од главних мотива кампање за Брегзит, која у слободном преводу може да гласи: „преузети контролу назад у своје руке” (енг. *take back control*). Учешће популизма у процесима идеолошког хибридизовања има и унутрашњополитичку и међународну димензију. Прва се огледа у критичком односу према домаћим политичким елитама, а потоња у таквом односу према недемократичности глобалног поретка. Популизам се неретко назива и нелибералном демократијом, јер у њему постоји склоност занемаривању процедура либералне демократије, које се могу сматрати препреком за артикулисање „опште воље”, појма коме је Муде дао кључно место у својој дефиницији популизма. Треба напоменути да су многи политичари који су бивали називани популистима одбацивали тај назив, али да га је временом све више њих прихватало и са поносом истицало, придајући му управо демократско значење.

Треба указати на још један занимљив феномен петог таласа, који је на равни идеолошких начела крајње необичан, а можда се може рећи и да је по сваком основу недоследан, а то је **неолиберални антиглобализам**, односно хибридизовање неолиберализма са конзервативизмом, национализмом и популизмом. Најизразитији пример ове идеолошке појаве може се наћи у идеологији владајуће мађарске странке

⁵⁵⁶ Cf. Clarke, Harold D., Matthew Goodwin & Paul Whiteley (2017) *Brexit: Why Britain Voted to Leave the European Union* (Cambridge: Cambridge University Press).

⁵⁵⁷ Својевремено, на референдуму 1975. године, водеће личности социјалистичког крила те странке, попут Мајкла Фута (Michael Mackintosh Foot, 1913 – 2010) и Тонија Бена (Anthony Neil Wedgwood Benn, 1925 – 2014), биле су против учешћа Велике Британије у европским интеграцијама, сматрајући их изразито капиталистичким. Део њихових идеолошких наследника се на референдуму 2016. године залагао за Брегзит. Овај феномен назван је „Легзит”, а то је лингвистички хибрид енглеских речи које значе левица (*left*) и излаз (*exit*).

⁵⁵⁸ Piketty, Thomas (2020 [2019]) *Capital and Ideology* (Cambridge, Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press), p. 857 – 861.

Фидес – Мађарски грађански савез⁵⁵⁹ (мађ. *Fidesz – Magyar polgári szövetség*) Виктора Орбана (Viktor Mihály Orbán, рођ. 1963, премијерство: 1998 – 2002 и од 2010). Иако ову странку често сврставају у исти кош са пољском странком Право и праведност, а њих две редовно једна другу испомажу у антиглобалистичком супротстављању институцијама Европске уније, њихове визије социјалне политике дијаметрално су супротне. Политика Фидеса иде на руку богатима и средњој класи, али су сиромашни Мађари њоме углавном занемарени. Орбан своју идеологију такође назива нелибералном демократијом.

*
* *

Овим се завршава преглед основних одлика идеолошког развоја у демократским друштвима после окончања Хладног рата, у условима глобализације, у коме је посебна пажња посвећена феномену идеолошког хибридизовања у његовом четвртном и петом историјском таласу. Кључни налази ове дисертације изнети су у њеном закључку који следи.

⁵⁵⁹ ФИДЕС је скраћеница изворног имена странке – Савез младих либерала (мађ. *Fiatal demokraták szövetsége – FIDESZ*).

8. ЗАКЉУЧАК

Почетак 21. века, посебно период од избијања светске економске кризе 2008. године, у демократским друштвима обележен је појавом политичких снага које одударају од уобичајених, до тада потпуно доминантних у политичком животу. Те снаге појавиле су се у различитим облицима и са различитим захтевима, којима је углавном заједничко било противљење неолибералном лицу глобализације, светског процеса који је у овом периоду достигао свој најразвијенији облик. Зависно од њихове снаге, у појединим земљама су и етаблиране политичке странке преузимале делове њихових програма. И поред њихове хетерогености, ове нове снаге и њихови захтеви су, у говору представника етаблираних политичких странака, као и у говору многих политичких аналитичара и новинара, најчешће симплификовано означени као популизам, а не изостају ни оптужбе да је реч о нарастању новог облика фашизма.

У политичким наукама ова појава се, наравно, посматра и изучава знатно озбиљније. Политиколошка посматрања и изучавања спроводе се на различите начине и из различитих углова. Многобројни политиколози такође се користе приступом којим ово посматрају кроз феномен популизма, па протеклих година студије популизма доживљавају досад незабележени процват. У овоме су најчешћа два разумевања популизма. Према једном, чији је најистакнутији представник Кас Муде, популизам се сматра политичком идеологијом.⁵⁶⁰ У другом, чији је најистакнутији представник Ернесто Лаклау, популизам се сматра дискурзивно, као политичка логика.⁵⁶¹ Други политиколошки приступ објашњавању ових појава концентрисан је на разраду контекстуалне поделе политичког простора на левицу и десницу.⁵⁶² У оваквим приступима каткад се полази од теорије потковице, којом се објашњава појава приближавања крајње леве и крајње деснице. Трећи приступ такође је

⁵⁶⁰ Mudde, Cas (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press).

⁵⁶¹ Laklau, Ernesto (2019 [2005]) *O populističkom umu* (Novi Sad: Mediterran).

⁵⁶² Cf. Spasojević, Dušan i Zoran Stojiljković (2020) *Između uverenja i interesa: Ideologije i organizacija stranaka u Srbiji* (Beograd: Fabrika knjiga), str. 7–37.

концентрисан на идеологију, али је види у контексту међународних сукобљавања ради успостављања идеолошке хегемоније.⁵⁶³

Приступ у овој дисертацији је другачији. У њој се политичке новине које је донео почетак 21. века посматрају у визури политичких идеологија, као и њихово смештањем у контексту услова глобализације. Иако овај приступ полази из визуре феномена политичке идеологије, он није везан за гледање на популизам као на идеологију. Односно, повезан је са њиме само у мањој мери. Приступ у овој дисертацији усредсређен је на идеолошки садржај нових политичких снага. Усвојен је закључак Рафала Соборског да тај садржај у суштини није нов, него да је преобликован.⁵⁶⁴ На формирање тог садржаја утицај имају раније идеологије – и то тако да се оне сусрећу у идеолошким садржајима ових политичких снага. Стога су њихове идеологије овде назване хибридни. У овом приступу идеологије се посматрају према њиховом садржају, а не према контекстуалном позиционирању на левицу и десницу. За основне аналитичке јединице узете три велике нововековне идеолошке баштине или породице – либерализам, социјализам и конзервативизам. Стога је било потребно изнети предлог њихових идеалтипских одређења.

Да би се допрло до разумевања феномена идеолошког хибридизовања, најпре је потребно ући у феномен идеологије, односно у његову суштину. После анализирања мноштва различитих приступа разумевању, тумачењу и одређењу феномена идеологије, приступљено је покушају налажења његових суштинских и неизоставних елемената и нађена су два. Један елемент је садржај идеологије, а други је сврха идеологије. Садржај идеологије овде је одређен као скуп политичких идеја⁵⁶⁵ о начелима устројства заједнице, док је утврђено да јој је сврха двојака. С једне стране, идеологија има сврху да људе надахне да спроводе политичке идеје из њеног садржаја, а са друге да те идеје оправдава – и пред присталицама, утврђујући их у пристајању уз неку идеологију, али и пред противницима, убеђујући их у предности те идеологије спрам других. Овакав приступ, надахнут начелима окамовске и картезијанске методологије, породило је предлог минималне дефиниције феномена идеологије, која гласи: идеологија је скуп политичких идеја о начелима устројства заједнице, чија је сврха да надахне спровођење тих идеја и да их оправда.

Формулисање минималне дефиниције идеологије рашчлањивањем на неизоставне елементе тог феномена било је веома важно да би се видело где се догађа процес идеолошког хибридизовања. Установљено је да се то дешава у садржају идеологије, док њена сврха остаје константна и у функцији идеолошког садржаја, какав год тај садржај био. Ово појмовно контекстуализовање је полазиште за разумевање феномена хибридних идеологија, што је формулисано предлогом дефиниције: хибридна идеологија (или идеолошки хибрид) је идеологија чији је садржај настао мешањем

⁵⁶³ Chebankova, Elena (2021) "The Role of Ideas: Western liberalism and Russian left conservatism in search of international hegemony", in: Piotr Dutkiewicz, Tom Casier & Jan Aart Scholte (eds) *Hegemony and World Order: Reimagining Power in Global Politics* (Abingdon: Routledge), pp. 134–147.

⁵⁶⁴ Soborski, Rafal (2013) *Ideology in a Global Age: Continuity and Change* (London: Palgrave Macmillan).

⁵⁶⁵ Реч „идеје” овде је употребљена тако да у себи сабира различите производе људске свести и самосвести, када су политички релевантни, као што су идеали, вредности, убеђења, уверења, веровања, митови, замисли, стремљења, хтења, мишљења, објашњења, оправдања, осећања или тумачења.

или комбиновањем елемената садржаја различитих већ постојећих идеологија. Изналажење ове дефиниције било је неопходно јер је концепт хибридне идеологије ретко употребљаван и политиколошки врло неразвијен. Тај израз много је чешћи у неакадемској употреби, а најзначајнији научни допринос овоме концепту дао је Бенџамин Франкс, установивши четири врсте хибридних идеологија.⁵⁶⁶ Користећи се терминологијом генетике, из које потиче и реч хибрид, он је ове врсте назвао фенотипима, а идеологије које учествују у хибридизовању родитељима (у овој дисертацији оне су назване градивним идеологијама). Први фенотип је неодржив, у другоме доминирају одлике једног идеолошког родитеља, у трећем су оне у равнотежи, а у четвртом су превазиђене, тако да идеолошки хибрид више не личи ни на једног од њих.

Бољем разумевању хибридних идеологија доприноси њихово поређење са другим врстама идеологија, па је изнет и предлог типологије идеологија који је везан за идеолошки садржај, а понајпре за његов опсег и домет. За основ овакве типологије узето је разликовање целовитих и уско усредсређених идеологија које је направио Мајкл Фриден.⁵⁶⁷ Целовите идеологије у стању су да пруже одговоре на читав опсег друштвених, економских и политичких питања у неком временском и просторном контексту, док уско усредсређене идеологије узимају неку тему са рубова политичког простора и уводе је у његово средиште, неретко је калемећи на неку од већ постојећих идеологија. Њима су додате још две категорије – редуковане и хибридне идеологије. Редуковане идеологије одређене су као идеологије које свде неку већ постојећу идеологију, најчешће целовиту, само на један њен аспект. Овој типологији додат је још један ниво, у коме су целовите идеологије назване темељним идеологијама, док су уско усредсређене, редуковане и хибридне идеологије груписане у категорију изведених идеологија. У разради теоријске парадигме хибридних идеологија, дошло се до закључка да је она за разумевање предмета ове дисертације у предности у односу на теорију потковице. Указано је и на епистемолошке и експланаторне мањкавости контекстуалне поделе политичког простора на левицу и десницу, без довођења у питање њених вредности и предности у ужим аналитичким опсезима.

Поред теоријског и концепцијског контекста, за разумевање нових политичких појава важно је и стављање феномена идеолошког хибридизовања у историјски контекст, што је учињено двојачко. Поред полазишта да се те политичке појаве дешавају на почетку 21. века, утврђено је да је то тек последњи историјски талас идеолошког хибридизовања. Упоредном историјском анализом хибридних идеологија, њихов настанак и развој разврстан је у пет историјских таласа: друга половина 19. века, међуратно раздобље, време после Другог светског рата, крај 20. века и почетак 21. века. Два су разлога за коришћење израза талас, односно зашто се не може приступити класичној периодизацији. Један је тај што су неке хибридне идеологије преживеле талас у коме су настале и наставиле да живе и током доцнијих таласа, а други разлог је што се због временских преклапања међу самим таласима не може увек поставити јасна граница која би их чинила периодима.

⁵⁶⁶ Franks, Benjamin (2016) "Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism", *Journal of Political Ideologies*, 21(2), pp. 160–180.

⁵⁶⁷ Freedon, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press).

Сваки талас има свој историјски контекст, односно скуп друштвених, економских и политичких околности и услова којима се омогућава идеолошко хибридизовање. Последња два таласа обележена су глобализацијом, односно друштвеним, економским и политичким условима и околностима које она доноси. Њени ефекти на идеолошки живот у ова два таласа, међутим, били су потпуно различити, а у великој мери чак и супротни. Време четвртог историјског таласа идеолошког хибридизовања обележено је процесом деидеологизовања политике, а време петог таласа процесом реидеологизовања политике. Деидеологизовање политике плод је идеолошке доминације неолибералне парадигме успостављене крајем 20. века, по завршетку Хладног рата. Процес реидеологизовања политике пак плод је настанка нових друштвених, економских и политичких услова и околности, покренутих серијом историјских догађаја и процеса у првој деценији трећег миленијума. Први је „рат против тероризма“ отпочет 2001. године, други је инвазија на Ирак 2003. године, а трећи почетак светске економске кризе 2008. године. Ови догађаји и процеси довели су у питање идеолошку доминације неолибералне парадигме и тиме утицали на реидеологизовање политике, које је пак произвело пети историјски талас настанка и развоја хибридних идеологија, који је обележен антинеолиберализмом и антиглобализмом. Утицај глобализације на настанак најновијих идеолошких хибрида испољава се кроз њена четири аспекта глобализације – политички, економски, демографски и информациони. Прва три аспекта допринела су стварању незадовољства чије политичко артикулисање изискује нове идеолошке облике, док информациона глобализација утиче као средство којим је олакшана глобална размена комуникација, која поред размене информација и концепата утиче на усклађеност у садржајима различитих хибридних идеологија. Најзначајније градивне идеологије хибридних идеологија на почетку 21. века су социјализам, конзервативизам, популизам и национализам, који у петом историјском таласу идеолошког хибридизовања учествује двојачко, као суверенизам и као шовинизам.

9. СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ*

- Abdo, Geneive (2000) *No God But God: Egypt and the Triumph of Islam* (Oxford: Oxford University Press).
- Abercrombie, Nicholas, Stephen Hill & Bryan S. Turner (2015 [1980]) *The Dominant Ideology Thesis* (London: George Allen & Unwin).
- Albright, Madeleine (2018) *Fascism: A Warning* (New York: Harper Collins).
- Althusser, Louis (2014) *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatuses* (London: Verso).
- Altiser, Luj (2015 [1970]) *Ideologija i državni ideološki aparati* (Loznica: Karpos).
- Applebaum, Anne (2016) "Is this the end of the West as we know it?" *WashingtonPost*, 4 March. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/opinions/donald-trump-and-the-end-of-nato/2016/03/04/e8c4b9ca-e146-11e5-8d98-4b3d9215ade1_story.html (Приступљено: 21. април 2018).
- Apter, David E. (ed.) (1964) *Ideology and Discontent* (New York: The Free Press of Glencoe).
- Aron, Raymond (1961 [1938]) *Introduction to the Philosophy of History. An Essay on the Limits of Historical Objectivity* (London: Weidenfeld and Nicolson).
- Aron, Raymond (1962 [1955]) *The Opium of the Intellectuals* (New York: W.W. Norton & Co).
- Ayoob, Mohammed (2008) *The Many Faces of Political Islam: Religion and Politics in the Muslim World* (Ann Arbor: University of Michigan Press).
- Barkouski, Pavel (2018) "Contemporary Post-Ideologies: 'Hybrid Ideologies', or 'New Mythologies' as a Factor of Constituting of Post-Modern Social Field", *Ideology and Politics*, 3(11), pp. 13 – 55.

* **Напомена уз списак литературе:** У изради ове дисертације коришћена је литература на више језика и два писма. Пошто је знатна већина библиографских јединица латинична, списак иде абecedним редом, комбиновањем редоследа 26 слова енглеске, француске и немачке латинице и 30 слова Даничићеве српскохрватске латинице, а то онда следе и ћириличне библиографске јединице: А, В/Б, С/Ц, Ѓ/Ч, Ќ/Ђ, Д/Д, ДЏ/Џ, Ђ/Ђ, Е, Ф/Ф, Г/Г, Н/Х, И/И, Ј, К, Л/Л, ЛЈ/Љ, М, Н/Н, НЈ/Њ, О, Р/П, Q, R/Р, S/С, Ш/Ш, Т, У/У, V/В, W, X, Y, Z/З, Џ/Ж. Када је наведено више дела истог аутора, на различитим језицима и писмима, а којима је транскрипција имена у преводу различита од изворника (на пример, „Ulrich Beck“, „Ulrih Bek“ и „Улрих Бек“), редослед прати годину објављивања појединих дела.

- Bek, Ulrich (2001 [1992]) *Rizično društvo: U susret novoj moderni* (Beograd: Filip Višnjić).
- Beck, Ulrich (2005 [2002]) *Power in The Global Age: A New Global Political Economy* (London: Polity Press).
- Бек, Улрих (2011 [1998]) *Светско ризично друштво* (Нови Сад: Академска књига).
- Bell, Daniel (1988 [1960]) *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties, with a new Afterword* (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press).
- Bermek, Sevinç (2019) *The Rise of Hybrid Political Islam in Turkey: Origins and Consolidation of the JDP* (London: Palgrave Macmillan).
- Бернс, С. Делајл (2010 [1929]) *Политички идеали* (Београд: Правни факултет Универзитета у Београду).
- Betz, Hans-Georg (1994) *Radical Right-Wing Populism in Western Europe* (London: Macmillan).
- Betz, Hans-Georg (2017) "The New Politics of Resentment: Radical Right-wing Populism in Western Europe", in: Cas Mudde (ed.) *The Populist Radical Right: A Reader* (London: Routledge), pp. 429 – 446.
- Beus, Jos de (2011) "Audience Democracy: An Emerging Pattern in Postmodern Political Communication", in: Brants, Kees & Katrin Voltmer (eds) *Political Communication in Postmodern Democracy: Challenging the Primacy of Politics* (London: Palgrave Macmillan), pp. 19 – 38.
- Бобио, Норберто (1997 [1994]) *Десница и левица: Разлози и смисао једне политичке дистинкције* (Београд и Подгорица: Народна књига и ЦИД).
- Bookchin, Murray (1997) *Deep Ecology and Anarchism* (London: Freedom Press).
- Brown, Laurence B. (1973) *Ideology* (Harmondsworth: Penguin Books).
- Buckley, Jr., William F. (1968 [1959]) *Up from Liberalism* (New Rochelle, NY: Arlington House).
- Bugarski, Ranko (2013) *Sarmagedon u Mesopotamiji: Leksičke skrivalice* (Beograd: XX vek).
- Buzan, Barry, Ole Wæver & Jaap de Wilde (1998) *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder: Lynne Rienner Publishers).
- Canovan, Margaret (2002) "Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy", in: Yves Meny & Yves Surel (eds) *Democracies and the Populist Challenge* (Basingstoke: Palgrave), pp. 25 – 44.
- Case, Anne & Angus Deaton (2020) *Deaths of Despair and the Future of Capitalism* (Princeton: Princeton University Press).
- Chase, Stuart (1932) *A New Deal* (New York: The Macmillan Company).
- Chebankova, Elena (2021) "The Role of Ideas: Western liberalism and Russian left conservatism in search of international hegemony", in: Piotr Dutkiewicz, Tom Casier & Jan Aart Scholte (eds) *Hegemony and World Order: Reimagining Power in Global Politics* (Abingdon: Routledge), pp. 134 – 147.
- Clarke, Harold D., Matthew Goodwin & Paul Whiteley (2017) *Brexit: Why Britain Voted to Leave the European Union* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Cole, George Douglas Howard (1980 [1920]) *Guild Socialism Restated* (New Brunswick & London: Transaction Books).
- Condren, Conal (2011) "Reason of State and Sovereignty in Early Modern England: A Question of Ideology?", *Parergon*, 28(2), pp. 5 – 27.
- Converse, Philip E. (1970) "Attitudes and Non-Attitudes: Continuation of a Dialogue", in: Edward R. Tufte (ed.) *The Quantitative Analysis of Social Problems* (Reading, MA: Addison-Wesley), pp. 168 – 189.

- Converse, Philip E. (2006 [1964]) "The Nature of Belief Systems in Mass Publics (1964)", *Critical Review*, 18(1–3), pp. 1–74.
- Corradini, Enrico (1923) *Discorsi Politici: 1902 – 1923* (Firenze: Vallecchi Editore).
- Destutt (Tracy) (Thermidor an VI [1798]) « Mémoire sur la faculté de penser, Par Destutt (Tracy), membre associé. Lu le 2 floréal an 4 », dans : Institut national des sciences et arts. *Mémoires de l'Institut national des sciences et arts, pour L'an IV de la République. Sciences morales et politiques. Tome premier* (Paris : Baudourin, Imprimeur de l'Institut national), pp. 283–328.
- Destutt-Tracy, Cit. (an IX [1801]) *Projet d'éléments d'idéologie à l'usage des écoles centrales de la République française* (Paris : Pierre Didot l'aîné, Firmin Didot et Debray).
- Destutt-Tracy, Sénateur, A.L.C. (1805) *Eléments d'idéologie. Troisième partie. Logique. Troisième édition* (Paris : Chez Courcier).
- Destutt Comte de Tracy (1817 [1804]) *Eléments d'idéologie. Première partie. Idéologie proprement dite. Troisième édition* (Paris : Mme Ve Courcier).
- Destutt Tracy, The Count (1817) *A Treatise on Political Economy; To Which is Prefixed a Supplement to a Preceding Work on the Understanding or Elements of Ideology; With an Analytical Table, and an Introduction on the Faculty of the Will* (Georgetown D.C.: Joseph Milligan).
- Destutt de Tracy, M. Le Comte (1823) *Traité d'économie politique* (Paris : Bouguet et Lévi).
- Director, Aaron (1933) "Chase, Stuart. A New Deal. Pp. vii, 258. New York: The Macmillan Company, 1932. \$2.00", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 165(1), pp. 229–230.
- Downs, Anthony (1957) *An Economic Theory of Democracy* (New York: Harper & Row).
- Duménil, Gérard & Dominique Lévy (2011) *The Crisis of Neoliberalism* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press).
- During, Simon (1993) "Introduction", in: Simon During (ed.) *The Cultural Studies Reader* (London & New York: Routledge), pp. 1–25. Eagleton, Terry (1991) *Ideology: An Introduction* (London & New York: Verso).
- Eagleton, Terry (2013 [1994]) "Introduction", in: Terry Eagleton (ed.) *Ideology* (London & New York: Routledge).
- Eatwell, Roger (2004) "Introduction: The New Extreme Right Challenge", in: Roger Eatwell & Cas Mudde (eds) *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge* (London: Routledge), pp. 1–15.
- Eatwell, Roger & Matthew Goodwin (2018) *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy* (London: Pinguin).
- Faye, Jean-Pierre (1996) *Le siècle des idéologies* (Paris : Armand Colin).
- Fieschi, Catherine (2004) "Introduction", *Journal of Political Ideologies*, 9(3), pp. 235–240.
- Forgacs, David (ed.) (2000) *The Gramsci Reader: Selected Writings 1916–1935* (New York: New York University Press).
- Franks, Benjamin (2016) "Ideological hybrids: the contrary case of Tory anarchism", *Journal of Political Ideologies*, 21(2), pp. 160–180.
- Freedon, Michael (1996a) "Editorial", *Journal of Political Ideologies*, 1(1), pp. 5–13.
- Freedon, Michael (1996b) *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Oxford University Press).
- Freedon, Michael (1998) "Is Nationalism a Distinct Ideology?", *Political Studies* 46(4), pp. 748–765.

- Freeden, Michael (2003a) "Editorial: Ideological Boundaries and Ideological Systems", *Journal of Political Ideologies*, 8(1), pp. 3–12.
- Freeden, Michael (2003b) *Ideology: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press).
- Freeden, Michael (2005) "Confronting the Chimera of a 'Post-Ideological' Age", *Critical Review of International and Social Political Philosophy*, 8(2), pp. 247–262.
- Freeden, Michael (2006) "Ideology and Political Theory", *Journal of Political Ideologies*, 11(1), pp. 3–22.
- Freeden, Michael (2013) "The Morphological Analysis of Ideology", in: Michael Freeden, Lyman Tower Sargent & Marc Stears (eds) *The Oxford Handbook of Political Ideologies* (Oxford: Oxford University Press), pp. 115–137.
- Freeden, Michael (2015) *The Political Theory of Political Thinking: The Anatomy of a Practice* (Oxford: Oxford University Press).
- Freeden, Michael (2017) "After the Brexit Referendum: Revisiting Populism as an Ideology", *Journal of Political Ideologies*, 22(1), pp. 1–11.
- Freedom House (n.d.) *Freedom in the World*. Доступно на: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world> (Приступљено: 27. септембар 2020).
- Fukuyama, Francis (1989) "The End of History?", *The National Interest*, 16, pp. 3–18.
- Fukujama, Fransis (1997 [1992]) *Kraj istorije i poslednji čovek* (Podgorica: CID).
- Furedi, Frank (2018) *Populism and the European Culture Wars: The Conflict of Values between Hungary and the EU* (London: Routledge).
- Гајић, Новак (2016) *Корпоративизам и демократија* (магистарска теза, Универзитет у Београду).
- Гајић, Новак (2020) „Сложеност корпоративизма и тешкоће његовог разумевања и одређења”, *Српска политичка мисао*, XXVII(3), стр. 243–267.
- Gauville, Baron de (1864) *Journal de baron de Gauville, député de l'ordre de la noblesse au États généraux depuis le 4 mars, 1789 jusqu'au 1 juillet, 1790: Publié pour la première fois d'après le manuscrit autographe* (Paris : Gay).
- Geertz, Clifford (1973) *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York: Basic Books).
- Gerc, Kliford (1998 [1973]) *Tumačenje kultura I* (Beograd: XX vek).
- Gerring, John (1997) "Ideology: A Definitional Analysis", *Political Research Quarterly*, 50(4), pp. 957–994.
- Giddens, Anthony (1987) "Structuralism, Post-Structuralism and the Production of Culture", in: Anthony Giddens & Jonathan H. Turner (eds) *Social Theory Today* (Cambridge: Polity Press).
- Gidens, Entoni (1998 [1990]) *Posledice modernosti* (Beograd: Filip Višnjić).
- Giddens, Anthony (1998) *The Third Way: The Renewal of Social Democracy* (Cambridge: Blackwell).
- Gidens, Entoni (2007) *Sociologija* (Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu).
- Gimbutas, Marija (1991) *The Language of the Goddess* (New York: HarperCollins).
- Griffin, Roger (1996) "The 'Post-fascism' of the Alleanza Nazionale: A Case Study in Ideological Morphology", *Journal of Political Ideologies*, 1(2), pp. 123–145.
- Hagemeister, Michael (1989) *Nikolaj Fedorov: Studien zu Leben, Werk und Wirkung* (München: Verlag Otto Sagner).
- Hamilton, Malcolm B. (1987) "The Elements of the Concept of Ideology", *Political Studies*, XXXV(1), pp. 18–38.

- Haraway, Donna (1990) *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* (New York: Routledge).
- Hayek, Friedrich A. (1967) *Studies in Philosophy, Politics and Economics* (London: Routledge and Kegan Paul).
- Hazareesingh, Sudhir (2015) *How the French Think: An Affectionate Portrait of an Intellectual People* (New York: Basic Books).
- Head, Brian William (1985) *Ideology and Social Science: Destutt de Tracy and French Liberalism* (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers).
- Hegghammer, Thomas (2009) "The Ideological Hybridization of Jihadi Groups", *Current Trends in Islamist Ideology*, 9, pp. 26–45.
- Held, David, Anthony G. McGrew, David Goldblatt & Jonathan Perraton (2000) *Global Transformation: Politics, Economics, and Culture* (Cambridge: Polity Press).
- Held, Dejvid (1997 [1995]) *Demokratija i globalni poredak: Od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini* (Beograd: Filip Višnjić).
- Herzon, Frederick D. (1980) "Ideology, Constraint, and Public Opinion: The Case of Lawyers", *American Journal of Political Science*, 24(2), pp. 233–258.
- Heywood, Andrew (2017) *Political Ideologies: An Introduction. Sixth Edition* (London: Palgrave).
- Huntington, Samuel P. (1957) "Conservatism as an Ideology", *The American Political Science Review*, 51(2), pp. 454–473.
- Jäger, Anton & Arthur Borriello (2020) "Making Sense of Populism", *Catalyst*, 3(4).
Доступно на: <https://catalyst-journal.com/2020/03/making-sense-of-populism>
(Приступљено: 27. март 2021).
- Jäger, Anton & Dominik Leusder (2021) "The Prophet of Inequality", *Jacobin*.
Доступно на: <https://jacobinmag.com/2020/08/the-prophet-of-inequality>
(Приступљено: 17. април 2021).
- Kalve, Luj-Žan (1995) *Rat među jezicima: Jezičke politike* (Beograd: XX vek).
- Kennedy, Emmet (1978) *A Philosopher in the Age of Revolution: Destutt de Tracy and the Origins of 'Ideology'* (Philadelphia: American Philosophical Society).
- Kennedy, Emmet (1979) "'Ideology' from Destutt De Tracy to Marx", *Journal of the History of Ideas*, 40(3), pp. 353–368.
- Kitschelt, Herbert (2004) "Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies", Friedrich Ebert Stiftung. *Europäische Politik*, 3, pp. 1–23.
- Kitschelt, Herbert & Staf Helleman (1990) "The Left-Right Semantics and the New Politics Cleavage", *Comparative Political Studies*, 23(2), pp. 210–238.
- Klajn, Naomi (2009 [2007]) *Doktrina šoka: Procvat kapitalizma katastrofe* (Beograd: Samizdat B92).
- Kolakovski, Lešek (1980 [1976]) *Glavni tokovi marksizma I* (Beograd: BIGZ).
- Kolakovski, Lešek (1985 [1976]) *Glavni tokovi marksizma III* (Beograd: BIGZ).
- Krugman, Pol (2010) *Povratak ekonomije depresije i svetska kriza 2008.* (Beograd: Heliks).
- Krugman, Pol (2012) *Okončajte ovu depresiju odmah!* (Beograd: Heliks).
- Laborde, Cécile (1996) "Pluralism, Syndicalism and Corporatism: Léon Duguit and the Crisis of the State (1900–25)", *History of European Ideas*, 22(3), pp. 227–244.
- Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe (1985) *Hegemony and Socialist Strategy* (London: Verso).
- Laclau, Ernesto (1996) "The death and resurrection of the theory of ideology" *Journal of Political Ideologies* 1(3), pp. 201–220.

- Laklau, Ernesto (2019 [2005]) *O populističkom umu* (Novi Sad: Mediterran).
- Larousse, Pierre (1873) *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle. Tome neuvième* (Paris : Administration du Grand dictionnaire universel).
- Lenjin, Vladimir Ilić (1960 [1917]) „Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma”, u: *V. I. Lenjin. Izabrana dela u 16 tomova. Tom 10: Jun 1916 – Jun 1917.* (Beograd: Kultura), str. 17 – 130.
- Leo XIII, Pope (1891) *Rerum Novarum*. Доступно на: http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum_en.html (Приступљено: 18. мај 2020).
- Lévi-Strauss, Claude (1975) *The Raw and the Cooked* (New York: Harper and Row).
- Lichtheim, George (1965) “The Concept of Ideology”, *History and Theory*, 4(2), pp. 164 – 195.
- Lipset, Seymour Martin (1960) *Political Man: The Social Bases of Politics* (Garden City, NY: Doubleday & Company).
- Lipset, Seymour M. & Stein Rokkan (1967) “Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction”, in: Seymour M. Lipset & Stein Rokkan (eds) *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* (New York: The Free Press, London: Collier-Macmillan), pp. 1 – 64.
- Loewenstein, Karl (1953) “Political Systems, Ideologies, and Institutions: The Problem of their Circulation”, *The Western Political Quarterly*, 6(4), pp. 689 – 706.
- Lutovac, Zoran (2020) *Populism, Stabilitocracy and Multiculturalism* (Belgrade: Institute of Social Sciences).
- Mackinac Center for Public Policy (2010) “An Introduction to the Overton Window of Political Possibility” Доступно на: <https://www.mackinac.org/12481> (Приступљено: 29. април 2018).
- MacKenzie, Iain & Siniša Malešević (2002) “Introduction: de Tracy’s Legacy”, in: Siniša Malešević & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), p. 1 – 8.
- Malešević, Siniša (2002) “Rehabilitating Ideology After Poststructuralism”, in: Siniša Malešević & Iain MacKenzie (eds) *Ideology After Poststructuralism* (London & Stirling, VA: Pluto Press), pp. 87 – 100.
- Manhajm, Karl (1978 [1929]) *Ideologija i utopija* (Beograd: Nolit).
- Mannheim, Karl (1936 [1929]) *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge* (London: Routledge & Kegan Paul).
- Marković, Mihailo (1957) „Marksistička ideologija i nauka” *Naša stvarnost* 7 – 8.
- Marsella, Mauro (2004) “Enrico Corradini’s Italian Nationalism: The ‘Right Wing’ of the Fascist Synthesis”, *Journal of Political Ideologies*, 9(2), pp. 203 – 224.
- Marx, Karl (1974 [1888] [1845]) „Teze o Feuerbachu”, u: *Karl Marx – Friedrich Engels. Dela. Tom 6* (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta i Prosveta), str. 5 – 7.
- Marx, Karl i Friedrich Engels (1974 [1932] [1846]) „Nemačka ideologija: Kritika najnovije nemačke filozofije u licu njenih predstavnika Feuerbacha, B. Bauera i Stirnera i nemačkog socijalizma u licu raznih njegovih proroka”, u: *Karl Marx – Friedrich Engels. Dela. Tom 6* (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta i Prosveta), str. 9 – 451.
- Masters, Daniel (2008) “The Origin of Terrorist Threats: Religious, Separatist, or Something Else?”, *Terrorism and Political Violence*, 20(3), pp. 396 – 414.
- Matić, Milan (1992) *Liberalizam, populizam i demokratija: Tri eseja iz političke teorije* (Beograd: Institut za političke studije).

- Mich, Marvin L. Krier (1998) *Catholic Social Teaching and Movements* (Mystic, CT: Twenty-Third Publications).
- Milanović, Branko (2016) *Globalna nejednakost: Novi pristup za doba globalizacije* (Novi Sad: Akademska knjiga).
- Milanovic, Branko (2019) *Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World* (Cambridge, Mass. & London: The Belknap Press of the Harvard University Press).
- Milkman, Ruth, Stephanie Luce & Penny Lewis (2015) "Occupy Wall Street", in: Goodwin, Jeff & James M. Jasper (eds) *The Social Movements Reader: Cases and Concepts. Third Edition* (Chichester: Wiley Blackwell).
- Miller Lane, Barbara & Leila J. Rupp (1978) *Nazi Ideology Before 1933: A Documentation* (Austin: University of Texas Press).
- Mitchell, Amy et al. (2014) *Political Polarization & Media Habits: From Fox News to Facebook; How Liberals and Conservatives Keep Up with Politics* (Washington, D.C.: Pew Research Center).
- Močnik, Rastko (2019) *Teorija sa ideologijom* (Beograd: FMK knjige).
- Moffit, Benjamin & Simon Tormey (2014) "Rethinking Populism: Politics, Mediatisation and Political Style" *Political Studies*, 62(2), pp. 381 – 397.
- Mondon, Aurelian & Jason Glynos (2016) "The Political Logic of Populist Hype: the case of right wing populism's 'meteoric rise' and its relation to the status quo", *POPULISMUS Working Papers*, Paper 4 (Thessaloniki: POPULISMUS), pp. 1 – 2.
- Mudde, Cas (2004) "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, 39(4), pp. 541 – 563.
- Mudde, Cas (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Mudde, Cas (2010) "The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy" *West European Politics*, 33(6), pp. 1167 – 1186.
- Mussolini, Benito (1933 [1932]) "The Doctrine of Fascism", *The Living Age*, November, pp. 235 – 244.
- Nizbet, Robert (1999 [1986]) *Konzervativizam: San i stvarnost* (Podgorica: CID).
- Nozick, Robert (2003 [1974]) *Anarhija, država i utopija* (Zagreb: Jasenski i Turk).
- Oakeshott, Michael (1939) *The Social and Political Doctrines of Contemporary Europe* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Oakeshott, Michael (1991) *Rationalism in politics and other essays. New and expanded edition* (Indianapolis: Liberty Fund).
- Orlović, Slaviša (2015) *Partije i partijski sistemi: Teorijsko-analitički okvir* (Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu).
- Orwell, George (1945) "You and the Atomic Bomb", *Tribune*, 19 October. Доступно на: <https://www.orwellfoundation.com/the-orwell-foundation/orwell/essays-and-other-works/you-and-the-atom-bomb/> (Пристапуљено: 10. мај 2021).
- Ost, David (1995) "Labour, Class, and Democracy: Shaping Political Antagonisms in Post-Communist Society", in Beverly Crawford (ed.) *Markets, States, and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation* (Boulder, Westview), pp. 177 – 203.
- Papazoglu, Fanula (1969) *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (Sarajevo: Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine).
- Павле, Патријарх (2008) *Да нам буду јаснија нека питања наше вере I. Треће, исправљено издање* (Београд: Издавачки фонд СПЦ Архиепископије београдско-карловачке).

- Pavlović, Vukašin (2004) *Civilno društvo i demokratija* (Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative i Fakultet političkih nauka Univerziteta Beogradu).
- Pavlović, Vukašin (2009 [2006]) *Društveni pokreti i promene. III izdanje* (Beograd: Službeni glasnik i Zavod za udžbenike).
- Pavlović, Vukašin (2011) *Država i društvo: Studija iz političke sociologije* (Beograd: Čigoja štampa).
- Payne, Stanley G. (1996) *A History of Fascism, 1914 – 1945* (London: Routledge).
- Pečujlić, Miroslav (2014) „Paradoksi globalizacije”, u: Zoran Stojiljković (prir.) *Politička sociologija savremenog društva* (Beograd: Zavod za udžbenike), str. 17 – 25.
- Piketty, Thomas (2014) *Capital in the Twenty-First Century* (Cambridge, Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press).
- Piketi, Toma (2015 [2013]) *Kapital u XXI veku* (Novi Sad: Akademska knjiga).
- Piketty, Thomas (2019) *Capital et idéologie* (Paris : Éditions du Seuil).
- Piketty, Thomas (2020 [2019]) *Capital and Ideology* (Cambridge, Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press).
- Pius XI, Pope, *Quadragesimo Anno*. Доступно на: http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno_en.html (Приступљено: 20. децембар 2020).
- Plamenatz, John (1970) *Ideology* (London: Palgrave Macmillan).
- Popović, Mihailo (1967) *Problemi društvene strukture: Uvod u sociologiju* (Beograd: Kultura).
- Puddington, Arch, et al. (eds) (2018) *Freedom in the World 2018: The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties* (Washington DC: Freedom House).
- Purchase, Graham (1995) “Anarcho-syndicalism, technology and ecology”, *Kick It Over*, 35. Доступно на: <http://ecowobbly.blogspot.co.uk/2011/02/anarcho-syndicalism-technology-and.html> (Приступљено: 14. јануар 2015).
- Putnam, Robert D. (1971) “Studying Elite Political Culture: The Case of ‘Ideology’”, *The American Political Science Review*, 65(3), pp. 651 – 681.
- Patnam, Robert D. (2008 [2000]) *Kuglati sam: Slom i obnova američke zajednice* (Novi Sad: Mediterran).
- Ransijer, Žak (2012 [1998]) *Na rubovima političkog* (Beograd: Fedon).
- Ransijer, Žak (2013 [2007]) *Mržnja prema demokratiji* (Loznica: Karpos).
- Ricœur, Paul (1984) « L’idéologie et l’utopie : deux expressions de l’imaginaire social », *Autres Temps. Les cahiers du christianisme social*, 2, pp. 53 – 64.
- Ricoeur, Paul (1986) *Lectures on Ideology and Utopia* (New York: Columbia University Press).
- Rodrik, Dani (2011) *The Globalization Paradox: Why Global Markets, States, and Democracy Can’t Coexist* (Oxford: Oxford University Press).
- Rols, Džon (1998 [1971]) *Teorija pravde* (Podgorica: CID).
- Rorty, Richard (1989) *Contingency, Irony, and Solidarity* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Şahin, Osman, Richard Johnson & Umut Korkut (2021) “Policy-making by tweets: discursive governance, populism, and Trump Presidency”, *Contemporary Politics*, DOI: 10.1080/13569775.2021.1935009.
- Sargent, Lyman Tower (2009) *Contemporary Political Ideologies: A Comparative Analysis. Fourteenth Edition* (Belmont, Ca.: Wadsworth Publishing).
- Sartori, Giovanni (1969) “Politics, Ideology and Belief Systems”, *American Political Science Review* 63(1), pp. 398 – 411.

- Sartori, Giovanni (2005 [1975]) *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis* (Wivenhoe Park, Colchester: ECPR Press).
- Schmidt, Ingo (2012) "It's the Economy Stupid! Theoretical Reflections on Third Way Social Democracy", in: Bryan Evans & Ingo Schmidt (eds) *Social Democracy After the Cold War* (Edmonton: AU Press), pp. 13 – 45.
- Seliger, Martin (1976) *Ideology and Politics* (London: George Allen & Unwin).
- Seliger, Martin (1977) *The Marxist Conception of Ideology: A Critical Essay* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Shekhovtsov, Anton (2018) *Russia and the Western Far Right: Tango Noir* (London: Routledge).
- Shental, Andrey (2017) "The Hybrid Ideology: Historian Michael Hagemeister traces the trajectory of Russian cosmism", *InRussia*. Доступно на: <http://inrussia.com/the-hybrid-ideology> (Приступљено: 28. септембар 2020).
- Soborski, Rafal (2013) *Ideology in a Global Age: Continuity and Change* (London: Palgrave Macmillan).
- Social Capital Research (2021) *Prof. Robert Putnam: A reflection on 30 years of social capital research and "The upswing"*. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=HxP5OWILI_g (Приступљено: 21. мај 2021).
- Spasojević, Dušan i Zoran Stojiljković (2020) *Između uverenja i interesa: Ideologije i organizacija stranaka u Srbiji* (Beograd: Fabrika knjiga).
- Standing, Guy (2011) *The Precariat: The New Dangerous Class* (London: Bloomsbury).
- Stanley, Ben (2008) "The Thin Ideology of Populism", *Journal of Political Ideologies*, 13(1), pp. 95 – 110.
- Stanovčić, Vojislav (2008) *Politička teorija I. Drugo popravljeno i dopunjeno izdanje* (Beograd: Službeni glasnik).
- Steger, Manfred B. (2005) "Ideologies of Globalization", *Journal of Political Ideologies*, 10(1), pp. 11 – 30.
- Steger, Manfred B. (2008) *The Rise of the Global Imaginary: Political Ideologies from the French Revolution to the Global War on Terror* (Oxford: Oxford University Press).
- Steger, Manfred B. (2013) "Political Ideologies in the Age of Globalization", in: Freedon, Michael, Lyman Tower Sargent & Marc Stears (eds) *The Oxford Handbook of Political Ideologies* (Oxford: Oxford University Press), pp. 214 – 231.
- Steger, Manfred B. (2013 [2003]) *Globalization: A Very Short Introduction. Third Edition* (Oxford: Oxford University Press).
- Steger, Manfred B. (2017 [2003]) *Globalization: A Very Short Introduction. Fourth Edition* (Oxford: Oxford University Press).
- Steger, Manfred B. & Erin K. Wilson (2012) "Anti-Globalization or Alter-Globalization? Mapping the Political Ideology of the Global Justice Movement" *International Studies Quarterly* 56(3), pp. 439 – 454.
- Stiglic, Džozef (2013 [2010]) *Slobodan pad: Amerika, slobodna tržišta i slom svetske privrede* (Beograd: Akademska knjiga).
- Stojiljković, Zoran (2013) „Levica u Srbiji: Nedostajuće pretpostavke”, u: Zoran Stojiljković (ur.) *Levica u postkriznom kontekstu* (Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Centar za demokratiju – Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu).
- Stojiljković, Zoran (2014) „Globalizacija, kriza i odgovori: Rizici i izazovi globalizacije”, u: Zoran Stojiljković (prir.) *Politička sociologija savremenog društva* (Beograd: Zavod za udžbenike), str. 39 – 49.

- Stojiljković, Zoran (2014) „Partije i ideologije”, u: Zoran Stojiljković (prir.) *Politička sociologija savremenog društva* (Beograd: Zavod za udžbenike).
- Strand, Daniel (2016). *No Alternatives: The End of Ideology in the 1950s and the Post-Political World of the 1990s* (PhD dissertation, Stockholm University).
- Šolte, Jan Art (2009 [2005]) *Globalizacija: Kritički uvod* (Podgorica: CID).
- Šušnjić, Đuro (1993) „Ideologija”, u: Matić, Milan et al. (ur.) *Enciklopedija političke kulture* (Beograd: Savremena administracija), str. 373 – 381.
- Шушњић, Ђуро (1994) *Дијалог и толеранција: Искусство разлике* (Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижница Зорана Стојановића).
- Šušnjić, Đuro (1995 [1971]) *Otpori kritičkom mišljenju. Treće izdanje* (Beograd: Čigoja štampa).
- Šušnjić, Đuro (1998) *Religija I – II* (Beograd: Čigoja štampa).
- Šušnjić, Đuro (1999) *Metodologija: Kritika nauke* (Beograd: Čigoja štampa).
- Tarrow, Sidney G. (2011) *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics. Revised and Updated Third Edition* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Therborn, Göran (1980) *The Ideology of Power and the Power of Ideology* (London: Verso & NLB).
- Therborn, Göran (2000) “Globalizations: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance”, *International Sociology*, 15(2), pp. 151 – 179.
- Thorburn, William M. (1918) “The Myth of Occam’s Razor”, *Mind* XXVII(3), pp. 345 – 353.
- Thompson, John B. (1984) *Studies in the Theory of Ideology* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press).
- Tibi, Bassam (2016) *Europa ohne Identität? Europäisierung oder Islamisierung* (Stuttgart: ibidem-Verlag).
- Tilly, Charles (2004) *Social Movements, 1768–2004* (Boulder, CO: Paradigm Publishers).
- Tilly, Charles & Lesley Wood (2009) *Social Movements, 1768–2008. 2nd Edition* (London: Routledge).
- Todorov, Cvetan (2014 [2008]) *Strah od varvara: S one strane sudara civilizacija* (Loznica: Karpos).
- Tompson, Kenet (2003) *Moralna panika* (Beograd: Clio).
- Valentini, Francesco (1982 [1979]) *Moderna politička misao* (Zagreb: Školska knjiga).
- Vangermeersch, Richard (2006) “The Marking of Stuart Chase as a ‘Red Accountant’ – An Epic (1917 – 1921)”, *Special Collections Publications (Miscellaneous)*, Paper 8 (Kingston, RI: University of Rhode Island).
- Varoufakis, Yanis (2015) *The Global Minotaur: Europe, America and the Future of the Global Economy* (London: Zed Books).
- Varoufakis, Yanis (2017) *Adults in the Room: My Battle with Europe’s Deep Establishment* (London & New York: Random House).
- Видовић, Жарко (1989) *Огледи о духовном искуству* (Београд: Сфаирос).
- Vincent, Andrew (2010) *Modern Political Ideologies. Third Edition* (Oxford: Wiley-Blackwell).
- Vranić, Bojan (2015) „Političke ideologije i moć kod Majkla Fridena: da li ideologije ukidaju suštinski sporne pojmove?”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 9(14), str. 71 – 86.
- Vyverberg, Henry (1978) “Emmet Kennedy. A Philosophe in the Age of Revolution: Destutt de Tracy and the Origins of ‘Ideology’”, *The American Historical Review*, 84(5), p. 1397.
- Whitehead, Laurence (1984) “International Aspects of Democratization”, in: Guillermo O’Donnell, Philippe C. Schmitter & Laurence Whitehead (eds) *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives* (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press), pp. 3 – 46.

- Wiarda, Howard J. (1997) *Corporatism and Comparative Politics: the other great "ism"* (London: M.E. Sharpe).
- Yavuz, M. Hakan (2008) "The Trifurcated Islam of Central Asia: A Turkish Perspective", in: John L. Esposito, John O. Voll & Osman Bakar (eds) *Asian Islam in the 21st Century* (Oxford: Oxford University Press), pp. 109 – 144.
- Životić, Miladin (1957) „Problem definisanja ideologije“ *Filozofski pregled*, 3.

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Новак Гајић рођен је 21. октобра 1974. године у Београду, где је завршио основну школу и гимназију. Основне студије на Факултету политичких наука Универзитета у Београду (политиколошки смер) уписао је 1994. године, а дипломирао 1998. године, са просечном оценом 8,54. Школске године 1997 – 1998. похађао је Београдску отворену школу, а 1998 – 1999. Алтернативну академску образовну мрежу. У иностранству је похађао два мастер програма. Школске године 1999 – 2000. из политичких наука на Средњоевропском универзитету у Будимпешти, а 2006 – 2007. из јавне политике на Универзитетском колегијуму у Лондону. На Факултету политичких наука Универзитета у Београду магистрирао је 2016. године, са просечном оценом 10, радом „Корпоративизам и демократија” под менторством проф. др Илије Вујачића.

У Београдској отвореној школи радио је као демонстратор школске 1998 – 1999. године, а у Алтернативној академској образовној мрежи као секретар курсева школске 1998 – 1999. године. Током редовног служења војног рока, на Војној академији је у пролећном семестру школске 2001 – 2002. године држао вежбе на предмету „Политички систем” студентима друге године Одсека копнене војске и треће године Одсека ратне морнарице. Тада га је Наставно-научно веће Војне академије изабрало у звање асистента.

Од 2003. до 2006. године радио је у Мисији ОЕБС-а у Србији и Црној Гори, на пословима подршке реформи полиције. Током 2007. и 2008. године био је саветник министра за Косово и Метохију у Влади Републике Србије. Од 2008. године ради у Сталној конференцији градова и општина – Савезу градова и општина Србије, где је од 2019. године шеф Одељења за политички систем локалне самоуправе.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Новак Гајић

Број индекса: 52/2016

Изјављујем

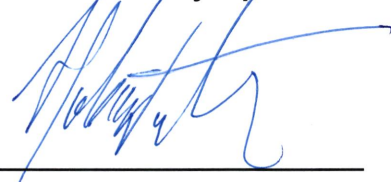
да је докторска дисертација под насловом

Настанак хибридниx политичких идеологија у условима глобализације на почетку 21. века

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, 19. јула 2021. године

Потпис аутора

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Новак Гајић

Број индекса: 52/2016

Студијски програм: докторске академске студије политикологије

Наслов рада: Настанак хибридних политичких идеологија у условима глобализације на почетку 21. века

Ментор: проф. емеритус др Вукашин Павловић

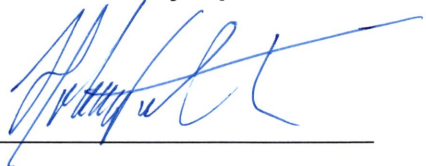
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 19. јула 2021. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Настанак хибридниx политичких идеологија у условима глобализације на почетку 21. века

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

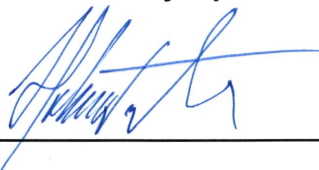
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, 19. јула 2021. године

Потпис аутора

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.